

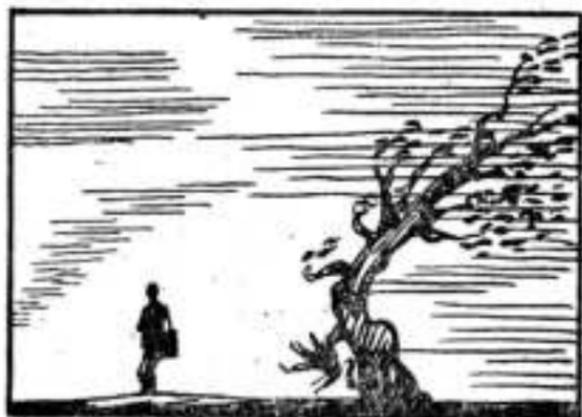
Ш. СЕЙИТОВ

ЫҒБАЛ
СОҚПАҚЛАРЫ

ШАҰДЫРБАЙ СЕЙИТОВ

ЫҒБАЛ СОҚПАҚЛАРЫ

(РОМАН)

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС — 1975

„Ығбал соқпақтары“ Ш. Сейтовтың туңғыш романы. Романның тийқарғы идеялық бағыты туўған елге болған мухаббетти жырау.

Романның баслы қахарманнары Хайтмурад ғарры, жаслардан Мақсет, Мурат, Жанабай, Сәрсенбай, ҳәтте Меңлибайлар да ел ғамы, ел абрайы, қандай дәрежеде болмасын туўған жердин ар—намысы ушын ат салысады. Олар туўған жерге шексиз мухаббет пенен жасайды.

Бул роман автордың проза тараўында топлаған тажирыйбелеринин жуўмағы деўге болады.

Ⓢ „Қарақалпақстан“ баспасы, 1975.

На карақалпақском языке

(Роман)

Шаудырбай Сейтов

ТРОПИНКИ СУДЬБЫ

Издательство „Қарақалпақстан“ Нукус—1975.

Редактор Толмбай Кабулов

Худ. редактор, К. Назамов

Художник А. Курбанбаев

Тех. редактор, Ж. Досжанова

Корректор, Б. Атамуратова

Терийге берилген уақты 30/III-1874. Басыўға рухсат етилген уақты 30/XII-1974. Қағаз форматы 84×108¹/₂. Көлеми 9,375 баспа табақ 15,75 шарты баспа табақ 18,8 есан баспа табақ РК 33783. Тиражи 7000 Баҳасы 64 т.

„Қарақалпақстан“ баспасы. Нөкис, қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

Самарқандтағы Морозов атындағы типографияда босмады.
Заказ 1555.

Дуньяға сен де бир гербин,
Кетигик тап та бир қалан...

(Абай Қунанбаев)

ӘССАЛАМ, ӘДИҰЛИМ!

Көрмегели көп айдың жүзи болды. Бирақ мен сенсиз жасағаным жоқ, Мақсет. Жүрис-турысыңды, ҳәрекет-қыймылыңды жүрегимнен көрип, көз алдыма келтирдим де отырдым, қағазға сөйтип салдым. Бизге көбинесе, актердың ұайыпасы жүкленеди, бир сениң емес, дос-яраңларының ролинде атқарып отырдым. Ғапалы яр болып сүйдим, бузық келиншектің бузықлығын иследим. Буны бәри: „адам неси менен сулыў?“ — деген сораўға жуўап бериўим ушын керек еди. Көзимизди көбинесе, сыртқы сулыўлық қамастырып, кеўлимизди жүдетеди ғой. Соны жаздым.

Өзиниң хабарың бар, жас адамның өмирден, мухаббеттен, өзине өзін өзи излеўин „Ығбал соқпақлары“ повестимизде гәп еткен едик, бирақ ондағы баслы саўал: „сулыўлық қайда? Мудамы жаўрап жүретуғын, барлық руўхын сүүретшилликке арнап жиберген исенгини сүүретши Мурат сулыў ма, „суў периси“ атанған Мийригүл сулыў ма?—деген этирапларда болды. Биз студентлерден хатлар алдық. Өзин де жазды. Нәтижеси, горизонтты кеңейтиўге алып келди. Бирақ, бул ол повесть емес, повестен шамалы пайдаланылғаны ырәс. Ата

кәсибине, тууылған топыраққа мехир — мухаббат бунда имканиятынша кеңнен берілген болды. Бірақ, бұны: „шаруашылық жөнінде роман екен“ деп те оқымауынды сораймаң. Ондағы проблема, өз алдына. Бундағы айтылажақ нәрсе сениң өмирің арқалы жораларындағы минез-қулықтың қәлиплесиуі, бахыты излеу, сулыұлық, адамның өмирдегі мийнеттегі орыны, мухаббет, адамгершілік хаққындағы ойлардан асып түспейди. Бұны айтпағанымызда да болатұғын еди, бірақ, гейбиреулердің мийзам тәрезиси қәте ислеп кете ме деп те қорқамаң. — Гейпара исенгишлер әлле кимлердің әжеп тәуір гәплерине ерип кете береді. Айтылғанды дурыс түсинсе не жақсы, түсинбесе, бизиң руұхымызды түсириуге бар. Бірақ, сени түсинбейди деп қырап отырған жоқпан, идеяны астарлап беріуім керек еди, сақлық етемен деп, патлайтып бергеним ушын кеширим сорап атырғаным ғой.

Тағы не айтайын саған? „Ығбал соқпақларын“ оқып айтқан кеңеслерин ушын рахмет. Мынау романымды ҳәзир „ийнеден шығарып“ саған усынып отырман. Ғақыт хәм өзиннен әдил судьяны еле көргеним жоқ. Бурынғыша қалыс пикир айтаман десең, күни бурын алғысымды таярлап қояман.

Өмириңе қосқаным, алғаным, артық — аспай силтегеним жоқ. Айттым ғой, тек болғаны ролинде ойлап бердим, қалай ойнадым, оны өзиң көрерсең. Тыңлап отыр, тағыда сен болып гәлимди басдайман.

Дуғай сәлем мевен

Сейитов Шаўдырбай.

21-май, 1971-жыл Некис.

Ғай-ғай, тууылған жердин самалы-ай! Бұның рәхәти өз алдына-ау, болмаса биз хызмет еткен жақтың самалы да усындай самал ғой.

Ауыл жолының тозаңы да еки жыл ишинде мени сағынып қалғандай мурынның, қулақларымның тесигине шекем қалдырмай атыр. Кеуилимнің көтерикилигинен бе, мен өзимди шаңның емес, тода-тода ақша булыттың арасында ушып киятырғанға мегзетемен.

Қасында Назлы отырғанға ма, Сәрсенбай тракторшы дууым-сыйымды тыңлар емес. Өзи де баяғыда, мен кетпестен бурмы-ақ мақтағанды тәуір көретуғын, ешейинде жайпарахат айдаса да қызлардың қасынан қуйылдырып өтетуғын бала еди ғой. Енди, мәртлигин Назлыға көрсетпесин бе, ахыры. Кабинанын айнасынан гә желкеси, гә, жауырыны көринип-көринип кетеди. Базда-базда Назлыбийкениң қызыл шалғышы желп-желп етеди.

Өмир деген-ә, биз кеткенде еринлери түрилген, кишкене ғана жумалақ, қара қыз еди. Демнің арасында бойға тартып, омыраулары қайқайыңқырап, бул жаманға шекем анау-мынау тракторшыларды желиктирип қалғаны.

Чемоданым тележканын ишинде элле кашшан малагып кетти. Район орайынан шыққанда қыршылмаслығы үшін ықтыят болып-ақ бағып едим. Енди, чемодан емес, лақлауға асылып, өзимнің бір жеримнің қыршылмағанын тилеп киятырман.

Еле баяғы жол, буинан еки жыл бурывғы жол. Жазарған дыммы жоқ. Хызмет еткен жағымда қыс қатты келип, усындай бир шаруашылық совхозына қора соғыуға барғанбыз. Сонда әлхәббиз дегенмен. Хәтте алыс алыс бригадалар, барли-ярым жайлауларына да апаратуғын жоллар муздай көп-көмбек асфальт. Кеше поезда киятырып, Тахтакөпирли бир балаға „ояқлар сондай“ деп едим, пай, жинимди тырыстырды-ау. „Ояқлардың несине салыстырасан, Россия!“ дейди. Бирақ, қарақалпақта „үлкен үйге не керак болса, кишкене үйге де сол керек“ деген нақыл бар. Усы нақыл хәзир, мына машақатлы, казғанақ жолда есима түсип киятыр.

Өзимди сағмындырған жолды бүйтип миней беруим де уят-ау, қайтейин, мына Сәрсенбайы түспегир дым жағдайсыз айдағаннан соң айтып атырмандағы, болмаса, жол айыпты емес. Жолда өзлеримиз қийдырып өткен талайтадай тракторлар қорықпайтуғын қосықты айтып, жайпарахат-ақ айдап киятыр. Бул болса, „машинаға жарысаман“ деп зор берип, тележкадағы бизди мәккеннің бадырағындай шоршыта береді.

Уақты-уақты өзиме қарап атырған Назлының айнаға тирелген тәмпиш мурынын, жылтыраған көзин көрип қаламан. Элле не ымлағандай болады, не деп киятырғанын „шортим“ билсин. Бир қолымды жақлаудан жаздырып, бармақларымды қыбырлатаман да қояман хәм ол арман қараған соң, тағы этирапты шарлайман. Сол жағымда нәхән бир шоқалақ қум қалып баратыр.

Қалай айдаса солай айдасын, Сәрсенбай бизди совхоз орайына тез жеткерди. Кабинадан ыргып түсип:

— Қалай, саўсап қалған жоқпысан, солдат? — деди күлип. Назлы да сөйлеп қалды: — Солдат та саўсаймен, урыс жоқ, қағыс жоқ.

Мен жерге түсип, үсти-басымның шаңын қағып алдым.

— Кетпейди, май топырақ ғой, — деди Назлы.

— Анау қудықта муздай суу бар.

— Барып жууынармыздағы. Жеткерип тасламайсан ба, слушай?

Сәрсенбай, тап бир рухсат сораған адамдай Назлыға қарады. Ол тап Сәрсенбайға пәрманы жүретуғын адамдай:

— Жеткермей көрсин! — деп қойды. — Бармасам, үйдин иши қорқады.

Сәрсенбай ири тислерин көрсетип күлди де:

— Дайшының шүйиншисин алып қайтпай жиним бар ма? — деди. — Бирақ, азаны берли ишиме дән туқымы түскен жоқ. Бирнеме ғаўзанып алаймы. Анау асхана, — деп асханаға ийегин созды да тракторын өшириуге қолайласты.

Күн батқаны менен еле жақты еди. Аухатланатуғын болсақ, жууынып алыуым керек еди, Сәрсенбай: „тағы көмемен, бәри бир, хәлекленбей-ақ қой“, деп, қылмады.

Ауыл арасында былай-былай жүрген адам сирә көрине бермейди. Анандай жерде кинотеатрдың движоги дүкилдейди, мен кеткенде салып атыр еди, театр питкен екендағы. Бирақ, оның да дөгерегинде бирли-ярым майда баладан басқа көринбейди.

Еки жыл удайы шауқымлы қалаға үйренип қалған мени ауылдың мына өли тынышылығы әжесплендирейин деди. Кеңсениң алдынан өтип турған бир көше, оның да ояқ-буяғына еки-үш жүз адам атласаң саңқийып шыға бересен. Склад-псклад, гараж-параждың бәри усы көшениң бойында. Басқа көшедегилер гәси шеңгел менен, гәси қада менен қоршалған хәули-хәремлер. Еки жылдан берги жаңалық — хәр үйдиң төбесине телевизор антеннасы хәңкийипти. Кеңсениң айнасы жалтырайды, еле адам болса керек. „Аухатланыш болып кирип шыққан шеп болмайды“ деп ойлап қойдым ишимнен.

Бирақ, бақтымызға, асхана жабық шықты. Сәрсенбайдың бир нәрсе ғаўзанбай шығатуғын ыңғайын сезбедим. Аңқайған қапысынан жақты шығып турған жайды нұсқап:

— Дүкан ашық, — деди. — Сухой пзек пенән қалайсан, солдат?

— Жайлауға жеткендей шамаң жоқ па?

— Жоқ! — Хеш сыйпаламайсыз, буның үсейтип кесип сөйлейтуғынын бурыннан билемен. Әри-бери мирәтке буқпаған Назлы бурымның ушы жерге тийип, мениң чемоданымның үстинде отырып қалдыдағы, мен тым-тырыс изине ере бердим. Сөйлемей киятыр, үнсиз.

тап, әлде бір нәрсеге ашыұлыдай Бір гезде артына қарамастан сауал таслады:

— Қайсында болдың, солдат?

— Стройбатта. . .

— Ғимм, әскер бола алмапсаңдағы онда! — Әне, көрмеген адам стройбатты солай дейді. Оның машақатын өз көзі менен көрсе екен-ау. — Жигиттің танкист болып қайтып еді. Мен келсем, сен кетіп қалыпсаң. Бизлердің партиямызға заменге барғансаң ғой. Ғимм, жарайды, жарайды, көреспегенімізге төрт жыл болыпты. Жүз—жүзден. . . отмечать етіп, хаа. . .

Оның неви желсеп киятырғанын еиди биядим. Бағанағы айдаұы да шылғый сау адамның сырғытыұы емес.

Биз ниһет етіп барған дүканымызға да кире алмадық. Дүканның артынан комбинизон кийген биреу есикке жақылаудан-ақ қудасындай сыйлап, екеуімізді бирден дүканның артына қолтықлап кетті. Мүйештен айналсақ замилдей үш жигит тур. Биреуи дизесин бүкпестен стаканға „Астананың ақ арағы“ деген жазыуы бар шийшеден құйып атыр екен. Көрисіу гезегим келгенде:

— Қолым бос емес, достым, — деди. — Мынаны алып жибер, соң сорасармыз.

Мен не қыларымды билмей қалдым. Стаканын ол еле созып тур. Сәрсенбай жигитлерге тақыұасынды:

— Бул бизин Мақсет деген, аилеу жорамыз. Әскерликтен киятыр. Төрт жылдан бери жаңа көрисиң атырғанымыз. . .

Онысыз да бастағы фуражкадан, ийиндеги пагонлардан әскерликтен киятырғаным мәлим ғой. Жигитлер жаңа билгендей „ха-а“ десип бир қойды: „Алып жибер, онда, жора. Усы ауылдан дуз татқаныңның алды болсын“. Көл жалындырғаным жоқ, қырлы стакан менен ярым стаканың бизге жыр ма, тартып жибердим. Арақ құйып турған жигит:

— Маладес, — деди. — Еиди сорассақ болады. Менің атым Жаңабай. Сениң атың Мақсет екен. Буны жаңа Сакенден еситтик. Танымассаң, мен өткен жылы келдим, механикпен. Мынау екеуи практикантлар. Ла, еиди, достым, айыпқа жорымассаң бизин бунымызды. Совхозда кешқурын бирден бир кеуил көтеретуғын жер, усы дүканың арты. Онда да инженерден бир,

директордан еки, партторган үш, комсоргтан төрт, рабчкомнан бес, эне, усы бес адамнан өз арағымызды өзимиз урлап ишемиз. Асхана сегизде жауып кетеди. Киноға қашанғы үңиле бересен, адам дегенге питегене гаңгыр гүнгир сөйлескендей компания керек. Усы төртеуимиз бірден қайсы үйге барсақ та мұрынын бір жыйырыуға, өзи болмаған менен хаялы жыйырады. Оннан усыны мақул көрдик, қалай айтаман, Мәке?

— Зәлели жо—оқ, — дедим де қойдым. Бирақ, бұным мақуллағаным емес еди, деген менен, буларға „сен өтиуң керек еди“ дегендей ақылдың да ушлығын өзиннен таба алмадым. Улыұма, мен онша ақыллы жигитлерден емеспен, қа, оны өзим хәршеңки адамнан жақсы билемен. Қайтейин, ақыл дегенни сатып алатуғын зат емес.

Жаңабай екінши стаканды Сәрсенбайға усынды да, „алып жибер“ демесе де алып жиберетуғынын билди ме, оған хеш нәрсе демедидағы маған қарап сөйлей берди:

— Буқарағандағы Сәкен қусаған жигитлердің үйин қашпан алақлап шықтым. Бір жылдан бери үйсиз жасау деген. . . Күнде бір үйде қонақ. Көшейик десек, ғарры қалада ислейди. Өзим холостякпан. Күни менен жұмыс, жұмыс болғанда қандай, баса-бас, азаннан қара кешке шекем, бензин, абдолға малынып жүргенің жүрген. Кешлигине бир дем алайын, кеуил көтерейин десең, — ийинин қысты. — Жоқ, хеш нәрсе жоқ. Ақыры келип, азғантай да болса усы дүканнын артында мұрын тыржыйтуға туура келеди. Сол барғой, арақты ойлауға уақтың болмайтуғын болса-да, өмир сондай қызық болса! Хәуескерлер кружоклары болып, қойып тұрса күнде концертти, спектакльди! Парк болса, хә! Оған, албетте, хәзиргидей күн батыудан үйлерине тығылып алмай, қызлар да шығатуғын болса! Стаканды бер, Сәрсенбай. Әне, сондай, достым, механик едим, механизмге айналып баратырғанға ұсайман. Исле дегенди ислеймен, болғаны. . .

— Сен, ишип алсаң сөйтип бир, көп сөйлейтуғынын бар, Жаңа-бай, — деп алақанын созды жаңағы бизлерди қолтықлап келген жигит. — Қойсаңа, берекет тап. . .

Сәрсенбай да бир шийше әкелип ұслатты. Жаңабай тағы тақсымлай баслады. Әдепки стакан кеуилимди көтере баслаған еди, мынауысы диземди уйғып баратыр

ма, қалай-қалай? Аш жүрекке ишкенлики шығар. Қалай да көкирегим ғалласлап баратыр. Мына жигитлерге бір шийше әпергим де келіп тұрады, бірақ, қалтамда екі ғана манатым бар.

Өзине созылған стаканды алыу орынына Сәрсенбай қолын көлегейледі:

— Рулдемен, болмайды...

— Рулде болсаң, ишпе. Қайда бармақшысаң?

Сәрсенбай ийегі менен мени нұсқап:

— «Қолтық көлге» апарып таслауым керек, — деді.

— Трактордың қасында Қайпанның қызы да күтип отыр.

— Хим, — Жаңабай ойланып қалды. — Маған бір ой келип тұр. Қимнің баласысаң, ол жерде?

— Хайтмураттың. — Дайымның атын айттым. Әллекәшшан Берлиннің беррегирегінде сүйегі сипсе болған әкемнің атын айтқаным менен, ғаррылар болмаса, жаслар биле бермейтуғын еді. Анамыз өлгенде алты жасар едім. Мурат болса, меннен я бес, я алты жас үлкен. Соннан бери дайымның қолындамыз. Енді, Хайтмурат дайымды әкем демей кимди әкем дейін. Жаңабай бірден қуанып кетті:

— Хо, Хайтмурат атаның жиенімен десе! Сизің үйде көп болдым. Әскерлікте бір жиенім бар, сол келип, мына малды бағысса хеш шопанға пай бермеймен* дей беретугын еді. Сол сен екенсең ғой. Давай, жигитлер, Хайтмурат атаның қойын жеп қайтамыз. Жұмыс уақтына шекем гаражға келсек болдыдағы!

Геллеси ғуулап тұрғанлардың хәммеси бірден мақулай қойды. Мен де хеш нәрсе дей алмадым. Бірақ, аузымнан ийисин шығармай барыуым керек еді. Болмаса дайым: «сени әскерлікке барып, адам болып келеди десең, бул не, дийирманның тартқышындай былғаңлап келісін?» деп кейіуі, кейімегени менен де ишнен солай ойлап, иренжиуі мүмкін еді. Мынау Жаңабайдың да пәтін жаман көріп турман, деген менен, биреу «үйіңе бараман» десе бас шайқау қарақалпаққа жат дәстүр. Сонлықтан да үнсиз көндім. Көндім деймен-ау, көнемен бе, жоқ па, сирә, бунымды да сораған адам болмады. Жигитлер бара сала трактордың жақлауына жармасты. Әдеттегіше, Назлы тотыдай болып кабинаға қонды. Трактор ширеніп жүріп кетті.

Бәхәрдің ақырғы айы болыуына қарамастан булыт

деп булыт емес, ашық деп, ашық емес, тап тенізлерде күн ара болып тұратуғын, думаннан суйықлау, пууға мегзес бууалдыр. Түсликке шамаласқан толған ай мысалы бір күлде қалған манаттай дөңгеленіп, емески нурын шашады. Бірақ, әтирапты айқын көриуге, хәтте житиримге көз жиберіуге де болатуғын еді.

Биз көлге жетемен дегенше бурқылдаған, шаңғылы жолдан жүрдик. Хәммемиз бірден жақлауға асылып, көзлеримизди тастай жұмып киятырмыз. Хеш ким «иллә» деп, ауыз ашқан жоқпыз, шаң кирмеслиги ушми еринлеримизди қымып алғанбыз. Улпадан да майда май топырақтың тозаңы танауыма ашқылтымлау ийис берип киятыр. Жайлауға жем апарған, сүт алып қайтқан машиналар, тракторлар ақырасын шығарып кеткен жолды Қутанлы көлдин ултанына түскенде түүестик. Көзлеримиз де, ләллеримиз де ашылды. Көптен бери көрмеген қызыл жыңғылдың ийиси танауыма епле-еплеп келе баслады. Жаман жолда өзине өзи зор берип киятырған трактордың да дауысы питегене пәсейди. Оның есесине жигитлер шағласып берди. Айтыуларына қарағанда бывил қыс қарлы, бәхәр жауын-шашынлы келгенликтен жайлаулар оттан жалшып қалған қусайды.

Аты көл болғаны менен әллә қашшан қутаны безген Қутанлының ултаны тап-тақыр еді. Жерди ажирықтай торлап алған маймақ қамыстын тамырын тисли трактор болмаса, шиналы көлик буза алмайды. Жолымыз усм кәрада тәуир-ақ өнетуғын қусаған. Түнде жүрип көрген биледі, қара шекшектің шурылдысы жылдам жүрген көликтегі ақшамлары қызық болып еситиледі. Тап бир, хеш нәпес алмастан, изин үзбестен милиция үшпелегі шертилип тұрғандай. Көлик тоқтаса, бундай емес, шурылды үзілип-үзілип, хәр жерден, хәр жерден еситиледі. Жүрсең—тағы бурыңғдай.

Жаңабай халының келгенинше «Жаман шығанақ» намасына «Көлге қаш» деген қосықты айтты да:

— Мақсет, — деді арқамнан қағып. — Көлден шықпастан бурын, қосығың болса айтып қал. Көлден шыққаннан соң тағы ауыз аша алмай қаламыз.

Көкирегін екі стакан арақ, ауыл-елге аман қуымқанымның қууанышы ғалласлатып киятырған маған көп тәуелленіп керегі жоқ еді. Қалаберди, айта қойсам, мына отырған жаңа танысларымың хәммесін таң-

ландыра алатуғынымды да билемен, Ақыры, қосықты жаман айтпаймыздағы! Менің өзімнің қосығым бар. Ойнап-өскен дос-яраптарымынан, тууылған ауылымнан алыста бұл қосықты күтө көп айтқанман. Сауасында Қарақалпақстанлы төрт баланың басы қосылса, усы қосықты дауыс қосып бір айтпай тарқаспайтуғынбыз. Дым билмегеніміз, мурынымыздан мыылдап отырамыз. Гимнастеркамның жоқарғы илгеклерін жаздырып, хәзир де айтайын деп атырғаным сол қосық.

— Басла, — деди Жаңабай қулағыма бақырып. — Көптен бері қарақалпақша қосықты айтып та, еситип те көрген жоқ шығарсан?

— Неге? — дедім қулағына, әжепленип. — Айтқанда қандай!

Ол тағы бір нәрсе дей жақ еді, мен көкірегімді көлдің көк шөптің ийісі аралас хауасына толтырып алып, қосықты баслап жибердим!

Арау әйлер кеуіліміз өз жұттымызға барғам,
Яриу-дослар хәм қадирдан билең бирге жүргели,
Рахым әйле-е па атшақым, елге жеткер, сен мен-и,
Я-аа нәзхым, едиди-и көрер күнлер бармеке-ен?
Бармеке-ен, бармеке-ен, елди көрер күнлер ба-армекен,
ба-армеке-ен?...

Мен өзімді бір майдан әскерлікте жүргендей, тау баурындағы алагула гүлдерге көмиліп, жора-жолдасларыды уйытып отырғандай сезиніп қалдым. Көз алдыма жауынгер жолдасларым елеслеп турды. Сағыныш-хәмме уақытта сағыныш. Бұл қосық Бируинден бе, Кегейлиден бе, бизің досларымыздың бәрине қадирли еді. Бизің ушын Зийуар қосық жазып бергендей, бизлердің өзіннен бір неше жыллардан соң дүньяға келип, ата мекенімізды сағынғанда айтатуғынымызды биліп, арнап жазғандай еді.

Қосықты хәзирги тележкада қиятырған ауылласларым да жақсы биледі екен. Қайырмасына келгенде басларын ыргасып:

„Бармекеен, бармекен, елди көрер күнлер бармекеен!“ десип, шулығысып отырды. Ай нурына көмилген көлдің ултанында трактор адамларды емес, бір тележка қосықты, бір тележка сағынышты тийеп зымырап еді.

Шағал мәслик пенен жолды өндірип таслаппыз.

Мен кеткенде фермашылар хәр жерде төрт-бес үй болып отыратуғын еді. Әдетте, бундай фермалардың арасы екі-үш шақырымнан жақын болмайды. Оның жақын болса, қашып кеткен бузауы бар ма, адасқан малы бар ма, бириники бирине араласып кетип, айыра алмай бүліп қалады.

Түнемелигине, үйлердің түбине келип қалғанынды бир-ақ билесен. Себеби, қара үйде айна болмағанлықтан айналы жайдай шырасының жақтысы алыстан жалтырап көрінбейді. От жағып, сыртқа қазан асыуға тобын домалатып, бәсип жүретуғын қара қоныз деген бәле бар, қәпелімде, халал асынды харамға шығарады.

Бизлер ай жақты болғанлықтан, алдымыздағы үш-төрт отауды анадайдан-ақ көрдик. Мен „дайымлар усы жерге қонысланыптыау“ деп ойлап едім Себеби, мына жағы „Қолтық көлге“ жақын. Айдың усы қарадан-ақ жалтырап көрнініп атыр.

Трактор тоқтаған уақта түсіуге қолайласа берген мени:

— Бұл. Қайпан ағалардыки, сизикине еле жүриңкиреймиз, — деп, Жаңабай иркіп қалды. Көрип турман, бурынғыдай шошанламайды, Назлы қызларға тән наз бенен, салмақ пенен кабинадан түсти:

— Мынау бизни үй. нан ауыз тийип шығың, — деди, қадимги, жағымталлы өлпей дауысы менен. Жигитлердің түскиси келе қойған жоқ еді, „Қайпан ағаның қолынан алып шығайын“, дедім мен. Мен түскениен соң басқалар да түсти.

Үйиниң тусына биймезги трактор келип тоқтағанға ма, үйдегилердің алды менен майда балалары, соң ересеклери ший есикти түрип, сыртқа шығысты.

— Аға, Мақсет қиятыр.

— Өйдеген ким? — деген Қайпан ағаның дауысы шықты. Назлы бизлерден озыңыраған еді. Қайпан ағаның қәпелімде есине түссем керек: — Хау, Хаймурат ағаның Мақсети ме? Апырмай, бала, дым жақсы болды-ау! — деп, тракторға жүрди. Бұл уақытта бизлер аяқларымызды тепсинип, үстилеримиздің шаңын қағып атыр едик. Барып, қолынан алдым.

— Уай, бәрекедләә, аман-есен елге қууыстың ба, гошшым? — деп арқамнан қақты: — Тил, көзім тасқа, дырдай жигит болыпсан!

Ший есик бес ирет желпип, жигитлер түел кирип болар болмастан-ақ Назлының әжасасы Қыят келип, апақ-шапақ бола қалдық.

Жигитлердің отырмайтуғынын, тек ғана нан ауыз тийип шығатуғынын еснтіуі де сол, „Хайтмурат ағаның шүйіншісін аламан“, деп, жапалтан атты мине шапты. Ишке баслап киргени менен Қайпан ағаның өзі төрлеген жоқ:

— Кетемениз қалай. баллар-ау, мен мынау Мақсеттин қонақ асысын бере қояйын деп едим, — дейди қыйылып. — Бір қойды пуштарлау, шаруа үшін, қалалының қонағына тауық сойғанынан қыйын емес, хау-ға, гошшыларым, — деп қояды. Тәуеллени, хәзир ғана кирген Қыяттын хаялы Шынығұл салды:

— Әскер бала үйін сағынып киятырған ғой, еглемей ақ қояйықшы. Қонақ асысы болса жай-жайуат қыдырып келип жердағы.

— Сөйтермиз, аға, — деп. изин мен алып кеттим.

— Мына, үйге баратырған қонақ жигитлер де бар.

— Пай, жақсы болды-ау. — дей береді бизлерди узатып салып атырып та. — Хайтмурат ағаның мийнети бир жениллейтуғын болған екен. Кеше Ерманның садақасындағы шопанларға: „Жақында Мақсет жаным келеди, оннан соң сизлердің хеш қайсысыңызға пай бермеймен“, деп шағлап отыр еди, пай, жақсы болды-ау! Биреулер „журт жайлаудан қаша адмай жүр, келип жини бар ма, қалада қалып қояды“ десип атыр еди. Пай, келгеннн жақсы болды-ау!...

Биз Қайпан ағалардың фермасынан шыға бергенде алдымыздан малақайының құлағы жалпылдап, дайым ат шауып шықты. Артына үлкен баласы Отарбайды мингестирип алыпты. Сәрсенбай тоқтағанда, аман-есенлик сорасып алғанымызда болатуғын еди. Бирақ, онын да тракторы тартқысыз қырсықлығы бар. Қайта, қатылау айдайды.

Бизлер қапталасып шауып киятырған дайым менен бас кийимлеримизди былғасып, шауқымласып сәлемлескен болдық. Ол да бир нәрселерди айтып киятыр, еснтіу қыйын.

Трактор есиктин алдына келип гилт тоқтады. Иргелес қоныс тепкен үш-төрт үйдің адамы отауларынан жууырыса—жууырыса шықты. Әлле киімлер мал қора жақлардан киятыр. Трактордан түсіуим мәттәл, мойы-

нымнан дайым қапсыра қушақлап алып, маңлайларыма, бетлериме сақал-муртын батырып, сүйип атыр, сүйип атыр:

— Жалғыз тууысқанымнан қалған шырағым, — деп сүйеди. Жеңем жыламсырап, шалғышынын ушы менен көзин сүртеди. Дайым урыстан қайтқалы бул үйге қайтып солдаг келмеген, хеш ким әскерликке де кетпеген. Мени де тап урыстан қайтқан солдаттай күтип алып атыр. Дауытбай менен Отарбай уялып сәлемлесті де биреуи чемоданымды алып үйге кирип кетти. Ал, кишкенеси Дауытбай болса, мен кирмей кире жақ емес.

Өзлерин өзлери шарпылдатып урып турған адамлар менен қол алысып шықты: „Ишкерилейик, — деди дайым. — Пешше талап таслар, шырағым“.

Қыят, тап, бизди әскерликтен өзи қайтарғандай мардйып, төрге малдас куринын алыпты.

Сыртта әлле ким қой сойып атыр. Мени енди мына ерип келген жигитлериме ишимлик табуу мәсселеси қысындаыра баслады. Бул кәраларда пулыңа зат таппайсаң. Совхоз орайы болса, жигирма бес шақырымнан жақын емес, онда да дуканшы үйинде сақлайтуғын болса ғана табасн, болмаса, жоқ.

Бир қойды жеп, жигитлер таң алдында жүрип кетти. Соның менен бизнн тойимыз да тарқаған болды.

2

— Ағайин-туғанды қыдыр. Жумысқа бир кирисип кетсең, сақал алыуға қолың тиймейди, — деди дайым. — Мынау ғунанды, ниьети қайыр, саған ниьетлеп, сен кеткен қыста алып едим. Соннан бери сылап—сыйлап бағып отырман. Қызыл май-етпей, пәкизе, мин. Кегейлидеги Мәтнийаз устаға жетпис манат берип, ақ баслы ер де соқтырып қойыппан. Хожелиге бир барғанымда „Шырағымның атына“ деп, шашақлары төгилген, әндамлы, жипек жона да арқалап қайттым, — деп атыр. — Қәне, ертеле, көрейик, қутлы болсын айтайық, атыңа.

Ертлеуин етрлесем де қайда барарымды билмей қалдым. Районда кишкене дайымлардың үйи бар. Бурын олар да бизлер менен иргеме-ирге, өз алдына отау тигип, мал бағып отыратуғын еди. Биз кеткеннен сон, бригадиримиз Меңлибай сойлақ пенен келисе алмай,

малларын тапсырыпты да дайымның „қабырғасын қайыстырып“, қалаға көшіп кетіпті. Ҳазір моншада завхоз ба, я от жаға ма, айтуғир, сондай бір жұмыста ислейтуғын көринеде. Мен онын көшіп кеткенін дайымның қәте — қәте етип, „... Баймурат та малын бизге таслап көшти, сирә бул журт малды ким бағады деп ойлады екен? Малды таслап қашқаннан гөре қатық ишпей, гөш жемей отырса екен-ау, туғел...“ деп, ашмұлаиып, латынша жазған хатынан билдим. Анау күни кирип шығуға да болатуғын еди, трактордың ирети келип қалғаннан соң, „қалмай-ақ қояйын, қайта берейин“, дедим. Енди, соныкине қыдырмасам, басқа жан ашырдың да онша ирети жоқ еди. Бирақ, оныкине атлы жетіу қыйын. Қалаберди, қелгеніме еки күн болмай атырып-ақ Меңлибай аға жұмыс тәме етип, қарайды. Айтпайды, айтпағаны менен, үнсиз ұқтырып қойды. Атты ертлеп атырғанымда қасыма келип:

— Әскерликке бир шопан алынса, иним, жалғызым-кеткеннен кейин көрмеймен. Сонша малы мойынға шөгип қала береді. Сырттан ҳеш ким келип бақпайды, — деп налынды. — Бул журт шопан болғанды қойған.

— Мен бир әскерий есаптан өтип келейин, өзимиз бағамыз, — дедим, жалынбасынан бурын айтып қалғанды мақул көрип.

Меңлибай аға қуғанғанынан сойлақ тисин көрсетип күлди:

— Сөйт, берекет тап, ғошшым. Тап, усы, әскерликтен бир бала келсе, жалғызым келгеннен кейин көрмеймен.

— Кетер болсан, зымыра. Түске қалсан, билесен ғой, жайлаудың сона деген жауы бар, — деп қыстастырды дайым. — Ызылдауық көлигиниң мазасын алады.

Мен жүрип кеттим. Қыдырыуға емес, әлбетте. Биринши жұмысым. ауыл—кенеске барып, есаптан өтип қойыуым керек. Соң, басшыларға бир көринеуим тийис, не дер екен, „дайынның малын бөлип алып баға бер“, дей ме, я басқа жұмысы бар ма, ояғын өзлери айта берер.

Темиркөктің тоны пәс болғаны менен, қулқы маған унады. Билип киятырман, сейисине түссе, бәйгеге шабатуғын да түри бар. Таза тутылып миңилген аттай, сәл нәрседен сетем ала бермейди. Шымқорлығын дайым

айтып берген. Бирақ, қамшыны сүймейтуғын жылқы екенлигин өзим абайлап киятырман. Адымы да кең.

Совхозға тал түсте жеттим. Хәмме түски чайға шығып кетсе керек, былай-былай жүрген адам көринбеди. Ауылкенестин кенесиниң алдына жете бергенімде:

— Мақсет, — деди биреу. Мен артыма қарамастан бурын-ақ Жанабайдың дауысын таныдым. — Пүткиллей өзгерип кетпесеңго, кеше мундирде үп-үлкен кисидей көринип атыр едиң. Солдатлар мудама ересек адамдай болып көрине береді-ау. Жүр үйге, чай ишемиз.

Қолында еки балық консерва, ярым килодай колбаса бар екен. Аттың алдына түсип, томпаңлап отырды.

Атты телеграф ағашына қаңтарып, ишкериледик. Еки қат өжире, биреуинде өзи болдыдағы, ауыздағысы — кухнясы. Электр плитасына жаңа бир ҳазирде қойып кетсе керек, қалайы чайнеги зыңылдап, қайнау алдында тур. Қолындағыларын столдың үстине қоя берип:

— Мине, усы жерде жасап атырмыз, — деди. — Бул жайды жақында совхоз берди.

— Жүдә жақсы, — дедим мен гүрсиге отырып. — Бир көнлигиң...

— Қашшан көнлигиң кеттим, — деп гәнимди бөлди. — Келген күнлери күни менен гаражға, гараждан шыққан соң мына тылақтай ауылға сыймай, пай, зериктим-ау! Енди, үйге барсам, дәрхал усы жаққа қайтқым келеди де турады. Билмеймен, не бәлеси бар екенін. Сирә, жұмыс бастылығымнан шығар. Отыра тур, мен бир чай демлеп келейин...

Мен де қарап отырғаным жоқ, наиларды, колбасаларды туурастырып отырдым. Ол консерваны да аша келди.

Екеуимиз столдың еки жағында отырып, гаңғыр—гүнгир чай ише басладық: „Жеп отыр, жүз-жүзден болғанда болатуғын еди. Жұмыс уақты, болмайды“, деп те қояды.

— Сен, Мақсет, мениң анау күнги гәнимди ишин айттыға жорыма. Ырасында да сондай. Яқшы, мына турмыс бизди қанаатландыра ма? Бизин де дәммедей болып жасағымыз келеди. Журт барған стадионға бизиң де барғымыз келеди...

— Кем-кемнен кемал, жора, — деймен мен де. — Ҳеш нәрсе бирден бола қоймайды. Уақты менен бәри

де бола береді. Бірақ, жақсы жерге бараман деп, өкшени көтере бермей іслеу керек, — деп ақыл айтқан болып атырман. Перерывтың өзі қай жерде де бір сағат ғой, „бүгін екі тракторды гараждан шығаруымыз керек еді“ деп, Жаңабай асығып отыр. Адам қушап, сыртқы комбинизоны да шешіп ауқатланбады. Өрлі-гурлы аухатланып атырып сөйлеп отыр:

— Исле, дейсен, — дейді маған әжентәуірлеу күніп қарап. — Мен бір жаққа кетемен дедім бе? Истейміз ғой, бірақ, тек іслеу үшін агрегат ғана жаратылады. Ходлайсан, тамам, іслеп тура береді. Уақтында техуходын берсең, болды. . . Ал енді, мен асығыспан, достым. Чайынды ишіп, гаражға гилтти апарай, — деп, турып кете жақ болып атыр. Мен ишимнен пренжийни десем де хеш нәрсе тис жармадым. Үйінде де қалмадым, ере шықтым. Ат усы жерде қалдыдағы, екеуіміз пияда кеттік. Тусына келгенде: „кетпесен, кеште үйде бол“, деді де ол гаражына қайрылды. Мен ауылкестің кеңсесіне бурылдым.

Әскерий есаптан өтіу көп уақтымды алмады. Шаши мәккеннің шашағындай қызыл гүрең, бизлерден зәрре үлкенлеу бала жигит отыр екен. Есапқа алды да жиберді.

Оның есесіне, кеңседе иркилдим. Енді комсомол есабына өтіуім керек еді. Комитеттің секретары жоқ. Кабинетин Нөкістен мал санауға келген бیرهуге босатып берипти де, өзі көлге кетипти. Бухгалтериядағылар жанағы нәхәнге хәр қыйлы мағлыұматлар, пәттепәтте қағазлар таярлап бүліп атыр екен. Сирә бизге „аман келдің бе“ деген де адам болмады. Кеңседен түңилип шығып баратырғанда рабөчком Әлимбай ағаға дусласып қалдым. Аяғында шүберек етик, басында соры шығып кеткен жекең қалпақ. Бір жақлардан хәзир ғана келсе керек. Етигинің шаңын түсіріу үшін есіктің алдында жер тепсінніп атыр екен. „Ассалаумалейкум, Әлимбай аға“, деп едим, бетіме қарап турып: „ішке кир“ деді. Бунысы маған буйрықтай есітәлип кетті.

Аман-түуелликти ішке, кабинетине кирип сорақты: — Мал-жаның амаң ба? — деді. — Қашан келдің?

Менни күлкім келип кетті. Бірақ, күлмедім. Еле сол сорақыуы. Буннан екі жыл бурын көргенімде де ким менен болса да „мал-жаның аман ба?“ — деп со-

расатуғын еді, еле сонысы. Алды менен малды сорап алады.

— Бір өзін келдің бе, деп сорағанымды айып көрме, ғошшым. Өткен жылы Ғайрат әскерликтен келді. Бір актрисаға үйленіп келипти. Әндамлы, орыс келип болып едік, — деп мыйық тартты. — Тойында қосық айтып берді. Районнан да адам шақырып, тап усы кеңседе комсомол тойын өткердік. Тағы бір шолан қосылды-ау, деп қууанып едік. Бала байғус өз алдына мал да алып еді. Пайдасы болмады, Келиңиміз тоғайдың ийт ұлытқан шыбынына шыдамай кетип қалды. Жөніне кетпеді, „Хоть ты меня жалей, Ғайрат. Как здесь можно жить“ деп, Ғайратымыздан да айырып кетті. Здесь жить можно, ғошшым. Жақсы болсын, жаман болсын, ата мәкан деген болады адамда. Қалаберді, биз, жети атамыздан бермаң киятырған шаруаңыз. Мал бизлерсиз, бизлер малсыз жасай алмаймыз, — дейді столды сәусағы менен дүкиадетип. Сирә, бизди сөйлетеуғын да, „неге келдің“ деп сораптуғын да түри жоқ. Өзі сөйлеп атыр: — Аман қуыссан, болыпты, ғошшым. Бизге жәрдем ет. Жәрдемнің сол, хәзир пәкизе үйіне қайт та, дайыңның малының жартысын бөліп алып баға бер. Баймурат дайың малың гаррыға таслап, моншада от жағар болып отыр. Соны ал. Жақсылап бақ, биз де иретінде сени қапа қылмаймыз. Коляскалы мотоцикл керек не, пожалуыста! О—ой, түсинбейтуғын жигит емессең ғой, не бیرهулер бар. Өмирден орының таба алмай бір кәсіптен екінші кәсіпке мұдамы сырғанап жүргені. Сен ондай емессең ғой, өзінди өзің әлле қашан тауып алған жигитсен. Саған қурылышының, я бір нефтшиннің арасынама Мақсетти үзлеудің керегі жоқ. Ол—жайлауда, буны мен әскерликке кетпесіңнен бурын-ақ абайлағанман, — деп, марпатлап, арқамнан қағып қайтарды. Мен бурын жылқыман едим. Енді маған „мал бақ“ деп отыр. „Бул қалай болар екен“, сирә, оны да айтыуды ұмытып, есіктен құлашынып шыға беріппен. . .

3

Әлимбай аға „бөліп ал“ деген менен хеш нәрсе де бөлінген жоқ. Буны бөлісінудің өзі хожалық бөліскеннен де уят. Әлимбай аға да соны биліп, жортара

„бөлип ал“ деп, басымнан сыйлап жиберди ме деймен. Арadan бир дәпте өтөр-өтпестен-ақ өзи фермага келип, көпшикти жәмбаслап отырып:

— Хайтмурат ага, бизге көп жыл жәрдем еттиниз. Рахмет. Өзиниздин орынныңызды басатуғын жақсы бир шопан да таярлап бердиниз, буныңызға да рахмет. Ендиги жағында сизди жумсауға уяламыз. Пенсияға шыға қойың, — деди. Дайым аузына апарған кесасын жерге қойып, сазырайып қалды. Хеш нәрсе демеди де. Әлен уақыттан соң:

— Әлимбай-ау, — деди ийегин созып. — Баяғыда мына жақтан бир көш келип қонып еди. Байқап қарасақ, шубырысып жүрген домылар екен. Келигинин бәри ешек. Япырмай, бул халықтың ешекке өшин-ай! Ал, енди, өзи қысғың қыраулы күни еди. Тыңлап отыр, гошшым. Гәзәйитиди соң оқырсаң...

— Қулағым сизде, ақсақал...

— Дийдарыңды хәм бизге қаратып отыр, гошшым. Уят болатуғын әнгимени айтып салып, кейиннен өйтип, жүзинди қағаз бенен тасалама. Гәпти тыңла.

Әлимбай аға газетасын жыйнастырып, көрпешенин астына тықты да „пай, яшуллы деймен-ау!“ деп, күлип отырды. Дайымның сөзи аузында:

— Сөйтпип, бир күнлери, мына жыққын кеткенде бизлер бир асығыс көшемиз-ау, тап сондай демнің арасында зым-ғайып болды да кетти. Изинде, гилең қунысқан ешеклер қалыпты. Жабыуларын хәм сыпырып алып кеткөй. „Биреуни услап минейин, нем шығыпты“ деген ой менен, қайда гөне там, қайда гөне төле болса, ықлап жүрген ешеклердің онлағанының аузын ашып қарадым. Сира, биреуинин аузында бир тиси болса бой ма! Гүрре уақтынан бери жумсап — жумсап, жанағы найсаплар кетеринде жабыуларын да сыпырып алып, ғарры ешеклерин пәртылдатып сабап-сабап айдап жиберип көшкен екендағы. Со, иним, туқимында лолыға жақынлық жоқпеди? Бул қалай, енди хукиметке керек емес болып қалғаным ба? Мен түсинбей отырман? — деп, кеуилине мәлел келтирди. Әлимбай аға майдалап түсиндирип:

— Енди, пәкизе, мына балаң келди. Бурын айтайық десек, малыңды бағатуғын адам таппай жүр едик, мен түсинемен гой, — деди әлпайымсып. — Сиз шынжырма жынжыр киятырған шаруасыз. Шаруашылық

сизің ата кәсібіниз. Малсыз жасауыңыз қыйын. Сонда да сиз қалай ойлайсыз? Атағыңыздағы малдың бәрин усы Мақсет баққанда, қол жууың қарап отыраман деп ойлайсыз ба? Артық дәулет көз шығара ма, ха, пенсияңызды хәм ала бериң, малларыңызға да қараса бериң, — деп, көндирген болып кетти.

Соның менен, мал да бизің атаққа өтип, дайымның аты бухгалтерияның ис қағазларынан сызылып қалды. Оның есесине, бизің хәким екеу болды. Бириншиси дайым, екіншиси бригадиримиз Меңлибай аға. Бул жасы уллы „кетип қалады“ деп, қауәтерлене ме, мени көрген жерде сойлақ тисин көрсетип, күлип қала бередидағы, хожа хорлықты дайымнан көремен. Биз мал бағып жүргенде „балана айтып қой, ғарры. Малларын азып баратыр“, дейтуғын болса керек. Кешқурынлары келгенimde шиймақпалдан тигилген шекпенни желбегей салып, малдың алдынан дайым шығады. Әдепки күнлери:

— Балам, отлақлы-отлақлы жерлерге айдаңқырап бақ. Сыйырларыңның иши сырнайдағы, — дегенди жайма-шууақланып айтып жүрди. Бизди көрпип, әбден мийри қанып, сағмыншы басылып, қадиримиз кетейин дегели:

— Өзим баққанда бундай болмайтуғын еди. Пах, жәниұарай, демнің арасында қожырады да қалды, — деп азарланатуғынды шығарды.

Мен дайымның бул минезине бурыннан қанықпан. Өзи бақпаса, кисинің баққанына исенбейтуғын әдети маған қашшаннан мәлим. Баяғыда бир ләзымға кеткен. Онда мен жылқы бағатуғын едим. Келемен дегенше, малларын усы Меңлибай ағаның өзи-ақ бақты. Тақта-көширден үш күнде айналып келип, төртинши күни дайым бир кейип берди дейсең:

— Сени фермага хәким етип, сонша малды исенип тапсырып қойғанлардың басында тауықтың мийиндей мий болса, мениң мына сақалды малдың изинде ағартқаным өтирик! — дейди пәтленип. — Үш күннің арасында көни қалыптыго!

Сонда, урысыу, я пәлен деп, гәп қайтарыу қайда, Меңлибай аға дайымды күлип женип еди. Соннан бери, дайымның минезине Меңлибай аға меннен де қанық. Кейісе, күле береді, күле береді. Я бир нәрсени сылтаулап кетип қалады. Мен өйтип өтирик күле де ал-

майман, кететугүн да жагым жоқ. Гап те қайтармайман. Тергеуге тугылып, бақырайып отыра беремен. „Ауылға барған соң самостоятельно жизнь баслайман“, деп, орысша араластырып сөйлеп келген бизиң өмири-миз усылай өте баслады.

4

„Гүмис көл“ дин шет-шебириндеги қамыслыққа басып отлады да түске таман маллар дамыл тауып, ийрилиуге қарады. Бизин де тыныс алатугын уақтымыз, усы. Мына жақта „Қолтық көл“ жақын. Анау бір жал тоғайдан өтсем, үйдин шанарағын емин — еркин көре аламан. Күнде бундай жақын жерге баққанымда үйден түсленип жүр едим. Бүгін де сол ой менен шашыраған малдың етегин жыйнап, бір жерге жәмледим. Енди көпшилиги шаңлақта маңқыйысып, гүйис қайтарып жағқанынша күтиұим керек. Оннан соң алағадасыз қайта берсем болады.

Соған шекем қарап отырмайын деп, ер-тоқымын сыпырып тасладым да тынық сууға жаллап Темиркөкті жууын алдым. Соң, кебиұи, кепкенше аунамауы үшін атымды тораңғылға қаңтарып, айдынга қарап жүзіп кеттім.

Усы бүгін мениң буннан онлаған жыл бурынғы Мақсет, бала Мақсет болғым келер еди. Бирақ, өмир деген аққан дәрья, дәрья да изине қарап ағар ма? Бала болғым келгени менен балалығым маған да қайтып оралмас еди. Деген менен, сол күнлердегі көлден мәйек излеген күнлерим көзиме елеслер еди. Елеслеген сол, алдымда онлаған жасар Мақсет, қамыслықты айырып, жүзіп барар едидағы, тап бір соннан қалақ ала жақтай, сол елести қууып, мен де жап-жасыл қамыслықтын жигин айырып жүзер едим. Лийкин, сол бір елес маған туттырмас еди, тута алмасымды билсем де қууа бергим, қууа бергим келер еди. Тамаша, адам дегенде түрлі—түрлі кейип бола береді екен ғой.

Қәпелімде, сууды сабалап, алдымнан нәхән бір бірқазан қауалады. Мен көк шырша сууда жүзсем, ол қанатын құлашлап таслап, ақ қойдай ақша булытлар өрген көгілдір көкте жүзіп барар еди.

Әлле қандай бір майда шабақлар келип, балтырма тийип қайтып-тийип қайтып, мени қайтадан көлге

қаратты. Күн тымқ еди. Сонлықтан көл беті де тыныш. Тек ғана, жаңағы өзимнің самбырлымнан пайда болған дөңгелек, майда толқынлар шырпылдасып келип, омырауыма қабады. Анадай жақлар еле тып-тынық, теп-тегис. Аспанда емес, суудың бетінде ақша булытлар, кем-кемнен балентлеп, бір ноқатқа айналып баратырған бірқазан... Мен ата меканымның суўретине биринши мәртебе ашық болып қалдым.

Темиркөк кисинеди. Адамның адамды көрсе ғана тиллесетугынындай, жылқы да жылқыны көрсе ғана кисинейди. Бундай байлаулы ат бийсәубет айғырдың талауына да қолай, буны мен жақсы билемен. Лаппа, артымз жүздім.

Қырға шықсам, хеш жерде ат көринбейди, кийним де жоқ. Бул хәйран қаларлық хәдийсе емес, әлбетте. Уры-ғар ғой, сирә жоқ. Ким де болса, бизиң менен дәлдеклескис келген биреу. Ысқырып көрдим, жақ, хеш ким сес бермейди. Ыраштың басында трусишен олай-булай жүрип;

— Хә-хә-хәэй! — деп бақырдым. Айдыңлар маған:

— Хә-хә-хәэй! — деп, жууап берди. Басқа сес жоқ.

Темиркөк күн шығысқа қарап, қулағын қайшылап тұр екен. Ырашты жағалап, солай жүрдим. Барыңқырап қарасам, үйдей нәхән бір түп жәнеүттиң тасасында ат байлаулы тұр. Мен Назлының қара гуаншасын танып қойдым. Жупқаға түйиліп, ерине бір түйишик қыстырылыпты. Мобыны жеткен жердегі қамысты шалып отлап атыр.

Аттың қасына барып, суу-суу болған шашымды қайырып таслап, қос бүйиримди таянып „ф“ хәрибиние усап турдымдағы;

— Усыннан тапсам бар ғой, сууға басаман — деп, айбат шектім. Айбатлы болып көрингим келгени менен күлип тұрып айтқаннан соң, қәхәрим онша келе бермес еди, улыума, менде усы турғанда не қылған қәхәр. Тек, айтып ағырмандағы: — Хәу, кийимди әке-ел, айналайын, бауырым, бөтекем Назлы-ы. Түсликтен қалдырдың-ғой, Назлы-ы. Хооу, Назлы-ы...

Сес жоқ. Бирақ, мақау қыз, қай путанын арасынан болса да сығалай қарап тұрғанын, хәтте, күлип тұрғанын да билемен. Дым болмағаннан соң, еплеп аттың қасына жақынластым да түйишикти услап жөрдим.

Колыма тастай болып, шақмақ-шақмақ қант тийди. Шешіп алып ырашқа өрмеледим. Сон, жоқары көтеріп, дауысладым:

— Шықпасаң, өз обалың өзіңе, Назлы. Қантыңды сууға басамаң! — Жақ. Хеш ким шықпайды. Билип тур мениң өйте алмайтуғынымды.

Әсте ақырын ыраштан түстим де берги қыратты кеше басладым. Жақын жердегі бір жәнеуиттің пугасы тысыр ете қалды. Билемен, қаулығып, шығып киятыр. Қасақана сытырлы шыққан жаққа қарамай баратырман, кешіп баратырман, кем кемнен суу да көкірек ауызыма қауып баратыр. Туу сыртынан, қадимги, Назлының кулаққа жағымлы қоныр дауысы есиди:

— Хәй, қойып тур. Дениң дурыс па, мине, кийимің, жетсең, аласаң.

Көйлегімди, туфлийімди балағыма жымқырып тығыптыдағы қайыс пенен бууып, алақаннан өткерип алышты:

— Мине, кийимің, — дейди күліп тұрып. — Хәй, мынақара, шәрт мынадай. Мен, мына қашының бойы менен қашамаң. Қолыңдағы бес кило қант, тасламастан қуғасан, ал қаштым, — деп, шаққан-шаққан жүріп, менен жырақласа баслады, күліп жырақласа баслады, күлгенде де жылға менен күліп баратыр. „Мен буны бала деп жүрсем... Усласам, хожа хорлығын көрсетемен го! Патыр-путыр ыраштан шыға жууырдым. Мен ойланаман, ыраштан шығаман дегенше араны жүз адыман аслам ашып кеткен. Жеткермей баратыр. Қыз баланы буншелли жел аяқ болады деп ойламағанман. Қызыл көйлегінің етегі желбиреп, қуындай ушады-ә, занғар! Қолымдағы бес кило қантқа мен хәр атлаған сайын, жүз грамм салмақ миніп баратырғандай сезилди, Лийкин, тасламадым, шәрт солай го!.

Ыраштың бойында жән-жағын қамыс, майда жыңғыл орап алған әйдик-әйдик тораңғыллар көп. „Енди туттым“ дегенде солардың бирия айналып қашты. Бала күнімизде-пышық, тышқан ойнайтуғын едик. Сол балалығымыз усы бүгін қайтып келгендей. Айырмасы, ол сынқылдап күліп қашар едидағы, менде әлде неге қумарлық бар еди, сол құлшыңдырағ еди мени. Бирақ, сол нәрсе, қандай қумарлық, услап алсам, не ислеуім керек, буны ойларлық хәзир менде пурсат та, бас та

жоқ. Тек, жетип алуғым керек, неге жетіуім керек, оны да анық билмес едим.

Тораңғылдан былайлау шығып, ақ кесекли, май топырақлы жайлауыттан ырашқа өрмелей бергенінде бой тасладым да сыбрағынан шап бергенім сол, ырашты қушақлай жығылды. Ашыуланғанда жибере қойғандай да ыңғайым бар еди, лийкин, бүйрегі бүлкілдеп, күліп атырғанын сезіп қойдым да, балтырды саумалап барып, мойнына жабыстым. Аяғымыз домалатқан кесеклер жийектегі сууға шомп-шомп түсіп атыр. Көкіреклеріме, басларыма былқылдақ алақанлары менен шарп-шарп урады. Хәйле-пәйлесине қарамай шорп-шорп сүйе бердим, сүйе бердим. Ентигип-ентигип: „қойса-қойса“ деп атыр, өзінде ушажақ кептердегідей әлде қандай бір дириади бар. Жақ, мениң қоя алатуғын түрім жоқ, мен бундай есерсоқ емес едим, тап усы пурсатларда жинли болып кеткенге усадым. Мен мәс едим. Өмірім тууып, нашар баладан алған тунғыш посам мәсиртер еди мени. Мениң геллем пүткіллей ойлануудан, ал мынау жалаңаш етим шәпалақ өтиуден қалған еди. Екеуіміз де есенкиреп, ентигип қалғанбыз. Бір уақытта қарасам, екеуіміз бірден, қушақласуымыз бенен ыраштан жумалап баратыр екенбіз.

Қушағымыз қай уақытта жаздырылды, билмеймен, терлеп-тепшип қалған жылы етимізге талдың саясында күн түспей муздай болып тұрған суу тийип, бірден айықтырып жиберди.

Ол малпақ-салпақ болып, ырашқа өрмелеп баратыр екен. Енди мени уят қысып, тығыларға тесик таппай қалдым. Сөйтіп тұрғанымда анадайда ығып баратырған кийиміме көзім түсті, қолынан жаздырылмай, сууға бірге түсті ме, әлде ыраштан думалады ма, ояғын билмеймен, жалма-жан изинен жүзіп, қармап алдым да суудан шықтым.

Албырып қалған Назлы ыраштың басында не қыларың билмей хайранлық пишинде манғурланар еди. Дауысым дириден кетти:

— Әлиу ет, Назлы, өзимди бийлей алмай қалдым.

Үндемейди. Көз деген уры. Көйлегі етине жабысқан Назлының тула беденин көзлерім уры ийттин көзінде титтінп баратыр. Қыздың денесінің нәзіклығын, суулылығын билгиси келген адам сууға басып көріуім керек екен. Мен Назлының мына тұрысын

оғыры сулыу пәмлеп қалдым. Белиния қыпшалығы сүзгек болыуына қарамастан жауырынының белден төменгі жағының кенлігі оны „8“ ге усатыңқырап турды.

Кәйерден оқығаным есімде жоқ, ертеректе бір жерден оқыдым, қуласы. Әйіемгі грецияда сулыу ҳаялларға байрақ береді екен. Үлкен амфитеатрға журт жыйналады. Өзин сулыу санап, байраққа талабан болған ҳаяллар тыржаланап, қыйлы-қыйлы жылӯаларын, ойындарын көрсетип, юридин алдынан етедидағы, жури жеңимпазды анықлап, байрағын береді. Мынау турысында Назлы наз етип, жылӯа көрсетип турған жоқ, жылӯап тур, бирақ сол байрақты жылӯап турып-ақ ала алатуғының бир тәуекел, исенгим келип қалды. Мен усылардын хәммесин жылӯап турған арыӯды тамашалап турып ойлай алдым хәм өзимнің ең барып турған ақмақ адам екенімди аңладым: биреу жылӯайды, биреу тамашасына қарайды, бул ақмақлық емес пе?

Ол ырашты бойлап кетип баратыр. Мен оның бир өрмн етип өрген бурымның айсыз аспандай шым қара хәм узин екенлігін хәзир көрип киятырғандайман. Суу сорып қалған жай табан, ақ туфлийи басқан сайын быж-быж етип, жерге „мөр“ басып баратыр. Мен усыларды тап усы дурсатта ойлай алғанымды, серлей алғанымды ойлайман да, неге екенін қәйдем, өзимди пәмсиз санағым келе береді. Ха, мына қыздың кеуилин алығым керек еди-го. Бирақ, қәдимгі, гәпке шорқақлығым, қалаберди, бурын-сонлы қыз бала менен мәмиле болып көрмегенлігім, хеш нәрсенің ууытын таба алмас едим. Артына шалт бурылды да:

— Қант, — деди.

— Қа—ант? — Дәрхал кейиніме жууырдым. Оның қырда қалғанын да, сууға түскенин де анық билмеймен. Сууға түссе, қапылды.

Жанағы пышықтай бығырласқан жерлерімди келип қарайман, үнилип келип қарайман. Жоқ, хеш нәрсе жоқ. Көкирегім әлле неге лүпилдейди. „Биреудің жигирма бес шақырым жерге барып экиятырғаны сууға кетсе шатақ да! Вуинан мына қолтығымдағы кийімлерімнің сууға кеткени жақсы едн“ деген менен, тилек деген келе бере ме, суудың бетинде қалқып киятырған жупқаны көрип, жүрегім суу ете қалды.

Кырға алып шығып, жупқала үш-төрт бөлек чайдың да бар екенлігін абайладым.

Аты байланған жәнеуиттиң қасындағы қопалыққа жақынай бергенімде;

— Кет, ары—деди, өлпен дауыс пенен. Бирақ, уян шықса да буйрықтан кем еситилген жоқ.—Мен кийімлерімди еығып атырман.

Аттың қасына келип, мен де кийімлерімди сығып жая басладым.

Аздан соң қопалықтан кийинип шыққан ол қолымнан жупқаны жулып алдыдағы жулпысланкш ишинен былбырап қалған бир конвертти шығарып, жумбаршақлап-жумбаршақлап, маған зығытып жиберди. Бир ауыз сөз де айтпады. Ашыулы. Бултығыуы менен атына минип, ендиги ашыуын соннан алажақтай қамшылап-қамшылап жиберди.

Туяқтың тозаңы басылғаннан соң барып, менің есімме жана ғана аяғымның астына суулы шүберектей сылп етип түекен хат түсти. Абайлап жерден алдым да еп-леп, конвертин аштым. Мураттан екен. Сиясы жайылып кеткен хаттан үлкен машақат пенен оқығаным: „... Диплом жумысым пите келди. Әскерликтен келген болсаң, жумысқа кирмей тур... Жақында бараман... гәп бар...“ деген сөзлер болды. „Не гәп, неге жумысқа кирме деп айтады... Киргеним қашшан. Айлықта алайын деп турмыз...“ деген олардың жуллығы менен: „Пай, шатақ болды-ау, Назлы енди үйине не деп барады?“ деген ууайым бирге келди.

Шаруашылық жөниндегі китаптар „пәлен етиу керек, төлен етиу керек“ деп, мың жериңен үйрете берсин. Китаптағыдай етип мал күтиуге фермамызда жағдай да жоқ. Баймурат дайым бағып жүрген сауындарын таслап кеткелі бойдағы ма, сауыны ма, бугасы ма, танасы ма, бәри былғасып бағылып жүр екен. Енди соны бизнің менен бөлсетуғын шопан жоқ. Дайым совхоздан адам келген сайын „Хау мына сауынды бөлип, Қайпанның фермасына берің деймен“, деп қақсап қалады. „Бүгін-ертең сөйтеміз, хәзирше оңыса тур“ дейди де үәдениң изи суйылып кете береді.

Кештин болғанын басқа малдан бетер, сауын сыйыр жақсы биледи. Ғарғалар уяларына жалпылдасып, күнің қызылы батар-батпастан-ақ сауындар ауылға сызды. Изинен басқалары маңқыысты.

Есиқтин алдында дайым шертек соғып атырған екен. Алдынан Отарбай жууырып шықты да:

— Жаға, — деди қаплығып. — Ағам бар ғой, тап, қанаты мынадай, — қолларын екі жаққа жайды: — Бүркіт сатып әкелді.

Малларды атлы жүріп қамадым. Күнде көмеклестуғын дайым бұған да келмеді. Түтіншілік те түтетіспеді. Хәкисине, бүгін шыбын күндегисинен де бетер қутырынып тұр. Бетіңе шарп еттирсең, қолың қыпқызыл қан болып шыға береді. Менлибай аға сойлақ тислері ырсыйып, өзінен өзі күле береді, күле береді. Усынан-ақ дайыма шертек соғысып, әрі кейісін еситіп, бас сауғалап шыққаны мәлім еді.

Үйлердің хаял-балашағасы түүели менен сыйыр сауыуға шықты.

— Айқасқа, кел-кел, — деп Отарбайдың қорадан баспақ шақырған сесті, шелектің түбіне түскен сүтін дыңылдысы еситіле баслады. Ат байлап атырған мениң тусымнан жемем жулпысланып, жулқынып: „Адам дегенде сира ес болмаса, қыйын екен-ғо“ деп, тонқылданыуы менен өтіп кетті. Мен бұны кімге айтып атырғанын аңғара алмай-ақ қалдым. Менлибай аға қасыма келип, езіуін жыйнады да:

— Хайтмурат аға кишемнің суына тийді-дә бүгін! — деп қойды. Мен сораулы пішінде бетіне қарадым. — Қыйпаи ағаның қаршығасын бір танаға алыптау! Тағы еллі манат пул беретугын болыпты — деди әрі таңланған, әрі өкинген дауыс пенен. — Мына жақтан келсем, кишем екеуің тас болмаса жағаласайын деп отыр екен. „Бір танаға да әлленеткен бір қусты ала-мекен, кишемдікі дурыс. Тағы еллі манат...“ дей бергенім, „бар-ай, төрелігінді үйіңе ет“ деп, тап мен бір гөшіне урлыққа түскен пышықтай, желкемнен ұсалап түйіп-түйіп шығарып жиберді. Соңнан бері сөйлесе алмай жүргенім, ғошшым. Бақанының бیرهуін тиклесе бергенім, жана сен келердің алдыңда-ау, тағы еңсемнен нуқытып алдым. Күлкім келип-ақ тұрған жоқ, бірақ бұны күліп жеңбесең, болмайды.

Мына хабарға мен де хайран қалдым. Бір құсқа бір тана деген, қой болса да хеш гәп. Сира, дайым ақылдан алжасқын шығар.

Дайыма хәрмасын айтып, қасынан өте бергенімде:

— Тоқтап тұр, — деди шийдің орамын жаздырып

атырып. — Билемен, қаршығаны көріуге асығып баратырсың. Сон көресен. Мына сойлақтағы келин силісіннің құдшаларының күйеуі өліп соған кетті. Малы бүгіншедін кемпирдің мойнында. Сауыс, неге қарайсың? Мен сени сойлақтың малына жумсап атырғаның жоқ. Хүкіметтің малы. Хүкімет өзіңдікі. — деп, артыман сөйленип қалды. Көрдің бе сиясатқа қашыуын!

Шыра жағылмағанлықтан, үйдің иші тасқараңғы. Жүктің қууысында билиер-билиибес қоңырау сыңғырлайды. Қаршығаның қоңырауы. Көргім келгені менен хәзір уақыт жоқ, машқаланың әйне гүжіп атырған уақты. Бузаулар мөңіресіп, қой-қозылар жамырасып, „хеукем-хеукем“лер әтиранты азан-қазан етіп атыр. Ууыққа жымқырылған гөне халатты сыйпалап, шелек алып шықтым.

Бузау әкелісіп жүрген Отарбай: „Қайсысын әкелейің, Емберген бергенді ме?“ деди. „Емберген бергенді“ дедім күліп. Қораға киргенім менен „Емберген берген“нің қайсыыр екенін танымайтуғын едім. Ақ бузау анасын өзі тапты.

Үлкен машақат пенен бизің сауғанымыз үш сыйыр. Екі жылдың ишінде тәуір-ақ шығысып кетіппен. Қолларым, дизелерім зар қақсады.

Жемем үйге шыра жағып, ол-булына айналысып кеттидағы мен Елмурат есапшыға сүт тапсырып қалдым. Дайым еле шертегі менен хәлек еді. Трактор келді, қадимгі, Сәрсенбай, Жигирмалаған фляги бар.

Сыртғын абыр-сабыры питемен дегенше оның бір үйден чай суу ишіуі керек еді. Бұрынлары Менлибай ағаның үйінен чай суу ишіуі керек еді. Бұрынлары Менлибай ағаның үйінен ауқатланады екен. Мен келгелі бизің үйге түсетугын болды Катарқурбысы тұрып, бөтен үйдің ший есигін қулашлау уят ғой. Қалаберді, ол басқа үйге бараман дегенде де мениң бетім шыдамайды, үйге әкеліуім керек.

— Хәзір бараман, Сәке, ишкерилеп, жайласып отыра бер, — дедім. — Сыртғын шыбыны жама-ан.

Ойлаған жерге түтіншілік салып болып үйге кирдім. Шыраның жақтысы үйді алакәленке етіп тұр. Сәрсенбай көпшікті омырауына тартып, жағын таянып, қаршығаға телмире қарап жатырған екен.

— Ишің пісіп кеткен жоқ па?

— Жақ, Қаршыған құтлы болсын. Қалай салады екен, буны?

— Билмедім, — дедім қолымды жуып атырып. — Дайым әкеліпти, өзи билетугыи шығар...

— Хәй, слушай, — ол тикейди. — Мынау Қайпан ағаның қаршығасы емес пе? — Ийегімди екшей бергенімде: — Нуу! — деп жиберди. — Ол киси менен мен келисип жүрип едим ғой. Салыұды билмеймен, бірақ үйреніу мүмкин еди-дә. Жасы үлкейлер де үдесин шай-малай береді екен-ау! — Мен ыңғайсызланып қалдым; — Қайдем. Бірақ, жеңгем жақтырмай атыр. Еле де сенің алыұына болар, — дедім сүлги менен сүртинип. Дайым:

— Ал енди, Сәрсенбайжан, қустың қасында шылым шегіуіге болмайды. Шеккин келсе, сыртқа шығып шегерсен, — деп кетти. Неге өйтіуіге болмайды, түсин-бей қалдым.

Екеуіміз бірден сыртқа шығып, шертек ыласыуға қарадық. Ғарры кисиниң бир өзини тырбандырып зәмилдей еки жигиттин үйде жилиншигин айкастырып отырғаны уят ғой.

Жеңгем темир ошақты қойып, еле питпеген шертекиң ишине от жағып атырған екен:

— Бүгінше, қыспалап, қоңыз кирместей етип берсеңіз болды, — дейди. Бул не асығыс?

— Бүгінше үйге асқанда да болатуғые еди ғо, — дедім мен шийди қадаға қыспалап атырып.

— Хәу, мына ғарры қылмай атыр ғой. Қус болмай бәле болды!

— Қустың қасында түтин түтетіуіге болмайды, балам, — Дайым өзиниң сөзин өзи мақуллап, басын шулғынып қойды. — Хәуа, балам. Арақ ишин, этир суу сеуип келиуіге де болмайды. Қаршыға сезимталлығын жойтады. Оннан соң, балам, дайынның тарғыл танасы менен елли манаты күйип кетип отырысы. Хәуа, сол ғой азаниан бери бүлинип атырғаным, болмаса, шертек неме керек, мениң? Себеп пенен бул да питип қалды. Ал енди, сизлер ишкерилей бериң. Мен де хәзир бараман.

Ортадағы ошақтың орыны дым көрмегендей, қыршып алынып тасланған екен. Чай сууды жеңгем диңкиздеп, сырттан тасып жүр. „Не болары болды“, дели ме, бағанағы ашыу жоқ. Дайым да жадырай баслаған. Тәрде шағлап отыр:

— Баб-баай, — дейди сақалыи таррашлап, — Қус салғанның нәсин айтасан! Урысқа кеткенімше еки қаршығам болды. Хәзир адамлар анға шығып, паңқылда-тып, мылтық атқанды қызық көрип жүр. Бул журт қустың қызығына түсермеді, мылтығын тат басып қалар еди, — деп атырғанда:

— Хәйтмурат аға, ашыуың басылды ма? — деп мыйық тартып, есиктең Меңлибай аға кирди. — Сөйтип. Қайпанның қаршығасын қолыма қондырдым дейсең, — деди төрлеп ағырып. — Жүдә бәрекелла. Билесең бе, сен яшуллы, қаршығаның ағласы үйинде қалды.

— Мениң мына жағыма шөге ғой, — деди дайым он қапталындағы қурақлы көрпешениң үстин шаппатлап. Неге екенің қайдем, Меңлибай аға маған көз қысып қойды. — Бәле баласаң-ау, — деп атыр дайым өзинен өзи шулғына сөйлеп. — Бағанағыдай кемпир екеуіміздин арамызға от таслағаның болмаса, шеп бала емес-сең. Серлеген екенсендағы, „қаршығаның ағласы үйинде қалды“ дейсең, ә? — Меңлибай аға жамбаслап атырып, басын ығайды: „Хәууадағы“.

— Тағы қаршығасы болса, бизге әперип, Меңлибай аға? — деди Сәрсенбай кесасын жерге Қоя берип. Ғарры да, бригадир де ликинли күлди: — Оның тек бир ғана қусы бар емес пе еди. Хәйтмурат ата? Оны да сиз алып қойғансыз...

— Жақ, тағы бир қусы бар. — Бул, Меңлибай ағаның гәпи. — Қус болғанда қандай — дейди Сәрсенбайды бұрынғыдан да ынтықтырып.

— Қайпанның қусы керек емес — Жеңгем қыябелден қойып салды. — Бизин үйге жараспайды.

— Пай, жарасады-ау! — Мақуллармекен деди ме, дайым Меңлибайға қарады. — Қалпесине түспей жүргендағы жақсылап, уйқысын ашып, күтигин берсең...

— Көкжалыңды алып берсин-ә! — деп мақуллады Меңлибай аға.

Анау сапары бизлер барғанда қус көрген жоқ едик. Көп екен ау. Бірақ, әскерликке кетпесімнен бурмы оның бир палапан шәулисн бар еди. Сол, мына туғырамызға қонып отырған қаршыға ма, басқа ма, ояғын билмеймен. Дайым әлле қандай бир ойға шүмгендей зәрре тыртым қалды да, Меңлибайға бірден жалт қарап, сөйледі:

— Меңлибай-ай, Мен оның анау қаршығасын Му-

ратжанға ийетлеп алып қояр едим. Оның оқыуына пәт керіп, қайда болатуғынын билмеймен, — деди де кеса-сын қолына алып, анда-санда бір уртлап, сөз жөплей берді: — Егер ол оқып келип, қалада жасайтуғын бл-са, қаршығаның оған керегі жоқ. Құс деген тар жер-ге көндікпейді, оған мынандай дәрйя, көл, тоғай, анау азан менен булдырал туратуғын Куханадай таулы жер керек. Болмаса ғой, ол да өзінмадиң баламыз есабын-да. Астына ат мингизіп, қолына құс қондырып, сонар-ға шығару, оң жаққа отау тигіп беру, бизге әрн парыз, әрн қарыз...

— Айтарын барма, Хайтмурат аға. Тышлап отыр, Мақсет.

— Мынау бір құсты, кемпир жақтырмаса да. ал-дым. Бул да Қайпанның құсы ғой...

— Билемен ғой, аға...

— Гә ти орынды бөлме. — Меңлибай аға ауырсы-ныңдың орынына мыйық тартты. Дайымның сөзі ау-зында: — Усыны, енди Муратжан келгенше көмине келтиремен. Салса, салар, салмаса, Мақсетжанды үй-ретіп жиберем. Бунн қалай? — Меңлибай ағаға мақуалатып болып, Сәрсенбайға қарады: — Сен, ба-лам, поштаға кирип шыға алмағансаңдағы? — Сәре-енбай басын шайқады; — Буннан былайғы саған пән-диу—нәснийхатым сол, жайлауға шықпасыңнан бурн басынды бір суғып шыққайсан. Енди келгенінде бір хабар алшы, Муратжаннан хат-пат жоқпекен, тыйыл-ды ғой, бала—деп, ойланп қалды. Мен хат алғаным-ды айта алмадым. Өйдесем, „ким әкеп берди?“ деп, шуқ-шуқына тайайтуғын, дурысын айтсам, „булар то-ғайда сымырласып жүр екен“, деп, дайым ойламағаны менен жөнгем ойлайтуғын түри бар.

Ауқат желинип атырғанда: „Шашым өсип кетти, — дедим мен. — Сәрсенбай менен барып, алдырып қайт-сам, қайтеди? —“ Меңлибай аға үндемеді.

— Өзим пәки менен тықырлап беремен, — деди дайым. — Тоғайда пасомлықтың не керегі бар?

Узатып салып атырғанымда былай шығарып алып: „Хайт күни азанда азан менен келемен, — деп сымыр-лады Сәрсенбай — Еки ат тауып қой, Назлыникинә хайт-лық сориймыз.“ Бул қалып баратырған ойын болса да, мағаң кызық көринди:

31 Библиотечка ушкелек жасалған

— Онда, Жаңабайды да ертіп кел, — дедим. — Қаты-рып бір қыдыртайын Балким, соған шекем дайым үйретіп жиберсе, құс салармыз.

Сәрсенбай ауыр жатарда кетти. Бас ушымда қар-шыға қоңырауын сыңғырлатып, уйқымды бермеді. Не-ге екенін билмеймен, дайымның шашымды алдыруым ушын совхозға жибермегени кеуилиме мәлел келти-рейін деди. Ядыма Жаңабайды „... адам деген тек ислеу ушын жаратылмайды... Механик едим, механизм-ге айналып баратырман...“ деген сөзі түсе берди, түсе берди. Мен өзим, өзимнің тәғдирим хәққында бүгін шынтлап, биринши мәртебе ойланп атырман: „... ме-ханизмге айналып...“ Қаршығаның сыңғырлысы ойым-ды бөле берди, бөле берди...

5.

Малымды ийрип таслап, түсликке киятырған мен есиктің алдында жымпыйып турған көк машинаны алыстан-ақ көрдим. Әдебинде „бул кәраға не қылып жетип жүрген?“ деп хайран қалдым. Женил машина түге „қолтық көл“ ге трактор зорға жетеди, жол жа-ман.

„Волга“ шығар деп келгенім, еки жағы бирден тартатуғын, омырауы бәлент гөне „Москвич“ екен. Бул этирапларға дем алыс күнлери калалылар зң аулап, балық уулап, дем алыуға жиһи-жиһи келип турады „Сондайлардың биреуиди-дағы“, деп итибар бермедим де. Темиркөкти тусап жиберип, үйге сүнгидим. Үйдн арты түрилген болғанлықтан, иши жәп-жақты еди. Төр-деги ауыллық дүканшы құсап, олпы-солпы кийингең, шашы қырылып алынып, зеренге усаған тақия кийген семиз кисиниң бетиндеги шешек дағына шекем аңлап алдым да, қос қоллап қол алыстым. Хеш жерде көр-меген қонағым, — „сау барсаң ба?“ деди де, дайымнан сорады:

— Мына сүүретти салған усы „жорамыз“ ба?

— Жақ, — дайым басын жайқады. — Бул, анау сүүретте таяғына илегин сүйеп отырған бала. — Қонақ биресе отырып атырған маған, биресе сүүретке қа-рады:

— Усайды. Атын да тауып қойған екен: „Шопан сағынышлары“ Усайды! — Дайым әжепленди:

— Усыны ұсата алмаса, шырағым-ау, бизің Шымбайда оқығанымда тасыған қоржын-қоржын сур гөшлер күйіп кеткені-ғой! — Өзінен өзі күлді. — Ал енді, гөшшым, сен де сондай сұұретшімсіен? — Қонақ бясін шайқап: — Жақ, — деди. — Меникі ондай машақат емес. „Шырғ“ еттиремиз де қоямыз. Сен, жора, — маған ийегіңи созды:— Бригадирди көрмедің бе?

Мениң ушын дайым түңилип жууап берди:

— Бригады құрсын, бағана бәжбан менен ишип келип, үйімнің қауасын бузып кетти. Енди оны, гөшшым, көрер болсан, кешке шекем күтесен. Малдан бұрын, гөрден болса да жетеди...

— Қус саласыз ба? — Мен гәпти мына бурыуынан бул кисиге бригадирдин онша керек емеслігін биліп қалдым. Ықласланып сөйлеп киятырған дайым: „бул қалай“? деген кейіп пенен едирейіп қарады да:

— Сала жақпан, тазы таптырмай тур, — деди. Қонақ жақымда келген, еле буйымын айтпаған болса керек. Жөнлеп, чай да ишпеди. Қымыз сорады, бизде қымыз болмайтуғын еди, биемізди суу алып кеткен. Тайы жетилип қалды, бірақ, өзи де бууаз көринеди.

Мени Менлибай ағаның үйіне жумсап еди. Женгей: „месімнің түбінде питегене қалып еди. Бағана ағаң бәжбан менен келип қотарып кетти,“ деди. Айтып келгенімде:

— Бір қапылса қапылады ғой,— деди де қойды дайым. Дәстүрмізде, қонақ асысын бермей турып, қонақтан жол болсын сорамайды. Усындайда үй ийесінің билігисі келип отырғанын сезген қонақтың өзи-ақ айта қоятуғын еди. „Мынау бір семіз қотыря менмендағы, я дым пәми жоқ, ләттепәм адам“, деп билдим.

Ауқат сыртта асылып атыр. Улыұма, анау туғырға қус қонғалы үйдің ишніде от жаңғанды қойған. Ал, бири-бирине тетелес екі бала болса, көлде самбырлаптып, шомылып жүр.

Алдымда отырған екі жасы улдың екеуі де бири бирине әлпін алыстыра алмай отыр. Біринің соруына бири қысқа ғана жууап берип, тым-тырыс қалысады. Қонақ көпшікті желкесіне таслап, шалқасына жатыр еди. Бір уақытта құрсағы көтеріліп-басылып, әжеп тәуір құрылдаға басты. „Мә саған“ дегендей, дайым маған әжепленіп қарады да: „бунысы неси?“ деген сорауды үнсиз алатып қойды. Соң, орынынан

өрре турып: „өлімтік баққан ийттей отыраман ба?“ деп, қағынып-силкинип, сыртқа шықты да пақыр пухарашылығына айналысып кетти. „Жанағы гәпін еситип қойды ма“ деп, мен қысынып қалдым. Еситсе, өкпелейди ғой, бизің дайымның минезін қайдан билсін? Ол келген қонақтың тәрпа таслап, уйықлағанын жақтырмайды: „Қонақ деген, көрейін, гүрриалесейін, деп келмей ме екен? Уйықлап кетиу ушын келе берип бир, қа, үйінде уйықлағанда не қылады, биреу түрте ме? Көрейін деп келди ме, пәкизе, гүрриалесип отыруы керек“ деген өзінің „теорема“сы бар. Буны мен жақсы билемен. Ашыуланып кетип, шәккиши менен шеге салынған ат дорбаны апарып, ашыу менен тықылдатып, мал қораның қаданың қадасын қағыстырып атырғаны да сол қағылдасына мууанық.

Шийди шийыраман деп жүріп, керегениң басындағы „Шопан сағынышлары“ қийсайтып алған екен. Орынынан турып барып, дүзіулеп қойдым. Алыстан әнейдей болып көрінетуғын сұұрет жақынлап қарағанымда ылабажақ болып, түңилдире жазлап қалды.

Бул, биліп отырған шығарсыз, Мураттың салған сұұреті ғой. Мен әскерлікке кететуғын жылы жазғы дем алысқа келгенінде салып еди, салғанда да жылқы бағып жүргенімде усы анау ийегіме сүйелген таяқты үйден апарып таяндырып, өзіме қарап отырып салып еди. Неге мал бағатуғын дайымның таяғын әкеліп услатып жүр десем, астына „Шопан сағынышлары“ деп жаза жақ екендағы.

— Мен шопан емеспен, ақыры— деп ашыуланғанларым, оның „Жылқы бизің қарақалпақ жайлаулары ушын характерли емес,“ деп, жүнімди жатқарғанлары еле есімде. Қала берди, онда жаз еди. Сұұретте болса, көл бети тунжыраған, тереклер, қайшы құлақ қамыслар сарғыш тартып, әтирапқа гүз тәлси урған. Қарапәрең бала жигит болуыма қарамастан биз де сарысылы балаға ұсап қалғанбыз. Кәйткезде де әлле кимди сағынып отырған шопанға ұсайтуғын едим. Бірақ, Мурат өтирик айтып қойыпты сұұретінде. Менде ондай сағыныш та, дәйеңе де жоқ еди. Сағынса мени өзи сағынып жүрген шығар. Мен оны қеш қашан да сарғайғанша сағынып көрген емеспен. Бул нәрсе екеуіміздің бала гезимізден-ақ алшақ түсіп, екеуіміздің бир уяда уйпаласып өсе алмағанылығымыздан шы-

гар. Жамбас муғаллимнен төртиншини питкерип, қалған жағын оқыу үшін совхоз орайындағы бір әмеки-миздиккине арқаланып кеткенин емис-емис билемен.

Соннан ол сол жақта жетиншини питкерип, Шымбайдағы училищеге түстидағы, ауылға қайтып оралмады. Жамбас муғаллим болып келетуғын шығар. Оныан мал баққаны абзал еди, "деп күйинип жүрген дайым Ташкентке келип оқыуға түстим. Сүүретши болып бараман..." деген хатын оқығанда бұрынғы күйиу кү-йиу ме: "пермеге сүүретшиниң не кереги бар? Бир, басына пайдасы жоқ исти ислейди екен. Он төрт жыл оқып, сүүретши деген не бәле! Сонша Ташкенттей жи-тиримге кеткеннен кейин адам деген ең болмаса мал дуқтыр болып келмеймекен!" деп, пай, салды-ау шау-қымды, салды-ау "Түрин көрмеймен" деп еди, жаң каникулға келгенинде тапқан-түпқан пулының жарпы-сынан көбисин: "бас, қарманыңа" деп орысшалап, өзін берди.

Әне, сөйтип, екеуимиз еки жақта кемалға келдик. Биз ала бәхәрден тоқсан түскенге шекем жайлау қалдырмай көшип жүрдикдағы, жамбас муғаллимнен алған жартыусыз билиминизге-ақ қанахат етип, мектеп-тин қарасын көрмей, өстик. Ол болса, мына жатырған адамдай "қонаққа келип-кетип жүрди", демесен, үйде паянлап жалшытпады. Мен оны бир әмекимиздей көр-геним болмаса, өзимди ағалы адамдай сезбеймен. Са-ғынса анау керегениң басына қыстырылған сүүрет са-ғынып отырған. Шамалы бүйиримниң бурғаны болмаса, Муратты мен сағынғаным жоқ. Бирақ, оның сүүретши-лик өнерин өзим шеп көрмеймен. Ал енди, неге еке-нин билмеймен, "сүүретши" деген сөз дайыма жаға бермейди. Усы сүүретти салып атырғанында: "бүйтип, баланың исни ислеп жүргенше, мал бағып, журтқа бир қайырымды тийгизгениңде болатуғын еди "дегенлерин талай еситкенмен. Мынау қурылдап атырған қонақты да "сүүретшимен" дегени үшін жақтырмай қалды ма", деген де ойға кеттим.

Жеңгем үйге кирди де дәстурханның үстіндеги нан-пан, қант-пантты жыйнастырып, кесаларды сыпы-рыстырып-сыпырыстырып: "қонағыңды оят" деп сы-бырланып шықты да, шомылып, қалақ ойнап жүрген Отарбай менен Дауытбайды:

— Хий-ай! Тамағыңызға кели-иң! — деп, дауыс-

лап шақырды. Мениң түртиуимниң кереги болмай қал-ды, усы дауыстан қонақтың өзи-ақ хауаланып, хау-лыққан адамдай болып турды. Сол шақырық оған да тийисли екен, қора жақтан қолының шаңын қағып, да-йым да келип кирди:

— Мықлап, үйқыны қандырдыңыз ба, мийман?

— Хә, шамалы мызғып алдым. Бизики күни-түни ұсы жүрис.

Мен қолларға сүү алдым. Колын жұуып болған да-йым "аллабәрекелле" деп, орнынан түрды да, сууға басып, ақ жемит етип қойған жемтигенин қаршығаға гөш берип келип, қолын қайтадан жууып отырды. Ортаға түртигенин гөши басым бир табақ ауқат келди. Жеңгем "жей берип, бизлердиң табағымыз қоста" деп кетти.

Әнгиме, табақ жыйналып пәтия оқылғаннан кейин басланды. Ауыллық дүканшыға ұсаған қонағымыз га-зетаның фотоқоры балып шықты. Совхозға барған екен, Әлимбай аға усы фермаға "сондай бир жасы уллы бар" деп силтеп жиберипти.

— Соған келип едим, яшуллы, — деди фотоқор. — Машынымды қыйнап алдым, Жолымыз жүдә хәм па-тырат екендағы.

— Патырат болғанда сорама! — Дайым басын шай-қады. — Бирақ бизге хәзир жолдың кереги жоқ. Кө-лингиз ат, бул жәнұар батпайды да, шүмбейди де: қарыны тойса құрбан хайт, кете береді. Бизге жол емес, басқа нәрсе керек. Мына баланың...

— Яшуллы, гәлинизди бөлейин, әпиу етерсиз. Мен кемшиликти дизип жазыуға келгеним жоқ.

— Хау, шырағым-ау, — хайранлық пишинде дайым еки алақанын еки жаққа жайды. — Кемшиликти ким көреді енди? Мына баланың шашы өсиң кетти. Кырып таслайын десем, қылмайды. Совхозға жиберейин десем, еки жүзден аслам мад маған башартпайды...

— Енди, яшуллы, — гәпти бөлди фотоқор. — Оны-ңыз да дурыс, басшыларға айтарман. Өзинизге мәлим, хәзир шаруашылықта қол жетиспейди. Жаслар мекте-бин питкерип жоқарыға оқыуға кетип атыр...

— Хә, бәрекеллә! Жана киятырсаң тдийдиме...

— Питкергеннен сон, ауылға я келди, келмеді. Оның үстине, әскерликке алынған шопанның малы тағы...

— Ҳим, эне, өтлеу тамырға жаңа қолың тийип киятыр, — деп компанияда дайым. — Түсинбейтуғын бала емес көрнесен.

— Түсинмен гой! — Қонақтың бұғағы диридеп кетти: — Енди, солардың орнына кадр таярлауымыз керек. Қалада бөксесин бурранлатып, былайтып, — қолың шыртыддатты: — Танцаплошадканы басқаға бермей жүрген тунедлар көп. — деп қойды. Тап сол сөзге түсинип отырғандай дайым да ибегин екшеп қояды. Қонақ оннан сайын хәуижге минип атыр: — Эне, соларды үгитлап, нәсиат берип, жайлауға жоллау үшін не қылыуымыз керек, бундағы мынандай әжайып, — он қолың жоқары көтерип жиберди: — романтичний турмысты адамның хәуеси келерликтей, оқып көрген жасларды жайлауға хәуаландырғандай етип жазыуымыз керек. Эне, соның ушын, бундағы майда-шүйде кемшлик. ...

— Шырағым-ау, сизлерге майда-шүйде көрингени менен бизге парқы үлкен оның! Усы уақытқа шекем, сыйырды қол менен сауып атырмыз. Сен жазғыш болсан, соны жаз. Неге ферма басына бир дибийжок бермейди? Ҳа, неге бермейди? Ҳәзир елү үшінши жыл емес гой, ақыры, алпыс үшінши жыл! Анау аспанда тынбай айланып жүретуғын нәрселер, не еди, атын сен табас, Мақсет?

— Спутник.

— Хаууа, ыспотник, эне, соған хукиметтин ақылы жетисип атыр. Шаруаның мүшкилин ақсатластыруға да ақылы жетиседи, гошшым. Сол нәрсе жоқарыдағылардың қулағына тиймей атыр. Нәхәлиримииздин көпшилиги, қәдимги өзиндей, жолды қыйынсынып келмейдидағы, бунда биз қалай жасап атырмыз, газеттен оқып көреді. Газийт болса, бизди жаманлаймайды. Мақтай береді, соған қарап нәхәнлер де „хә, турмыслары сондай абадан екен гой“ деп ойлап, пахтаны аралап кете береді. Кеўлине келсе де айтайын, гошшым, жазбаң демеймен. Бирақ дурысын жазың, сонда бизлерге жәрдем еткен боласыз, гәзийт деген, кете бермей ме, Мәскеўге шекем. Оқып көрер едидағы, яшуалыларымыз. Ал, енди, сен жаңағыдай етип, — басын шайқады. Фотокор сазырайып қалды. — Ондай етип, қопсытып мақтайман десең, бизди мәптен қоясан, гошшым.

— Хукиметтин сиясаты, енди, яшуллы...

— Маған оны айтпа, — алақаның көлегейледі. — Мен оны оқығаным жоқ, бирақ, оқымасам да сол сиясатқа көкирегим дүзиў. Сиясатта өтирик жаз деген жоқ шығар. — Ғарры ашыўлана басжады. Тегинликте жәнислик бермеслигин абайлады ма, фотокор блокнотын шығарып, қәлемин шошандатып: „Ал, яқшы, сизин-ақ айтқаныңыз болсын, ырасын-ақ жазайық,“ деди да неше мал бар, қалай бағылады, қалай бағылыуы керек еди, от-жем мәселеси, қысқа таярлық қалай, не жетиспейди, дайымның ойынша, қалай етиў керек, биреўин де қалдырмастан түртип алды. Дайым да қара аспанды қапылтып берди, деген менен, айтқанының бәри дурыс еди. „Мынау отырысымыз күн бе?“ деп қояды. Есиме Жанабайдың сөзи түсе береді.

— Ал, енди, тағы бир гәп бар, яшуллы?—деди фотокор дайыма мәккарлана қарап. — Бул сөзлерди ким айтты десе, не деймиз?

— Ҳа, мени айтты дейсен-дә! Соны да билмейсен бе?

— Гәпиниз ғаррының гәпиндей емес. „Мына ғарры айтты“ деп, яшуалыларға сүўретинди көрсетсем қәйтеди?—Өзинен өзи күлди. — Я қорқамысан?

— Ҳау! Несине қорқаман, мен? Мың жеринен көрсете бер. — Дайым әжепленди. — Хукимет ғарғаса, я пенсиясын қысқартадыдағы, я қолымнан таяғымды алады екен, хәу, оның несине қорқаман?

— Онда, яшулаы, сизин сүўретинизди алып кетемен. Болмаса, „жаслардың барлық мүддәхәсин ғаррыға жабыстырып қойылсан“ деп, гәлиме пәтиўа баспай жибереди. Сонша жерден машақаланып келгеннен кейин, әлбетте, мениң де бир нәрсе шығарыуым керек. Тәўирлеу кийиниң болса, кийин, сүўретке түсирип алайын.

— Усы тұрысым болады. Мен бир ақлық қызымның қына тойына барайын деп атырғаным жоқ. Мына баланы да түсирип кет, оны да көрсин. Қорамыздың сыйқы анау, оны да түсир...

— Тамаша яшуллы екенсиз. — деди фотокор дайымды ертип шығып баратырып. — Тамаша...

— Хау, ырасыдағы!..

Менлибай ағадан басқа да дайым менен әлпи аяспаса күле беретуғын адамлар бар екен. Фотокор бүйреги бүлкілдеп, күлип жүрип, дайымның түсир деген

жерлеринин бәрин түсирип атыр: „Яшуаллыларға апарып көрсетемен. Условия мақтарлықтай емес екен“ деп атыр. Ол да „Әй, бәрекелла! Сөйт, ғошшым“ ыи жеткерип жүр.

Ең ақырында дайымды қуяшқа қаратып қойды да, аппаратын шымшықтай „шурқ“ еттирип, сүүретке түсирип алды:

— Усының бәрин түсирткен де мына ғарры деп көрсетемен. Гәһиннен танба;—деп те қойды.

— Несине танамаң, — дейди дайым, — Усы өмиримнин ишинде газетке көп адам келип жазып кетти, түүе. Оқытып қарасам, айтқанларымнын биреуи де жоқ. Бир, төрели жигит екенсең, ғошшым. Дурысын жаз,— деп сөйленип жүрип, женгемнин дизбектеги бес килодай сүр гөшиниң де бәрин орап-шымқап, машинаға әкеп салды.

— Ал, енди, күтигиң болмады, ғошшым. Үйине барып, келинге табаныңды ууқалатып отырып жерсен...

Машина жүрип кеткеннен кейин, әлле қайлардан қанғалап, Меңлибай аға келип қалды:

— Хәй, қойып тұр, — деди дайым алдына қесе турып. — Үйге кирме. Ауызың сасып тур, қусымды патаслайсаң. Бүгин газетке, ырас сулықыйтып бердим ферманы...

Меңлибай ағаның көзи дөңгеленип сала берди:

— О неге?

— Ал, енди, бала, — дайым баладай қууанып сөйледи: — Бүгин, бир, ийманы жүзли, дурыс сөзли хабаршы келе қойды. Дымың қалдырмай айтып бердим, Сол басшылардың қулағына тийе қойса, хотқа кетесең бала!

— Сотқа кетип жүрмеймиз бе, хә?

— Онеге? — деди Меңлибайға таңлана қарап. — Сон маған бақырып жиберди: — Сен, бала, барсан-ә, малына!..

6.

Азанлы берди көкирегим қалласлап жүр. Бул не-ниң мәслиги, оны өзим де дұрыссы сезбеймен. Бирақ, кейпим бәлент. Көкирегимде әлле қандай бир жағымталлы, оғыры нәзик бир нама шертиледі де мени бий-ықтыяр қосық айтыуға ийтермелейди, Айтқым келеди.

Бирақ, бул наманы толық билмейтуғын едим, оны хәш қашан, хәш кимнен толық тынламағанмен. Оны, улы-ұма, хәш ким де тынлап көрмеген еди. Себеп, себеби, ол мениң өзимниң намам, көкирегимде емис-емис га-на сес берип турған, лийкин, тутас бир нама қәлпине де, нотаға да түспеген, тек, сес күйинде ғана жаным-ды тебирендирип жүрген намам, әжайып бир намам еди!

Ыраштың басында өрден-ыққа құлдырап, Темиркөк-ти шапқым келеди. Сонда мениң көкирегим намаға қосылып дүрсилдей жақ, дөп бола жақ намаға, оған Темиркөктің дүбирлиси қосылажақ.

Маллар ишер сүуын ишип, отлар отын отлап, шаң-лақта емин-еркин маңқыйысып гүйис қайтарар еди. Нәхән бир түп торанғылым бар. Усы қарадағы торан-ғыллардың ең үлкені сол. Буннан бийиги, бул этирап-ларда жоқ шығар. Бүгин түсликке үйге барыуымның хәжети жоқ. Азанда пискен, ғош, кеше писирілген ийис бауырсақтан енапаттай алып шыққанман. Соған тойып алдым да, астыма көк шөпті қалың төсеп, басыма ер-ди жастанып, торанғылдың саясында шалқама жаттым. Шақалардың арасынан тып-тынық аснанның шаппат-тай бөлеклерни көринип-көринип кетеди. Көл тәрепте әлле қандай бир шомп-шомп еткен сес бар. „Қасқал-дақ сүңгип атырса керек“ деген қыял кеуилимнен жылт етип өтип кетти.

Жеккелик адамға ой келтиреді: „буннан былайғы өмирим қалай бола жақ?“ деген ой, ойламайын десем де қазығын айналған аттай, этирапымнан жырақласпай-ақ қойды. „Бәсе, қалай бола жақ? Үйленемен, онда да дайым үйлендиреди. Балашағалы боламан. Усындай етип, қула дүзде өмиримше мал бағаман. Өлемен! Тамам, әне, бизиң өмирбаян, тамам! Мени қәпелімде мун басты. — Бир адам болажағын дурыс болжаса, мен де дурыс болжап отырман. Тек, өлетуғын күнимди билмеймен, болғаны, басқасының бәри шийден сығала-ғандай көринип тур. Сонда, усы өмир ме? Кәдими, бир ирет берилетуғын өмир усы, ә? Әй, жа-ақ, бунны қызық етип өткерип керек. Оның ушын не ислеуим тийис?—Әне, усы қарасың мен жөнлеп билмеймен. Бу-ны маған хәш ким дурыслап айтқан да емес, хәш ки-таптан да оқымадым. Өзиме өзимниң сорауым көп, бирақ, жууабы жоқ...“

„Адам, тек ислеу үшін жаратылмады“. Жанабайдың усы сөзі мазамды ала береді. Сонша мийнеттің қызығы да болуы керек еді, ақыры. Ишнұ, жеу, ислеу, шаршап келип уйқылау, өмірден пайымның болғаны ма? Жа-ақ, тағы бір нәрселер болуы керек. Не сол, усы кәрасы жумбак.

Усындай ойлардың изі түфесилмес әді. Қайткенде де усыны ойламауға, өзимді өзим неге болса да бір нәрсеге алаң етпуге талпынғым келер еді. Орынимнан тикейип отырдым. „Иси ериккен адам ийт таластырады“ деган бар. Бирақ, бизиң ийтлер үй бетте қалған. Калаберди, еки-үш үйли, күшигинен қуйрық былғасып, бирге ойнап-өскен ферманың ийтлери бири-бири менен таласпайды. Аяғыма гуллыгулық жағып, жууыруудан етисип кеттим. Мен бала емеспен, запастағы солдатпан, қаууа!...

Балтырым „шымм“ ете қалды. Жаңағы ойлардан нау-нышан қалмаған мен, жалмажан балағымды түре басладым. Карасам, қумырысқа, кадимги, қуйрығын айырқуйрықтай шошайтып жүретуғын қара кумырысқа балтырыма кенедей қатып атыр! Қағып жибердим. О неси-әй түе!

Өкше бетимнен тағы биреуи өрип киятыр еди, бармағымның ушы менен еплеп, услап алдым да енди қызыл кумырысқа излей басладым.

Еки кумырысканы еки қолыма услап, ираштың басиыдағы тепсенге шықтым да урыстырып, қызығына қарай басладым. Бир үйирге таласқан еки айғырдай тислеседи-ә, заңғарлар...

Кәпелимде, ядыма бала гезим түсип, көз алдымнан басқа бир елес жүзди. Умытпасам, кырық бесинши жыллар шығар деймен. Сонда үш жасымда ма едим, әйтеуир „р“ га тилим келмейтуғын еди. Анық еслеи алмайман. Меннен үлкен Мурат өз қатарлы жоралары менен баспак бағып жүрип, кумырсқа урыстырып ойнайтуғын еди. Мен де интығып қарап туратуғынман, ямаса кумырысқа услап әкелип беретуғынман. Сонда Мурат маған „кызыл кумырысқа әкел, қара кумырысқа жеңе алмайды“ дейтуғын еди. Буны бизлер ийт таластырғаннан да қызмқ көретуғын едик.

Соннан, қызыл кумырысқа жеңсе, жолымыздың болып қалғаны. „Яшасын, қызыллар жеңди, кызыллар жеңди, кызыллар жеңди! Ағамлар келеди...“ деп, баллар

қол шаппатласып, ырғысып-ырғысып түсетуғын. „Ағам келедиси неси? Кумырысқаның оған не байланысы бар?“ Буны анық түсинебейтуғынман. Сонда да, журт айтқанға мен де „ағам келеди“ деп қышқырып, қол шаппатлайтуғынман. Несин жасыраман, гәптиң ирасы, онда мен бала дегеннің әкеси болатуғынни жөнлеп билмейтуғын едим. Бирли-ярым қонысы үйден, адам қусап жөткиринини шығып, үйиниң дөгерегин гәррылар бел-кетпен кусаған нәрселер менен тұртинип жүретуғын еди. Дым болмаса, шертек иелеп, я қуяшламада орақ тисеп отырады. Тоқылдатып, мал-қалына қазық қағып жүреді. Бизиң үйден булай етип, есим енгели хәш кимнің шыққанын көрмеген маған бала деген тек анадан тууылатуғындай сезилетуғын еди. Бурин бұл үйде де бир ер адамның болғанлығын, хәзир оның әлте қайларда қыян-кести урыста жүргенлигин мен қайдан билейин?! Муратқа биреу: „кимнің баласысан?“ десе, „Елмураттың“ дейтуғын еди. Ол айтқанға мен де сөйдеймен. Үйге салық салатуғынлар „бул, кимнің үйи?“ деп сорап келсе, топырағың торқа болғыр, апам бийшара, „Елмураттың“ деп жууап қайтаратуғын еди. Сонда мен „қайран қалып: „неге өйдейсен, ана? Бул, бизиң үйго!“ дейтуғынман, „Елмураттың үйи, балам, ол—сеңиң әкең. Тоғайдың арғы жағында ол төбелсин атыр. Душпанын сабап-сабап, жақында келеди. Саған лампасый әкеледи.“ деп, мениң аұзымның сууын шубыртып, басымнан сыйнап қоятуғын еди, неге екенин онда билмеймен гоӣ, усы гәплерди елжирип айтатуғын еди.

Кешқурын аұылдың балалары менен жууырсамыз. аяғымызға гуллыгулық жағып алып жууырсамыз. Мен олардың тоғай жаққа қарап жууырсықанын тәуир көретуғын едим. Солай қарап жууырсып, кейлеклериниң етеклерини самалға томпайтқандай болса, томпаппан мен де изинен қалмауға тырысып бағатуғын едим. Лийкин, тоғай түфесилмес едидағы, мен де арғы жағындағы төбелесип атырған ағамларды көре алмай, писим қурып үйге қайтатуғын едим. Көргенде де танымайман гоӣ, бирақ, ол мени таныйтутындай, „аға-а!“ деп шақырсам, жудырығындағы кесекти бир душпанына зыңғытып жиберип „ары қаш, балам, биреудиң кесеги тийип кетер“ деп, маған жууырлатуғындай сезилетуғын еди. Тоғайдың арғы шетине шықпай-ақ қайтқаны үшін балларды жек көрип жүргеним де сонлықтан шығар.

Үйге келе салып: „Олар аўхат ишпей төбелесе бере ме, апа? Күн шықты, күн батты, таң атты, тағы таң атты, тағы атады. Олар еле төбелесе береди, кесеклесип-кесеклесип, лампасыйын алып қайтпаймекен?“ дейтуғын едим. Оо, құдирети күшли анам, әлшү етегөр мендей бийгүна перзентинди! Сонда усы сөзлерим сенин жүрегіңе қаншелли жара салатуғынын билсем екен-ау! Керегеге жүзинди берип ақ жаулығынды бетіңе басып өксип-өксип отыратуғын едің ғой! Қеш ким ұрмай-сокпай неге жылап отырғаныңа қайран қалғандарым үшін кешир мени! Сонда сени үнсиз өкиртип отырған мениң жаңағыдай, нәрестеге тән сада, бийгүна саўалларым екенлигин билсем кудай урсым! Қаууа, үнсиз өкирер едің сен. Үнсизн неси, өкиргени неси, деп, жылап көрмеген адамлар кустаны қылар. Сен жылап көргенсен, анажаным. Бұған, сен түсинесең, меннен де бурын сен түсинесең. Бұған сениң тириңде мен де түсинбегенмен, апа. Сени әжел кушағына қысып, қара жерге қолтықлап кеткеннен кейин жығылдықлардың арасына қашып кетип, жападан-жалғыз жылағанымда, сестгимди еситип келип, қеш кимнин маўқымды басқанша жылауыма кесент етпеуи үшін үнсиз жылағанымда, үнсиз жылаудың не екенин түсингенмен мен. Түсингенмен де, сени аяғанман.

Сен жоқ едің. Бирақ, сениң қадир тутқан адамының жолына көз тигиўши Мурат бар еди, мен бар едим. Еки бирдей жетим қалған жийенин дайым үйине көширип әкелгеннен соңғы алағадашылығымды сорама! Бизлер жоқта, тоғайдың аржағындағы төбелесин тууарып келип, ағам журтымызда дағдарып жүргендей, адасып жүргендей сезиле берди маған. Ахыры, есинде бар шығар, өлмесиннен сәл бурып үйге бир цыған хаял кирип келмеді ме! Сонда сен арқаң менен керегениң аралығына қурақлы жастықты бүклеп қойып, шырпыдан пал ашып: „алды ашық“ деп атыр едің ғой. Сол күни цыған хаялды жанымыздан артық көрип қалдық десек артықмаш па! Соқтаға қарап отырып; „Апырмай, бала, жалпақ бетли, мурынының ушы жумалақ биреу балдағын тықылдатып, сынар аяғы менен жолға шықты ғой. Бүгин дейин бе, ертең дейин бе, тууар айдың бесинде дейин бе, үйиңде той болажақ. Ғайыбын жолда, түйиншигинди молдан түйе бер“ деп бир кууандырып кетпеди ме! Күн өтсе бармақ бүгип санап,

тууар айдың бесин күтип жүргенде сен қайтып келмес, хат жетпес сапарға атландың да, бизлер дайымдикине көшип келдик. Тууар айдың беси күни Мурат ешекке минип, әлле қайда қалласлап кетип еди, салпауысын қайтты. Соң билип жүрмен, сонда ол „ағам келмеді ме екен“ деп, ески журтымыздан хабар алып келген екендағы, байғусым!

Узақ жасасын, дайым пахыр, өзлериңиздиң жоқлығыңызды билдирмеді. Мағар, тирилип келип, бизлерден хабар алар болсаң да қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқытпай еки бирдей жетиминди жетилдирген жалғыз ағаңа ырыз болармедің, әлле қайтер едің.

Бәлким, мен сондағы әкемнің жасына жеткенмендур, мен жетпесем, Мурат жеткен шығар. Урыста болмаған менен әскерий кийимди мен де кийдим. Шешкеніме еле бир айдың жүзи анық тола қойған жоқ. Мынадай болып, кула дүзде малдың изине ерип жүрмей шаўқымлы калаларда қалып қойыўыма да имканият бар еди ғой. Япырмай, бала, мени бунда шақырған бизлер түйе сизлерди кәмалға келтирген ата мәканинің ысықлығы ма, еле жолда киятырған, лийкин, усы мәканға еле жете алмай жүрген майып солдаттың—шопан әкемиздиң руўқы ма, әлле, әкемиздиң орнына әке болып, басымыздан сыйпаған дайымның, ақ сүтин бермесе де алақан сүтин берген жеңгемиздиң хызметине қарыздарлығымыз ба екен, не екен шақырған? Турмыстың булманларда айтарлықтай емеслигин де, жумыстың кийиңшылығын да билемен ғой. Соннан келген, усы аймақтан қасла кетким келмейтуғыны неси? Әлле, жети атамыздан бермаған киятырған ата кәсибинне деген меҳир-муҳаббетти ақ сийненнин шыққан ууыз сүтине коса өмизип не едің маған? Әлле, сабанның үстине шырлап түскенимде мама кемпир кескен киндигимнен тамған бир тамшы қан мени ата мәканима сыйқырлы бир сабақа айланып, мәңгибақый байлап таслады ма екен, не екен?...

7.

Қайттан соңғы күн еди. Бизлер писент тутпағанымыз бенен бул күнлерди жайлауымыздың ғарры-қуртаңлары күтә қадир тұтады. Жақсы кийимлерин кийи-

нип, ол фермадағылар бул фермаға, бул фермадағылар ол фермаға барып, сейил етип, энгимегурринди кыздырып, гэси атын мактап, гэси кемпирин мактап куу-жыңдасып қалады. Мен кеткенде дайым: „кемпир, сандықты ашып, таза шапанларымды әпер. Жораларыма барып, жас күнимизди бир есине салып қайтайын. Ал, енди „теркиниме барып, қыз күнимди еслеп қайтаман“ десен, сенин де жолың болсын. Мақсетжанын биринши майы өтип кетти. Оған хайттың шатағы жоқ. Хайт өзлеримиздики“ деп тиснин кетигин көрсетип күлип қалып еди.

Түс болмай атырып, күлик шапанларын кийип, атын минип белин бууынып дайымнын изимнен келиуи мени тандапдырайын деди.

— Бир қыдыраман деп едим, болмай қалды, балам, — деди басын шайқап. — Жаңа атланайын деп атырғанымда сенин жораларың хайтлап келип қалды. Бара ғой. Анау күнги хабаршының дузды ақлайтуғын түри бар. Дәскесин көтерип, жоралары менен бирге шаштәрез де келипти. Басымды, пәкизе, пияздай аршып бере қойды, — малақайын алып: — Мынақара, — деди. — Елп еткен самал лып етип тийе кояды. Бар, тез бар, асығын отыр. Бизин ауылды тықырлап болып мына ауылға өтетугын усайды. Бар. Кетеринде гөш берип жиберин, дәмигип, келе беретугын болсын...

Жаңа атлана бергенімде шақырып алып, тағы зинхарлады:

— Жораларының қалтасы қомлы көринеди. Айтпақшы тарса ядымнан шығарыппан. Анау-мынау жутқандай болсаңыз, үйде жутпаң, қусты бүлдіресіз...

Есиктин аузында үш ат байлаулы тур. Мен оларды „трактор менен, я машина менен келген шығар“ деп едим. Машина минип шығыу, механик болғанлықтан, Жаңабайдың сол қолынан келеди. Қалай да, атлы келгенине кууандым. Ат деген жәннуар менен қалеген жеріңе бара бересен, ләтге, көлдин ортасындағы атауға да шығып алыуға болады. Қалаберди, олар атсыз келген пайтта да, жылқыдан тутылып келинбесе, мингендей аттын иреті жоқ. Менлибай ағымң болса, өзи минип жүр. Бизин бууаз бийени мына сәтең жигитлердин хеш кайсысы минбейди де, минетугын жағдайда да „Бул, сауын, көлик емес, еслериниз дурыс па өллериниздиң?“ деп, дайым қолымыздан камшыны жулып алыудан

қайтпайды, Өзиниң атын ғой, сирә да киснге услатпайды.

Жигитлер қызара-бөртип, қара чайды қондырып атыр екен. Мениң келгениме Жаңабай менен Сәрсенбайдан да бетер, муртлары алмалығына қарап өрмелеп кеткен Сәмет шаштәрез қууанып қалды:

— Па-ай, гошшым, келе қойсаң болмай ма, ақыры! Усындай неше пәрмеге барыуым керек эле мениң! — деди де, кесаны қоя берип, дәске салынған чемоданға кол жууыртты:

— Мен, бир кетейин, гошшым, оннан соң арқайым ишерсен, чайынды.

— Аўқатланың? — Шаштәрез бас шайқады.

— Жак, хәр үйде ет писирим отырсақ...

Анау еки жигит те соның гөнин мақуларды:

— Үстекең асығыс екен, еглемей-ақ қой.

Жигитлер иште қалдыдағы, мени қырқылатугын тоқлыдай сыртқа алып кетти. Үйде гүрси болмағандықтан, келини төнкерип отырды. Машинкасы кулагымның тусында дызылдап атырғанда:

— Атаң, қатты бир шатақ адам екендағы, — деди шаштәрез. — Гәзийттен биреу келип, директорға шақыртып, пах, бүлдірдидағы. Бул журт бара-бара „тырнағымды хәм алып кет“ дер, — деп налынды. Мына сөзге не деримди билмей қалдым, Әлбетте, „шашымды алып кет, мен сизлерди гөшке, қатыққа тойдырып атырман“ деп миллет еткендей, сонша жигирма шақырымнан аслам жерден шаштәрез шақыртыу, бул кишипейиллик емес. Қалаберди, ерсилеу. Бирақ, совхоз орайында жәми жыйналып, күнге бес адамның сақал-муртын қырмайды, жайлауға шығып, шоланлардың әри алғысын алып, әри пулын, әри шашын алып кеткен менен шаштәрез де тахтынан таймайды. Ахыры, хүкимет бұған да пул төлеп отырған шығар!

— Аўырсынсаңыз, енди шақырмай-ақ қоғмыздағы, яшуллы, — дедим желкемди биймәлел қырыуы үшін буғып атырып: — Оның үстине, дайым „шаштәрез жибер“ деген жоқ. Усындай етип, шамаллап турған да...

— Ояқта да қабызлап баратырғаным жоқ, гошшым...

Одеколон да сеппеди. „Тоғайға әтир суудың не кереси бар“, деген шығар. Алмай шығыпты. Ишке ки-

рип, даскесин жыйнап, жигитлерге „ал яқшы“, деди де, ашыулы атланып кетти.

Халық қатары жайластып отырып, мен де чай ише басладым. Кесасын төңкеріп таслаған Жанабай қаршығаның қылғынып қарағаныларын, турып желпингендерін қызық көріп, түбине барып отыр.

— Азғана базарлығымыз бар еді, — Сәрсенбай кийіздің томпайып атырған жерін ымлады: — Не қыламыз, азғана... ғаяғыр-гүңгір сөйлесіп отырғандай боламыз ба?

Мен дайымның тәпін айттым. Жанабай ойланып қалды да:

— Маған бір идея келип тұр, — деди. — Давай, маевкаға шығамыз!

— Хайтлықты қашан сораймыз? — Сәрсенбай тикейді.

— Кешқурын. Мақсет жақсы, пайызлы жерге апарсын бизлерді. — Мәсләхәт сол болды. Женгемнің жууып, қазанға салайын деп атырған гөшин салдырмай тасладық. Қасына да недәуір гөш қостық. Дуз, нан, табақ, пияз, пышақ, нәрсесін қалдырмастан бір қапшыққа салып алып, аузын кендір жип пенен бууып атырғанда баспақ бағып жүрген Отарбай менен Дауытбай келип: „бизлер де барамыз!“ деди. Олай еткенде, баспақлары қараусыз келатуғын еді. Алдап-суулап, зорға таслап кеттік.

Бұл қарағанның ең пайызлысы „Байтеректің“ әтирапы, маллар да сол дөгеректе. Басқа жақлар да быршылдаған от. Быйыл қыс наятый қарлы, бәхәр жауын-шашынлы келген ғой. Бәхәр ерте шыққанлықтан ирән де ерте қылтығмысқан. Қайда жайсаң да ұзақ күнге малдың қарыны шемберекленеді. Бірақ мен „Байтерек“ тиң әтирапына баққанды тәуір көремен. Сууы дитийіп тұр. Оты да мол. Әри, пайызлы.

Садаған кетейін, Әмиүдің несін айтасаң! Сол халласлап тұрса, „құдай да тыныш, құдағай да тыныш“. Мал да, жер де, адам да тоқ. Жер ғойса, ел тояды. Ал, жердің напақасы болса, дәрьядан. Сол тасқын болса қамыслықтары ырғалып, көлдерге де шырай екип қала қойды.

Пахтакешке қарағанда шарға китапты көп оқыйды. Ояғын жақсы билемен. Құла дүзде жападан-жалғыз

жүргенінде оған тиллескендей адам керек. Ол жоқ. Сондайда шопанның сөйлесетуғын сәубетлесі де, сырласатуғын досты да, муңласы да китап. Балким, сондықтан шығар, әскерлікке алынбасымнан бурын-ақ Джеқ Лондонның арқа полюске шана сүйрейтуғын ийт-лери менен де, Шолоховтың доңыз өлен қапалаған Дон даласы менен де, Канон Дойлдың өмири қыянкесті хәдийсеге айналған бизнесшилери менен де ерте танысқанман. Барып көрмесем де Дон далаларының көгилдир сағымы дирилдеген әри таза, әри салқын жауынсынан куштарланып-куштарланып жутқанман. Жасыл атлас жамылған Әмиү жағалары, далаларымыз қалай дем шегер екен? Китапта... „Жилли Әмиү, сени кисендеймиз!“ депти бір шайыр. Ертеректе уақты-уақты суу алмалар болып туратуғын еді, балким, соған бола айтқандур. Бірақ, сонша ақ сүт беріп, аймалап өсірген анасы да ашыу үстінде перзенлерін бір сабапсабап алмай ма? Соған бола, анамызды жинли десекі.. Болмайды. Жинли болса да өз азамыз жақсы. Солай да дәрьяның қосыққа түсінбегеніне шүкірі! „Жилли“ деген сөзге өкпелеп, ақпай қойғанда, я аңғарын басқа бір жақларға өзгертип, балаларына ашыуланып, үйнен безген анадай әлле қайларға ылағып кеткенде, исенимим кәмил, мына кәраларда ел болмайды. Буны тек ғана, еркине жиберіп, еркелетпек керек. Усыған берекет тилемек керек, бахыт-саадатти усыған тилесек, ол да өз гезегінде бизди бахтияр ете алады. Үзген ботадай ойнақлап кетип, анау-мынау жерди буддиргенге кусаған менен, буның басқан жери гүл! Урыс жыллары, урыстан соңғы бес-алты жыллықта басыуға егилген арпа-бийдайдың, қайыр қауындардың топлым журтты асырағаны емис-емис есімде.

Быйыл да дәрья суулы болыпты. Суулы болғанын соннан билің, Гүмис көлдің берги жағымдағы бизиң жамбас муғаллимимиз Хожан ағаның қақырасы атаулап қалыпты. Қайығын майлап ау салып балық қармадан онып отыр. Ол кәраға бизиң жүзіп те барыуымызға болады. „Бай терек“ тен онша алыс емес, ийтиниң үрген дауысы, сыйырының мәңирегенлери азанғы уақытлары ыраштың басындағыға еситилиңи турады. Сол жерге жүзіп барып, Хожан ағаның қайығы менен қонақларды көлге қыдыртыу да нийетим жоқ емес еді. Әлбетте, буны мен хеш кимге айтқан жоқпаң.

Биз „Байтерекке“ келгенимизде эле мал ийриден жоқ екен. Бизлерди көріп, дайым едирейди: „Ҳа, хайт-лап кетпедимиз бе!“

— Азғана көл жағалайық, дедик-Жанабай жууап берди: — Совхоздың алақандай центринде жабығып кеттик, ата.

— Айтарың барма! — деп қойды дайым. — Барсам, арбам айланбай қалатуғындай, қысылып, қайтқанша асығаман. Апырмай, Нөкистегі бийік жайдан түсе алмай отырғанлардың жанына сәддақ! — Бизлер бұған не дейік. өгирикли-ыраслы күлген болдық та қойдық.

Атларды жаланашлап, сынтай болып шешиндик те суўға бир-бир сүнгип шықтық. Әлле қашшан гөшти туўрап таслаған дайым, қынынан сүйек саплы шышағын шығарып берип атырып:

— Сен бир, отызлаған қызыл жыңғыл кесип кел, соң ойнай берің, — деди маған. „Ойнай берің“ сөзі еркелетип айтылғандай болды. — Мен сизлерге бир, кәбап писирип берейин. Жеп тоймайсызлар. Мына балларым да дәмигип, келе беретугын болсын,

Еки жигит томар теріўге кетти. Мен жыңғыл шыбық әкеліп бердим.

— Сен жона алмайсаң, өзиме бер, — деди дайым, — Сөйт те сен де ойнап кете бер.

Биз ойнаған жоқпыз. От жағып жибердик. „Байтеректиң“ саясы ыраш түе. ыраштың арғы жағына да ен жайып, күн түсирмей туратуғын еди. Кәбапты исликлерге шаншып таппап отырған дайыма:

— Яшуллы, — деди Сәрсенбай. — Амаз ҳайлығымыз бар еди...

— Заманыңызға жарасса, балларым, ишеберин, — деп, гөптің аржағын өзи айтып кетти. — Урыстан бурын бул нәрсени бизлер де жутқанбыз. Онда, усыны ишиў, шаш қойыў билимдарлыққа жататуғын еди. Мен усы нәрсени билимсізлігимди жасырыў ушын ақ ишетугын едим. Па-а есиртеди-дә! — деп, ҳәуес пенен басын шайқады. Жанабай „Ход дейме-ен, яшуллы!“ деди күлип. Дайым тағы бас шайқап: — Бирақ, усы нәрсеге көп ҳәуес бола бермен, — деп ескертти. — Хүкиметтиң әкелген жаңалығының бәри жақсыдағы, усынысы менен папиросы болмай қалды. Бурын жоқ еди.

Дайымнан тартынықырап кесаны алдым. Дайым бир-бир исликтен кәбап берди:

— Аш өзегинизди өртеп кетер, мынаў менен аузыңызды дәмни алып. Ташмат кәбапшының шәшлигинен дәмсіз болса, маған келиң! Пах, шыжғырып листидағы. Гирттай сирке болғанда ма, пай, айтып кететуғын еди-аў! Сен неге маған жалтақлай бересен, ише бердағы! — Мен қағып салып, кәбапты жеп атырғанымда сүйсине қаран:

— Бизин бул жаман да адам болып, жоралары ізлеп келип, халық қағарында кесе қағыстырып, тупәләм! — деди мен емес, арақты өзи ишкендей ыразы болып. Жанабай ақланғансыды:

— Уақты-уақты үсейтип турмаса, адам шаршайды яшуллы. Бизин жұмыс бүйердегидей эмес, күни жоқ, түни жоқ! — Әне, Жанабай үйренишкли әдетине басып киятыр: — Көптен бери совхозымызға таза машина келмей атыр. Жүрип тұрғаны бес машина. Оның да екеуи ремонтта еди. Соны шығараман деп, бир ҳәптеден бери көрмеген қорлығым жоқ! — „Макуллар, аяр“ деген дайым малақайының кулағын жалпылдатып, тағы бас шайқады:

— Ҳәр нәрсени уақтында ислеп тасламасаң, болажағы солдағы. Қысы менен ийт қырықтыңыз ба, шырағым-аў! — Жанабай еки алақанын еки жаққа жиберип сөйледи:

— Запчасть жоқ ғой, яшуллы-аў! Болмаса, түбинде қолға қараған жұмыс екенлигин билемиз-аў! Запчасть беретугыңлар да жемқор аттай болып қалған. Бетиден бурын қолыңа қарайды. Тамаша, тап биз бир меншік машинамызға шүй сорап барып турғандай! Ерегиссең, касарыссаң дым ала алмайсаң. „Жоқ“ дейди, тамам. А-ал, бар екенін дәлиллеп көр. Сөйтип жүргенде биреулердиң алып баратырғанын көрип қалсаң. Билмедим, бул тертиптиң қашан дүзлесетуғының! Дәртти басайық, Сәрсенбай, бир қуып жибер? Әне, сонда-ай, яшуллы. Запчасть келген уақытта оңланады, — деди кесаға қолын созып атырып. — Болмаса, жата береді, тат басып. Бирақ, сонша гегирдек, машина жатқан менен, „солай екен-аў, Бируниден жем әкеліўге көлиги болмай атыр-екен-аў“, деп, шыдап турмайды. Малларға жем керек...

— Ҳа-а, айтарың бар ма, бир нәрсени абайлайтуғын бала көринесен! — Дайым гәп қосты: — Тәртип бойынша, жем ғой, былай тұрсын. Малларға түнеме-

лигине де от салыуымыз керек. Оған қол қайда, орып салып ушлығына шыға алмайсаң!

— Сенокослар ислеп тұрғанда ушлығына шығуға болады-ау!

— Бала, мынау гедир-будыр жерден де ора ала ма екен?

— Мына „Қутанлы“, „Шалқар шүнгил“ кусаған көлдер бар ғой, яшуллы, солардан орғанда жанын шығарады! — Жанбай шулығынды, — Хаууа. Әттен, ондай ултаны тегіс көллеримізге суу түсіп жалшымайды. Бәрі сууға байланыссы-ау, буның үстине, санаулы сенокос қысқы от-шоптиң әнжамынан-ақ ауыспайды. Бірақ, пішенлі көлат көп болса, орып алыудың иләжы болар еді. Хабарыңыз бар, егіс жерді ізей алып кетіп, өткен жылы пәлен шақырым жерге ізлейкеш тарттық Анау күні бір жыйналыста „онлаған насос курып, соның сууын ырасс көлатларға айдау керек“ десем, гей бیرهулер бүйірлерине қарап, сылық-сылық күлседі. „Ә, гөр болың-ә!“ дедім де, отырдым. Кеше директор шақырып айтады: „Сениң сол гәпінде жан бар екен, гошым. — дейди. — Бес-алты насос таппасақ, болатуғын түрі жоқ. Сен насосшы тап, *деп өтінеді. Гараждағылар ремонттан ауыспайды. Мектепти пштиргендер қырылып оқыуға кириуге таярланып атыр. Мен қайдан табаман? Жонаман ба? Кәне, алып жиберейік? Мақсет, сен неге қыйпаңдай бересен, яшуллының өзі рухсат етті ме, болды. Сәрсенбай?

— Мен, алып жиберемен, жора, — Сәрсенбай кесасына үңилип отырып сөйледі: — Бірақ, сен жұмысты араластырып, мийди айналдыра берме. Сениң менен арақ ишнуге бийзарман. Ауызына тийди болды, датарп шыға келесен. Дем алыуға шыққан екенбіз, ахыры, жора. пәкизе бір дем алайықдағы! — Дайым әжепленди:

— Сеники ужибатлы гәп емес, Сәрсенбай. Дурыс мына баламдики Жумис уағында жұмыс деп жүресен, сөйлеснуге уақыт болмайды; быжылдасып жүрсен, онда исиң қалып қояды, Сонылықтан, балам, усмидай тыныспасында пақыр-пухарашылықты сөйлескен шеп болмайды, сен өйтип аузын қақпалама, яқшы ма? — деп тисиниң кетигин көрсетип, биймәләл күлди: — Өкпелетип болып, әкеси генжетайына бүйрек беретуғын еді, мә мына кәбипты жеп жибер. Ал, енди. Жана-

бай балам, анауыңды ишип таслап, аузыңды босат та, сөйлей бер, шыңыңда да гәпінде жан бар екен. Мына марапаттан пәт алды ма, „хааа, зәхәрдей-ә!“ деп, мурының жыйыра сала, кесени узатып, гәпини гүжитти:

— Сөйттип, яшуллыға, „бир насосшы тауып беремен“ деп уәде еттім. Әзиме тетелес иним бар, Соны әкелемен, тап бар ғой, сабасам да әкелемен! — деп бармағын шошанлатты. Дайым күлди. Совхозға адам келди десе жайрап сала береді, адам кетти десе, берекети қашады.

— Өсетуғын бала екенсен, шырағым! — дейди саудырап. — Хәмме өзіндеі болғанда... Ғаррың бар ма?

— Әкем де бар, шешем де бар. Жалғыз иним — жанағы. Өткен жылы институтқа кире алмай қалды. Тамаша, болмаса, әкеміз сол институтта муғаллим. Бір есаптан, оның араласпағаны да дурыс. „Шаман жетсе, кир, шаман жетпесе, мен не қылайын?“ дейди. Араласа койғанда бизди Нәкисте алып калуу да қолынан келетуғын еді. Айбарағын салған анамызға „көзі есикте емес, арқасы бесикте емес, өмирден өз жолын тапсындағы!“ деп, бақырып жиберди. Соның менен, усы жаққа келип қалдық, ақсақал?!

— Әкең төрели адам екен.

— Инимиз МРЗда ислеп атыр, мине деген, — бас бармағын шошайтты: — Моторис. Насосты уршықтай айналдырады. Тек, бир әкелип алсам болды. Әри, екеуиміз жасасақ, кеуилли де болады.

— Бул жерге үйрениссе дей бер! — деди Сәрсенбай. Жанабай басын ырғап жиберди:

— Үйрениседи! Адамлар арка полюсте де жасап атыр-го. Үйрениспейтуғынлар, ис қос жақпайтуғын адамлар, досты-ым, — деп дауысын созды, — Талабын сүйген адам, жер таңламайды! Әңгиме, иске кумбыл берилиуде. Иси ериккен адам ойын-сауық, той-тамашаны күсей береді. Неси бар, пәкизе, насосын айдап, балығын уулап жүре бередідағы. Калаберди, оны өзим де кеуилсиз етип қоймайман. Үйрениссе келе, қуусан да кетпейтуғын болады. Келген күнлери Нәкиске хайт койғым келе беретуғын еді. Хәзир барғаным менен. еки қонып көрген бала емеспен. Адам деген, Мақсет, достым, өзиниң қаерге көбирек керек екенлигин билуи керек. Абай айтқанго, „Өмирге сен де бир гер-

биш, кетигің тапта бір қалаң деп. Кетигі жоқ жерге қаланамай деген менен, мүгеіпінді сымдырып аласаң...

— Бизің Максәт орнын биліп жүр-ау, — деп, дайым налынды: — Муратымыз кетигің таба алмай жүр. Қай, соның орынына мал дуқтырлықты оқығанда! — деди басын шайқап. — Тәңірдің зарын еттім, қылмады-ау, қылмады-ау! Ондайын билгенде жамбас муганлимнен соң-ақ оқытпай малдың изине салатуғын едім! — деп өкінді. — Сүўретшиллік деген не!

Онан ол неңиз еді, деп сораған Жаңабай болмады. Мураттан хабары бар Сәрсенбайды дайымның бул өкениши нәрсе қызықтырған жоқ.

— Қайпан ағаникине қайтлап қайыпаймыз ба? — деди қайтама, гәпти басқа жаққа бурып, Жаңабай хеш ойланбастан-ақ:

— Күн узақ, уақыт бар, — деди қуяшқа қарап, — Гаражға ертең түсте жетсек те болады. Вирунийға үш машинды атландырып жиберіп, Хайтмурат ата, „Ух“ деп, бүгін шығып отырман, Енди олар үш күннен кейін келеди, — өзнен өзі төмен қарап, мырс етип күлді де: — мен бір нәрсеге түсинбей жүрмен, яшуллы? — деди дайыма. Дайым „мал бағыу жөнинен сорады“ деди ме, жууап бериуге таярланған түр менен, сораулы пишинде „сорап бер, жууабың несиіе емес, нақ“ дегендей, иіегини шошайтты: — Мынаны қара, яшуллы. Биз енди, Вирунийге машин жибердик ғой, ә? Солар енди жеми барыўдан қолына тие қойса, үш күнде айланып келеди, өзлери салқылдаған гөне машинлар; бир жери ушып кетсего, онда исимиздин аты жоқ. Кеминде он күнди жоққа санап қоя бересен. Ал енди, Вирунийдин машинлары, бизің мына Шымбайдан жем әкетеди. Буған не дейсиз?!

— Не дейди, бала, ырас па?! — деди таңланып дайым. Буны менін де еситип атырғандым усы еди. Тек, әкеліп берген жемди салғанымыз болмаса, бул жем қаяқтан тасылып атыр, ояқларына бас айландырып көрген емеспиз. — Хау, қалай? Олардың машинны да үш күнде...

— Үш күнде жетеди. Километр бир ғой, ақыры! Қызық, я? Соны кеше директор шақырғанда айтсам, „планластырыу солай, координация деген бар“ дейди. Мен планластырыу менен координациясына түсинбе-

геннен кейін, өршелеспедим. Болмаса, айтысуға шекем баратуғын едим. Түби айналып келгенде, буның бәри гөш пенен сүттің нырқын шығарып жибереди. Неге дейсиз ғой, я? — дейди хеш ким „неге“ демесе де: — Бириншиден, сонша жерге барып келген машинаның амортизациясы қымбатқа түседі. Енди, бул зиян қаяққа жүкленіу керек? Әлбетте, жемнин нырқына қосыладыдағы! Жем қымбатласа, гөш пенен сүттің өзине түсер бақасы қымбатлауғыны, само собой ясно! — деп қойды орысша араластырып. — Әне, сондай қызықтар хәм ба-ар!

— Авау күңги бизикине келген хабаршыны көрмеген екенсеңдағы! — Дайым өкениш билдирди: — Мен көп нәрселерди айттым, енди, қарап жүріп, жақында газийтке қатырып жазады. Хақанасын айттым. Шарапатының ушылығын бүгін өзлериңиз де көрдіңиз; — деп, малақайын алып, басын сыйпады: — Мынанқара, мине, басым мәйектей болып қала қойды. „Жыламаған балаға емшек қайда“, соны мен айтпағанда жүре берер едик. Билемен, сол бир қатырып жазса, бизге дибий-жоқ та жибереди. Бәри де болады. Пай, әттегене-ай. жанағы айтқанларыңды соның қулағына тийгизгенінде, қосып жазатуғын едидағы, әндийше совхоздың онып қалыуына әкелетуғын еди! — Басын шайқады: — Пай, әттегене-ай! Ал, енди сизлер, шомылатуғын болсаңыз шомылып, хәйтлауғын болсаңыз хәйтлай қойын. Енди мал өре баслайды, — деди қуяшқа сғырай қарап. — Соған көз-қулақ болып тұрың. Мен бир, үйден чай ишип қайтайын. Кәбап бизди шәлетип отыр, сизлердей сууық суу ише алмайман. Басқа гәп болса, кеш-қурын сөйлесе берермиз, не де болса, сөйлесіуге арзытуғын бала екенсең. Мен де тез ораларман. — деп, Жаңабайды мардйтып кетти.

Қозды пешелеп, қалған кәбапты қыздырдық та қалған арақ пенен соғып алдық. Нан да, хәтте, ауысқан пиязға шекем қалмай атыр. Күйедей жеп баратырмыз. Сәрсенбай: „бундай иштейм ашылып, аңылдай бермейтуғын едим, суу сорып атыр ма?“ десе, Жаңабай: „Мына көл бойының тынық хәуасы иштейди ашып атырған“ деп билгншисинеди келип!

Кем-кемнен кеуиллер өл-аспанға шарықлап, жасарып қалғандай болдық. Валент ыраштық басынан тунбаға гелле таслап, тап бир, он сегиз, жигирма жасар

бала жигит емес, жети—сегіз жаслардағы ойын баласына ұсадық та қалдық. Гә май топырақты борпылда-тып, ботадай айнасақ, гә камыслықты қақ айырып, қалақ ойнаймыз. Баспаған қамыс мұстанның шашындай ағарып, тозғымасынан бұрын судың болады. Бұрын қатпаған қамыс дөңс жерінде батпайды да. Сууда тұрған жапырақтың ұшы да қылтанақсыз келеді. Көлдің ұлтанында да, жылда суы жатқанлықтан, айтарлықтай томар жоқ. Биймәлел еді.

Жанабайдан қалақты алдым да сүнгіп кеттім. Сүнгігенде де, нәрсе таптырмау үшін, бұрын ойнап жүрген шөп-шалаңсыз тунбадан өзімді қалыңдыққа ұрдым. Демім түуесілген уақытта суудан шығып қарасам, қасымда дөңс ким жоқ. Тунба жақтан „буны жер жутты ма!“ „Не де болса, кашырлық“ деген гауқылдылар еситилип турды. Олар менің шөптің арасына қашып, шалаңға оратылатуғымды билмеген ғой, еле сол жақты самбырлатып ізлеп жүр. „Буларды бір, сергиздан етейін-ші!“ деген ой менен, көкірегімді қауаға кернеп алдым да мұрынды қысып, сылт еткен сес шығармай тағы сүнгіп кеттім, Сүнгіп баратырман, сүнгіп баратырып, көлдің бетінен жоқ болып кеткенімді сезіп баратырман. Қамыстың сылдырлысында, құлағым еситпейді. Кеуілім сергек, лийкин, ауыз толтырып айтарлықтай мақсет те, бағдар да жоқ. Мен, уақытша болса да бір нәпес әрі соқыр, әрі герец болып бердим. Сол кетістен тоқпақ пенен ұрғандай басыма бір бәле „шақ“, ете қалмағанда демім түуесіл генше кете берер едім, кете берер едім. Басы тасқа тийген шортан кері қайтады ғой. Мен суудың бетіне зонк етіп шыққанымда шоршыған шабақтай ойнап шыққан жокпан, есенкіреп шықтым. Әдебинде мийім ауыл-жығандай болып, кубла менен арканы айыра алмай маңғурландым, басым жарылды ма екен деп едім, жақ бас қатты екен, ағып тұрған қан жоқ, демек, жарылмағаны... Бір нәпес, өзімнің не қылып жүргеніме де түсінбей қалдым, басыма не тийгенін де ойлай алмадым. Қарасам, гегирдегімнен төмені сууда, арқам тораңғылға сүйеулі. Усы екендегі бизді кайтарған! Шүй төбемді тораңғылға тиреп, зәрре дем алғым келді. Жапырақлардың арасынан аспан көрінді, аспан, кәдімгі, тып-тынық аспан. Мынау гүмістен зәрре көгіслеу көл усы тораңғылдың ұша басына төңкерилип

ертектегілерден лабы басымлау нәдән бір зонттикке, әжайып зонттикке ұсап тұрғандай еді. Қырдаң ұақаласқан күлкі еситилді. Мен ізіме қайттым.

Қалақ эле менде еді. Сыр бермеу үшін, жантала-сын, ырашқа өрмеледим де трусимнің дөңленген балағын салпылдатып қашып отырдым. Муштайымнан бузау қуып, ийт пенен жарысып үйреніп қалған мен оғыры жууырғыш едім. „Жүйріктен жүйрік шықса, екі аяғы тыпыр-тыпыр“. Сәрсенбайдың бизге жетіу-ден үмітін үзіп, әлле қашқан артта қалып қойғанын, Жанабайдың кемкемен араны қууырып киятырғанын бір қарағанымда билип алғаным. Лийкин, мен, жарыс десе жаслайымнан жүдә намысшыл едім, алдыма бала түскенін жақтырмайтуғынман, деген менен, „зордың үйі күйсін!“ Жанабай қапталласып жууырып келді де басыма „шарп“ еттиріп, „Байтерекке“ қарап жууырды.

Менің барлық абыройым қалақта тұрғандай сезилді, қалақты болса, Жанабай менен басып алып баратыр. Енді менен жеңісті қайтадан өзім ийелеп, ойын бузыуым, бузғаны сол, ойынды тарқатыуым керек еді, әлбәтте, алдағы болатуғын жеңісіне көзі жетпейтуғын әззінің бул да бір дийлесі екенін түсінемен, қайтесен, күдіретлі болыуға шма жоқ!

Бирақ ол араны ашып кетті, ашып кеткені сол, менен екі жүз атламдай қашық кетті. Тырысып баратырман, тырбанып баратырман. Жеткермей баратыр. „Байтерекке“ тағы жүз атласа жетіп калажақ.

Ойын басланғалы каша-каш, қызық-қызық пенен бір шақырымдай алыслап кеткенімизді енді серлеп киятырман. Жанабай бар-ә „Байтерекке“ өрмелегенде „Енді туттым“ деген ой жылт ете қалды. Терекке өрмелеуге бенде емес едім! Әскерлікте бір монтер солдаг пенен бәслесіп, он бір метрлік телеграф бөренесіне ноктасыз өрмелеп, сым байлап бергенім, ең кәдірлі мүлкі, баяным утып алып, аяғандықтан таслап кеткенім есіме түсіп, кеуілмді тоғайтар еді.

Мен түбіне жеткенде өзектен өрмелеп, қашқан шақаға жетіп алған Жанабай еитігіп тұрып:— „Енді саған туттырсам, атамның төлі емеспен. Мен, мына шақадан шақаға ырғып, Тарзан болып бере аламан!“ деді, күліп айтты, күлсе де нықлап айтты. Өрмелеп атырып, мен де өршелестім:

— Сен Тарзан болсаң, мен маймыл болып беремен...

— Маймылдан адамға айналған жаналық емес,— тағы күлді, — Адамнан маймылға айналған жаңалық, көр, шаманды. Мениң первокласный гимнаст екенімди сен еле билмейсең...

Қалақ ойынның изі өнер жарыстырыу кусаған бір-немеге усап баратыр, балмаса, қалақта тұрған нәрсе жоқ „Тарзан“ деген төрт сериялы киноны онлаған жылдықта мен де көргенмен. Сонда оның Джунгли тоғайларында теректен терекке, шақадан шақаға ырғынларына хайран қалғанман. Ондай болмақ қайда, адам деген де паңқылдай береді екен, ә!

Ол өрлеп баратыр, мен де өрлеп баратырман, оны кууаман деп, мен де жоқарылап баратырман! Жүйрік-лік те я қаш-ә—қаштан, я куу-қа-куудан кәмбиллеседі. Жеті жасымда ерге қонып, бәйгиге ат қашырып өскен мен, бул нәрсені жақсы билемен. О, билгенде қандай!

Сыйдам өзектен өткеннен кейін, шақалы жағына өрмелеу қиын емес еді. Лийкин, еле „Байтеректің“ уша басы алыс, дым алыс. Оның ушына хеш кашан өрмелеп көрген емеспен, ойлағаным да жоқ, кең кулашлы төрт назелим... Қыял дегенди қоя бер сира! Адам асығып-албырап баратырғанда да келе береді екендағы! „Мен бир, усындай „Байтерек“ болсам, маған кең кушақлы үш назалим ашық болып қалып, талас-са! Пах, несин айтаса! Онда мына „Байтерекке“ айналған мен көлеңкемде жулысайын деп атырған қызларға: „хэй, қыздар, сизлер өйтпей—дер едим жоқ жерден зибан питип. —Өйтпей, ақыры, әнейдей үлбиреген ақ жүзинизге дақ салып аларсызлар. Мен хэмменизге де жетемен, инанбасаңыз бәрниңіз қол усласып кушақлап қарай қойын. Кушағыңызға сыймайман. Және бир „сәрүе бойды, кең кушақлы, өзлери минәууар“ дилбардын жайылаған кушғына орын қалады. Койын, шатақты! Сизлер жабыла кушақлай берин, мен болсам, сизлердин гүмис кулкиңизге басымды ырғап турып, нәзик жапырақларымды сылдыратып қосық айтып беремен!“ деген шийрин қыялларға, күлкиди қыялларға шүмгенмен. Саясында аяқларымды айқастырып, шалқама жатып солай ойлағанман. Қәпелімде, есима усы түсти. Бірасында да мениң „Байтерегім“ сондай жууан

еді, әрман өткен мәртебемдей биік еді. Самалға да, сууға да, шөлге де төзімлі бул тораңғыл, тағдиры менен таласып, өсе берер еді, өсе берер еді, өршеленип өсер еді. Неге екенін билмеймен, өжетлікті мениң усынан үйренгим келер еді. Сонылықтан хэм мен өжет болып өстим. Лийкин, Жаңабай менен хэм өжет екен. Мен қызыл өжет болсам, ол көк өжет екен. Өрмелеп баратыр, өрмелеп баратыр, мени ермеклеп баратыр.

Баяғы, жамбас муғаллим оқытқан „Оқуы кітабындағы“ Лев Толстойдың „Акула“ гүрриніндегі баланың бас кийимін алып қашқан маймылға усап өрмелер еді, мен тынсам, шақаға қонып отырып, тап сондағы маймылдай мазақлайды мени, усы мазақлаганы азаплайды мени.

— Яқшы, қоя тур, азмаз бир демимди алайын. — Түбинде, қутқармайман! — деп, бармағымды шошанла-таман. Ол мени кишкене тентегін шақырған ересектей суқ бармағын ийип-ийип, „кел-кел, қорықпасаң кел“, деп, менсінбей шақырады, бармағының ушы менен шақырады! Мен оны „Акула“ деғы маймылдан да бетер жек көріп кеттім. Себеп, ол мениң бас кийимди емес, намысымды алып қашқандай сезилер еді кеуилиме!

— Жете алмасаң, өл Мәксет! — Қарасам, тораңғылдың түбинде Сәрсенбай ғыжак берип тур. Ашыуым келип бақырдым:

— Саған не жоқ, хэй!

— Мен, халымды биліп, жарыспаймандағы, хеш ким менен!

— Жа-ақ, өрмеле-е!

— Дизем калтырайды...

— Пяшиксен! — Маңлайына бармағымды шошайттым. Қонағымға бүйтиуге хакым жоқ еді. Өзиниң қолынан келмейтуғын-иске журтты ийтермелеп, сонда неге ғыжак береді, адамға! Бизлердин тамашамызға қарамақшы. Бала күннимзде жигитлер бизлерди қан сорпа қылып жууырыстыратуғын еді. Сондағы гәпи: „Қай озғаныңыз бизики. Төбелестиретуғын еді. Сондағы гәпи: „Қай жеңгенің бизики!“ Бири-биримизге жудырық ийискетип, бири-биримизди бығырлатып басып, бири-биримизди бас пенен дүкип, сол бир тамашагөйдикі болмағанда не қылатуғын еді бизге? Усы

ой менен жанагы гәлке гежирленип, сыпырылып тораңгылдан түским келип турадыдагы, бақталасымның женимпазлық кейип пенен гәрдийиңи, тислерин ақсыйтып күлиүлери тағы алға жанталастырды.

— Келе бер, келе бер, мен саған фокус көрсетемен, — анаңқара, бармағының ушы менен шақырыўын қара! — Бундай фокусты сен циркте де көрмегенсен, ғой, кел-кел? — деп, балтырын солтанлатты. — Мә, ушла усламай-ақ қой, сени жарылқайын. Өкшеме, қолың тийсе есап...

— А — ал, Мақсет, енди не дейсең! — Жаңагы гәним ушын Сәрсенбай менен өш алмақшы. „Усламағанды көресең, — дедим, — Мениң Сәрсенбайдай дизем қалтырамайды.“

Мен мақул жетип алғанша ол шақадан балтыры жүилескен аяқларын солтанлатып отырған қәддиң бузған жоқ. Бүйтип адамды менсинбеуи еңсемди бурыңғыдан да бетер тырыстырып: „Қаш, қаш, өйтип жарыл қамай-ақ қой!“ деуим менен қолымды создым. Тағы бир ирғысам, тамам еди. Ол турған шақасында тикейди де...

— Ға — ай! — бақырып жибердим, дауысымның қалай шыққанын өзим де билмей қалдым, буны ойлауға пурсат та жоқ еди. Усы уақытта мен тораңғыл шақаларының терең тунбаға саясын салып турғанын да, бунан жығылса да адамның өлмейтуғынын да ұмытып кетиппен. Лийкин, „жилиншиги мылжа-мылжа болып, жияк майы шашырап кеткен шығар“, деген қорқыныш пенен көзимди ашсам — жоқ, жерде жоқ, тек болғаны, қос қолы менен бетин басып Сәрсенбай арман қашып баратыр, үстине түссе өзін де өлтирип таслау туғындай бугып қашып баратыр. Тас төбемнен шыққан сытырлығы қосыла еситилген:

— Қәне, жет-жет, мәрт екенсен, — деген сеске жалт қарасам, майы шашырап кеткен шығар деген жилиншигим бағанағыдан тәуирақ жоқарыдағы бир шақадан салланып турар еди. Әлхаббиз! Адам да бундай жаны қас, жабайы болады екен! Ең болмаса, „хаулығып, жығылып кетер“ деп мени ойламады ма сирә! Ол еле күлип турар еди. Мислән бир турникте ушқандай, шақаны тақымынан өткерип алыптыдағы еки қолын жаздырып, төмен қарай өзін жиберип қалғанда:

— Хәй, қойсаң-а! — деп, тағы бақырып жиберип-

пен. — Қалағы қурысын! Сен-ақ утқан бол, шақаға исеним жоқ!

— Қойсаңыз-дә, хәй, өлигиңизди қапшыққа салып: — бүлүп қаларман, қойсаңыз-дә, ақыры!

— Қалай! Циркаш болаламан ба?! — деп күледі Жаңабай. — Айт, бола аламан ба?

— Бола аласан, түс, берекет тап?! — Сәрсенбай жалынды. — Болмаса, қышып кетемен, олла, жүрегим жарыла жақ! — Жаңабай басын шайқайды.

— Жүрегиңе беккем бол... хәзир тағы фокус көрсетейин бе, я өзекке өрмелейин бе?

— Берекет тап, өзекке-ақ өрмеле, берекет тап...

Жаңабай шақадан шақаға асылып-асылып өзекке жабысты да қарамай шақаны нұсқады. — Ол сен түзе өрмелеп баратырып сөйледи:

— Ойынды қойдық, Мақсет. Кел, уша басынан әти-рапқа бир қарайық. Қаерлер көринер екен, кел, жора, кел.

Төмен қараса адамның көзи тынарлықтай жерге келген едик.

— Енди өрмелеме, аржағы көтермейди, — дауысым дирилдеп шықты.

— Оны билемен ғой, мине, мына шақаға барып отырамыз. Сен анаұсына мин, — батысқа қанат жайған жуған сандай шақаны нұсқады. — Ол сен түзе ауыл-аймағыңыз бенен минсеніз де көтереди...

Өзектен қолымды жаздыруға, несин жасырайын, қорқып турман. Бирақ, қалай да сыр бермеуим керек еди. Ол айтқанымды дизем қылар емес, қалтылдап баратыр. Сәрсенбайға күлип жүрип, қара сен, өзимнің сыр алдырып қойғанымды! Бир қолым менен жоқарыдағы бир шақаға тырмастым да, екінши қолым менен еле де қушақ жеткисіз өзекти қапсырып, әсте-ақырын Жаңабайдың көрсеткен шақасына шөктим. Жаңабай маған қарап, күлип отыр: „Қорықпа, хеш гәп болмайды“, — дейди.

— Қорықпайман ғой, — дегеним менен дауысым қалтырып шығар еди: — Несине қорқаман! Бул деген, талай шыққан тораңғылыммыз! — деп, өтириқ айттым.

— Түү, бала, өзи де бийик екен-ау! Бундай бийик тораңғылды мениң бириңши көриуим. Неше жыллық екен бул?

— Бизин дайымның бабасым батыр болып өткен екен, — деймен. питегене көкирегимди басып алған мен дайымнан еситкенімди айтты. — „Сол усы тораңғылға жау-жарағын асынып, саясында уйқылағанда усы қарағанның нәрұаны екен“ дейди ғой, дайым. Бар, аржағын өзің есап ете бер!

— Сонда буның усы кәраға тамыр урғанына жүз жылдай болды ма екен, бала?!—дейди таңланып.

— Болған шығар. „Әкемнің тереги, бул, кийели тораңғыл, пир тут, балам. Сенін несибемди алталалам усы этираплардан шашқан“ деп, дайыма әкеси зинхарлап кеткен ғой, сонда, әлбетте, еки жүз жыл болып қалған шығар! — деймен, усы кәраның түпкиликли турғыншыларының тұқымы екенлігеме мақтанған бир кейип пенен. — Дайымның әкеси жигит ұяқтынан-ақ усы тораңғылды қастерлеп, тәп бир мийұалы дарақтай терис путағын алып өсирген екен. Бул әдет, соң дайыма өтипти. Көрдің ғой, өзегі қанша жерге шекем сыпсыдам! Бундай узын балдақлы тораңғыл дөш жерге жоқ.

— Оның ырас! — деп мақұллайды Жаңабай. — Онан қала берсе, дүп-дүзиуін қайтерсең, тап бир, орыс лардың қайыныдай! Этирапқа қара, сен, бай-ба-ай! Бар нәрсе, алақанның аясында!...

Жап-жасыл кеңіслик „Байтеректен“ басланып, кете береді, кете береді. Анда-санда ат шаптырым, ақ тақырлықлар үстіндеги дирілдеген сағымды мысалы бир ушы-қыйыры жоқ көк тенізге мегзетер едидеги, ал өзи болса сол теніздің қырғақларына усап қалар еди. „Қолтық көл“ диг арғы жағынан Бухарадағы „Мира-раб“ медресесиниң минарындай бир „минар“ көшип келер еди, шамасы, қырық қулаштан кем емес. Көшини киятыр, йошып киятыр, дөңгеленип киятыр. Тип-тик. Енди ол берги жағындағы „Қолтық көл“ ге түсіп, тептегис айдынның үстінде майда толқындарды жыбырлатып, бир майдан дөңгеленбегенше қуламайды, ол, сондай „минәр“. „Бир заманлары Төк тауын етеклетегип таслаған қырсық дәу, биздей бир ғаррының қарғысына ушыраптыдағы, әне, усындай қуйынға айналып кетипти, қарғыс алған жақсы емес, — дейтуғын еди баяғылары дайым. — Анау қуйын емес, сол дәудин геда болған руды. Жанағы ғарры қарғағанда да катырып қарғағандағы! „Өмиринше қанбақтан басқаға кү-

шиң жетпегей“ деген екен. Сөйтип, қуйынға айналғалы, ислейтуғын басқа иси жоқ, баяғыдай тау етеклейтуғын шамадан нышан да қалмаған, енди жазийрама-жазийра, жайлаума-жайлау шөплердин басын жулқып, қайда қанбақ болса бириниң үстине бирин өрип, минәр етип, дөңгелендирип қууып жүргени. Онда да көлге түскенше ғана өмири бар, бурын Әмиуден атлап өтип жүрген дәу, енди табаны сууға тийсе болды, тайғанап жығылады. Ал, көл жийеклеген тораңғыллар болса, баслары шайқасып „дәр заманға бир заман, деген, уақтында сен де тас төбемизден жалпайтып басып бүлдирип едің-ау! Енди, мине, бизлердин тобығымыздан келмейтуғын сууға тайғанап жығылып, сонша сай-саладан серменип, оқпанлардан демнеде тартып алған қанбақларынан өрген минәрынды қулатып алып бүлип жүргенин! Сеники, тағы машақат, көлден аман шықсаң, тағы минәр өриу, тағы көлге қулау! Саған қырсыққан аламан қанбақ көтерген тақырлықларын сууды жетелеп жайып, гә мәккеге, гә жоңышқаға айналдырып, өрисинди де тарылтып баратыр-ау! Ендиги қалың нешик кешер екен?!“ дегендей, ыргалысып турады. Әне, балам, дейтуғын еди дайым аттың алдына алып жүрип. — „Дәудин минәры“ балент болғаны менен, үпелек, қөлеген жағына самал қууып кете береді. Онанн жаман да болса, бир түп қарамық абзал. Ол тұқымы түсіп, ныш урған жеринде кемал гә келедидағы, өсип-өнеди. Өлсе де сол жерде өледі, қоңыр гүзде ме, алабақарде ме, самаллар менен куслар оның тұқымларын жәнжаққа шашып таслайды, тағы өседі. Әне, сондай, балам,“ деп айта беретугын еди. Шаң бар ма, тозаң бар ма, қанбақ бар ма, қалдырмастан үйирип алып. Балент көкке бой созып, бизин үйдин арғы жағынан жарланып киятырған „минәр“ дайымның усы әпсанасын есеме салып жиберди бундағылардың дөш қайсысы да дайымның ертегин еситпеген болыуы нтимал. Бирақ, бундай көшпели „минәрлар“ шәрұа тұқымын таңландыра қоймайды. Сонлықтан „анаң-қара, қа, анаң-қара!“ деп, тап бир жана көргендей қаплығып, Жаңабайдың мазасын алғаным жоқ. Ол этирапқа нәзер салып, өзинше бир терең ойға шүмип отыр.

Мең этирапқа буншелли балентликтен сер салып, көргеним жоқ, „Байтерек, тиң уша басына бизлердей болып шыға қойсан, тек азанғы уақытлары ғана көри-

нип, күн қыза келе ериген майдай зым-зыя болып кететугын Кусхана тау да мисли бир кәраматлы қазанда әжайып сыйқыр менен тасыған сүттей көмпейип, көри-неди екен. Өзимізден оғыры алыстағы бұл тауды өми-римнің ишинде бундай уақытлары биринши көриүм десем, галети жоқ.

Бир жағымыз тау, бир жағымыз жайлау, бир жа-ғымыз телегей тениз болмағаны менен, соны ермеклеп атырған көл. Көл, қадимги, көл, өзим муштайымнан ашық болып өскен Гүмис көл. Бұл хәзир тал түстеги тымықта шайпатылмастан, мисли бир сүтке тойып, ой-нап-ойнап тыныш жатырған момын қозыдай монтыып, тыныш жатыр, тербелмей жатыр. Анау ашық айдыңа шекем сығасқан жап-жасыл пишенликтің асты да көл-дің жайылымы дегенге зәрре гүманланып та қалғын келеди. Лийкин, күнде көрип жүргенликтен шығыр, биз оған гүманланбаймыз. Қамыслықтың арасында адас-қан алыптай анда-санда зоррыйып шыққан тораңғыллар тауысылды да аржығынан айдын жалтырайды, айдын, теп-тегис айдындар... Қудай деген бар болып, усы әтираплардан бир ушып өткен болса, „тап усы жерге келгенде қудайдың айнасы түсіп қалдымекен“, — дей-сен. Айдын кете береді, кете береді, барып-барып көз талымнан жеңіл бууалдырға айналады да өзіне иреңлес аспан менен қосылып кетеди. Енди сол көл-дің арғы етеги қайырылып келип, аспанға айналып ба-сынды бүркеп турғандай сезесен. Көл хәдден тыс ты-нық болғанлықтан, аспанның иреңкин сорып, қайсысы-ның көл, қайсысының аспан екенін ажыратыуды қий-ынастырар еди. Мен өскен жериме оғыры сүйсініп кеттим хәм өзимде бұл әтираптарға буншелли ашық-лықтын барын, шынтлап хәзир ғана сезингендей бол-дым. Буннан бир нешше күндер бурын, құмырысқа таластырарымның алдында „бұл жақларда неғып жүр-мен?“ деген сорауды өзіме өзим бергеніме уялдым, хеш кимнен уялған жоқпан, себеби, бұл сорауды өзі-ме бергенмен ғой, хеш ким есиптеген де, тек ғана еситкен хұжданым, эне, мен соннан уялдым. Хайран-ман. Мурат усы сулыұлықларды менің көзім менен көрмей турып, менің жүрегім менен сүймей турып қалай сүбретши болмақшы екен! Тфуу, халтуршик!..

„Байтеректиң“ шақасына қаршығадай қонып отырып, тап усы кәраның өзінен пүткил үлкемизди, салк атыз-

лары ырталған көлатықларды, ерке солалары тақыр-лықларға, шөл-жазийраларға ойнақлап кеткен хәм бар-ған жерин абадан еткен анамыз. Әмиүдәрьяны, басқа-ның емес, өзимнің Әмиүдәрьямды көргім келер еди. Лийкин, бұл әтираплардан оны көриү мүмкин емес еди. Еки дәрьяны ебин тапқан бузаұдай емин атырған Арал-ды, Қызыл құм, Қара құм, кийиклериннің туяқлары қийыршық тасларды шымшып-шымшып, дүркіресе қашқан көп шықкалы Устирт даладарын, маллары мал-дай манқыысқан жасыл отлақлы жайлауларды ар-лап, Қара тау менен Бестөбеден асырылып келген са-маллар менің усы ғана бир жапырақ ата мекенима, ата мекенимадағы усы бир „Байтерекке“ үлкемиздин хош ийисинен мәусим сайын пайымды жеткерип берер еди, менің пайымды! Себеп, себеби мен олардың бә-ринне ашық едим, олар да маған ашық еди, ашықлар ашығын бийлесип қалдырмаса керек. Тап усы бүгін, Уатан деген қасиетли жердин өзи анау менің шаңа-рағымнан, қалаберди, тап усы „Байтеректен“ басланып алыс-алысларға, дым алысқа кете беретугындай туй-ылды, кетеберетугындай, хәууа...

Дайым күн тәуір-ақ еңкейе бергенде келди. Келиү-ден „ал, енди, барақойың“, деп, қалай хәйтлаудың жөнин түсіндире баслады. Буны бала күнімде көп көр-генликтен, еле де есимнен шыға қойған жоқ еди. Сон-дағы қырлық малақайды шекесине қойып, хәйтлап жүр-ген сербойдақ Мейлибай ағалар хәзир жигит ағасы. Баласының алды ат шауып жүр, хаялы болса бесинши баласына жүкли.

Соннан бери бұл қарағаннан хәйтлағандай жигиттің ирети болмады ма, я дәстүр гөнерди ме, әскерликке кетпесимнен бурын талай хәйттың бауырсағын жедик ғой, бірақ, хәйтлап келген адам көрмедім. Енди сол нәрсе ерси көринетугындай сезилди ме, табаным тар-тып турған жоқ. Жулқынып турған Сәрсенбай, Жана-байға болса, көрмеген дәстүрин көрген қызық.

Бизлер атларды сылап-сыйлап ертледик те Қайпан ағаның ауылына атланып кеттик. Совхоздың орайынан хәйтлап шыққан жигитлердің үсти қоздай, көренши биз едик. „Қыз жеңгеси бийкешинен сорап аладыдағы, хәйтлықты соның қалегенине береді, шөже қоразларым, Билай шығын, жулысып жүрмен. Қызы бар үй турған-да, хәйтлық қызы жоқ үйден сорапмайды, буны хәм

билип қойын* деген дайымның гәли құлагымды шыңлатып, үстимнің қоренишилігін есіме салып киятыр. Маған не?! Жолбарыстың терисін жамылып барсам да сол баяғы Мақсет деген шопан екенімді хәмме биледи. Бірақ, усы хайтлауды шығарған сәрсемби күни тууылған Сәрсенбай, аттың үстінде кішкеңе айнасына қарап, шашын өрлеп-өрлеп қояды. Бизлерден пәсом болып, қыздың хайтлығын өзи алғысы келеди, яма аи!

Шәрүалар тилинде „Сары тораңғыл* атанып кеткен, ири-ири, хәр шақасының жуғанлығы тайдың жилигіндей ерманы жыңғыллықтан өткеннен сон Қайпан ағаның ауылының ақ отаулары тақырлыққа тууа салып, құсы ушып кеткен мәйеклердей тасырайып-тасырайып көриниуге қарады.

Үяттағай! Биринши мәртебе қызы ауылды сағалағанға ма, уялып баратырман. Ауыл жигити болғаннан соң алыстан келгенлерди отауға баслап кириу де, буйым айтыу да бизнің мойшымызда. Мени қысындырып киятырған, сол. Жигитлердин атларына кеули тоқ көринеди:

— Мәр сизнің үй болсын, — дейди Сәрсенбай. Мен ийегімди екшедим, Темиркөк көрер көзге қорениш болғаны менен, күн тиймеген баққыдай туулап, шапшай бермегени менен, алысқа талмайтуғын қыйлынан. Оның үстине, қолға хайтлық тийди де қашыуы қалды ма! Жаңабай, өз көлігін жүйриксингендей:

— Алыс емес пе, бала? — деп қойды. Сәрсенбайдың жуғабы тайми екен:

— Оннан бұрын жетсең, ауылды дүбирлетип хәлектенбеймиз ғой.

Басқа фермалардағыдай, бул ауылда да шошайған үш-төрт үй. Бизнің ауылдан айырмашылығы—тийип турған көли жоқ. Боздағы ауыл. Бірақ, жәнжағының жайлауы өләмата алыс емес. Көл бойының жайлауы бизнің дайымдай әри тирнекли, әри тентеклеу болмасаң, тийнсе бермейди. Әлбетте, бундай жерди ийелеу үшін тәуекелшилік те керек. Дайымның пешеси маған жақсы мәлим. Жылда, марттың он үшинде тоқсан тоғысатуғын болса бизнің дайым сегизлеринде-ақ тәуекел етип жибере береді. Атының алдына белин өңгерип келедидағы, күн жылт етсе, қоныстың иргесін қыршып кетеди. Әне, оннан соң, бул дөгерекке ким дарысын, дарығаңы менен де малақайы седжилдеп, ғарры жеңислик бермейди. Әти-

раптағы шопан атаулының ғаррысы усы болғанға сыйлай ма, я. „усы бәле тыныш болсын, куда тыныш болса, кудағай тыныш“, дей ме, хеш ким буның менен орынға таласып, гегирдек кернесе бермейди. Меңлибай аға да сум, күлип жүрип, барлық кейсін еситип жүрип-ақ еситпегенсип, дайымның бир шаглап отырған уағын табдыдағы „бизнің көзиміз танып бермейди-ау, жайлауды өзнң таңламасаң. . . Мына Қайпан аға белин өңгерип, қоныс қыршыуға кетсе керек. . .“ деп, отты берип жибереди. Өзи барғанда да болады ғой, бірақ, онда Қайпан аға буган жеңислик бермейди, „бул, сенің бир, меншик жериң бе, сеники не, сойлақ? Я менен бұрын келсең екен,“ деп, тайдай таласды. Ал, бизнің дайым менен болса, өйтиуге уялады, әкесиндей алам, қыйын ғой. Қалай да көп уақытлар болды, жылда усы Қайпан ағалар менен қарама-қара, қонсы болып киятырмыз. Назлының, Назлы деген қара қызды қара шыбындай гиртай уағынан-ақ билемен.

Алды менен шарлағаным отаулардың алды болды. Мен хеш қандай қаңтарыулы аттың болмағанына қууандым. Назлының ажағасы жоқ кусайды. Малға көткендидағы. Арқа жақта бир-еки бала баспақ бағып жүр, олардан бизге келетуғын қысымспа жоқлығын билемен.

Тышқанның қоныздың илери ыбыр-жыбыр болып атырған орпақ жол менен ауылға араласа, бергенімде жүрегім бұрынғыдан да хәулире баслады. Ең алда киятырған мен едим. Қәпелімде алдыман басын қайқапатып, өтә шыққан жылан кеуилимди бир сергитип таслады.

„Апырмай, бала, қайсысына кирсек екен? Назлыникине ме, я оң жақтағы ажағасының отауына ма?“ Сыбырласып, кеңесип алайын десем, издегилер де қаңталаса қоймады. Соның арасында ший есикти құлашлап ашып, садаған кетейин, жейгей есиктен шығып, қосқа қарай илбиди. Бул, өзи, бийкешине бергисиз, сулуу, жас келиншек еди. Түскенинде бундай емес еди, бери келе ысылған гүмистей жарқылдап сала берди. Сырттан уәкил келсе, соның қолынан шай ишпеге қумар деп есиптемен. Аты да-Қумар.

Назлы есиктен қарап, үриккен маралдай ары кетип қалды. Бизлер аттан түсемен дегенше тәуір кийимлерин қыстырып алмақшы шығар.

Баяғының бажбанларындай жораларым үлкен бір салтанат пенен аттан түсип атырғанда жеңгей отауға қайтып өтті.

Үш атты үш бақанға байладық та отауға ардақластық. Тартынып-қысынып, алды менен босағадан мен атладым. Назлы жұлқынып ошақ басын сыбырып атыр екендағы, ақ жеңгей әнейдей болып, төрдегі құс тырнақ текийменталардың үстіне құрағлы көрпешелерді қағып салып атыр екен. Аман-есендікті шала сорақанда Назлы шығып кетті, Қумар жеңгей қумарымды келтиретуғын бір ийба менен мыйық тарттыдағы: „төрлен“, деди биймәлел, қоңыр дауымса салып. Жаңабай төрдегі түрілген керегениң тусына барып малдас құрылды. Бул, енди, отауда төрдің қай жапсар болатуғынын билмейтуғынлығын сездирип қойды. Бірақ, Сәрсенбай сум екен, мын айтсаң да қара үйде өскен баладағы, оң жапсарды алды. Әне, үйдің төрі усы еди. Мен оның аяқ ушына шөктем Бул енди, ауыл баласы екенлігімді аялатқаным.

Аздан соң, дәстүрхан жайылып, алақшынға таманлау бір жағы дөңгелек, бір жағы екі мүйешли, сопақлау мыс падиос қойылды. Маған қара чай ишетуғынымыз мәлим болып қалды. Шаруалар жаздың күндері мынандай аптапта қара чай емес, шөлді басады деп, көк чай ишеди. Бірақ, онда хәр ким өз чайнегін өзі бауырына тартып, өзі құйып ишюу керек. Қыркеліншеклер сыртта қалады. Қара чай болса, пәкизе, бирешуі құйып береді. Мен Қумар жеңгей құйғай-дә! — деп тиледім ишимнен.

Дәстүрханның төрт мүйешине кишкене төрт шыны ләккиге салып, гүбиге писилген сары май қойдыдағы шығып кетип, Назлы ақ самауырын көтеріп келди. Жүрис-турысы қустың пәрүазындай жеп-жеңил болғанлықтан ба, бой жеткенге қусап, сызыла бермегенліктен бе, Назлыдан онша ийбенің ийісі шыға бермейтуғын еди. Күнге күйип, әбден қарауытқан қолы менен алдына түсип баратырған жуп-жуған тақ бурымын арқасына қағып таслады да, соң, дизерлеп, дәстүрхан толы бауырсақ, шийбауырсақ, құрт, қырмышы бәректерден гүреп атыр, менің алдыма гүреп атыр. Сәрсенбай күліп жиберди, Назлы да күлди:

— Өзимиздің ауылдың өгізі аш қалмасын.

Мә, саған, іззет—хүрмет, сыйласық! Анау күнги

сууға басқаным ушын өш алмақшы шығар. Гәп таба алмай тығылдым, айнаға қарамасам да өзімнің қызарып кеткенімді сезип отырман. Усы қыздан да уялып! Менде менменлік пайда бола баслаған еди. Қумар жеңгей есіктен басын суғып:

— Келмей-келмей келе қалған екенсіздер, қайиндерім. Атларыңызды жайғастырып отырасыз ба? — деди пәкизе бір ырғаққа салып. — Я, өзім жайғастыра берейін бе? Жылқы деген, көрінген жерге аунай кетеді. . .

— Ояғынан ғам жемен, жеңге, — деди Сәрсенбай. Ишимізде күйеу бала қусап, көпшікке бой тасламай отырған усы. Сөйлемей де отыр еди, бір сөйледідағы: Атларымыз писентли, Қумар жеңге. Аунаса да аунайтуғын жерін тауып аунайды. Сізлерді кешкі талабымыздан қалдырмай-ақ қояйық. Чай-суу ишип турамыз. Мынау Мақсет, — деп маған бармағын шошайтты да мәккарық пенен күлди. — Келиңдер, Қумар жеңгейден хайтлық алып, ат қашырсамыз деген соң шыға қойып едик. Пәкизе, ерлері де алынбай-ақ қойсын, шапқыға тайын турғаны жақсы. . .

— Қайдем, аунап, ериңізді бүлдирмесе. . .

— Аунағанда, жеңге, шаңлағыңыздан бір қысым шаң алып кетелідағы. Сизің шаңлағыңыздың шаңы да бизге мәлел келтирмес, — деп қояды Сәкен. Жеңгей күліп-күліп шығып кетті. Кеса сүртіп атырған Назлы хеш нәрсені еситпегенсиді. „Хайтлық сорайық деген өзіңго, сеніки не?!“ деп, шәртімекленейін десем, балалық болатуғын тури бар. Бірақ, Сәрсенбайға ала көзленип, бір қарауға қарадым. „Үндеместе бәле бар, екі уртында шала бар“. Үндемей отырып, көрдің бе бар ғареметти бизің мойнымызға аударып салыуың! Баяғы жел өкпеліги, „бәрекеллә“ десем, өлгенің билмейтуғын марапатшылығы қалса керек. Менлібай ағаның тәпсі урды ма, менің ашыуымды күлкі менен жене жақ. Күле береді, күле береді, теріс қарап күледі, төмен буғып күледі. Мен оннан сайын қысынып баратырман. Ешейінде гүулеп отыратуғын Жаңабай да сам-саз.

Назлы менің оң жағым отырды да саусақтарын майыстырып, кесаларымызды усына баслады. Сырттағы қазан қостан майдың шығжырғаны еситилди. Қумардың жеңил-желпи, кууырдақ-пууырдаққа айлансақаны

мәлим болып қалды. Жаңағы гәпниң „отыратуғын болсаңыз үлкен қазанға қарайман“ деген тымсал екенін өзим түсиндим, түсинбесе қойсын, Сәрсенбай менен не жұмысым бар!

Кесалар қыйсаймұға мейил бере бергенде пароходтың пууындай пууы бурқырап, бир табақ қууырдақ келди. Жеңгейдің өзи де отырды. Баспақ баққан балаларға хабар етилмесе керек. Бир ләкки қууырдақты алып, Назлының анасының есиктің алдынан өтип баратырғанын көрип қалдым: „Қайпан аға келдимекен?“

Жигитлерде бағанағы қобантың тоғы бар ма, қулласы шымқыннып алып отырды. Ҳеш ким құлшыннып гәп қозғай қойған жоқ. Мынаулар менен сыр минез болып көрмегенге ме, мені көрсе тили қышыйтуғын жеңгей де сызылып отыр. Айтқанының болғаны, тек:

— Тартынбаң, алаберің, шөллетеди демен, қымыз бар, — болды.

„Келеси хайтларға да аман жеткейміз, жеңгейдің жайлауы кеңейип, сыбыры түе бозы да бузаулай берсин“, деп, патияны Жаңабай оқыды.

Үшеуіміз бир мес қымызды орталап, шып-шып терге түсип, желпнип болғанмызда рухсатты Сәрсенбай сорады. Кумар жеңгей бийкешин ымлап шығарып жибердидағы, изнише өзи шықты. Бул үйдің сандығы ма, қаршынны ма, бәри де усы бизлер отырған жерде еди. Көзимізше тинтинийүге сылтау таба алмай жүргенін сыбырлағанымда: „онда бизлер де тысқарылайық, солай екен-ау, еле!“ деди Сәрсенбай. Билип тұрман, қолына хайтлық тийиуден, хайт қойып, жеткермей кетпекши.

Бизлер сыртқа шыққанымызда қазан қоста Назлы да, жеңгеси де жоқ еди. Олар үлкен үйден шықты. Шамасы, кемпир менен бир ойласық болды-ау! Анаулар атларын сылап-сыйпаған болып, айылдарын тартып атыр. Айыл бос болмақ түе үзілип кетсе де өзимнің тегиндикте аттан жығылмайтуғынлығыма исенген мен ат байланған бақанға дарымадым. Соның арасынша қыз, келиншек келип, есиқлерине еңкейисти. Абайлап қарасам, дәмегөйдей есиктің ауызында қалып қойылған. Өзімнен өзим ыңғайсызланып, жана атыма кете бергенімде, қарасам, қолымда қамшым жоқ. Қамшысыз ат шауып бола ма, хайтлықты алсақ та, алғанды қуусақ та хәзир бизге кереги қамшы. Ланна отауға сүңгидим.

Жүктің астынан әлле бир нәрсени серменип атырған Кумар жеңгей талабын қоя берип, билегимнен жүзикли қоллары менен шарппа усады да:

— Хә, қыршын, — деди. — Анау күни Аппаққа не қылып қойдың?

— Өй деген ким? — дедім садасырап. Назлы арман қарап тұр, тап бир керегеден көз жиберип, бир нәрсени сырттан излеген адамдай, мына гәплерди еситпеген адамдай болғысы келеди.

— Көрдің бе? — дейди Аппағынан өзи аппақ жеңгей бийхазар ашыуланғансып. — Көрдің бе, жөгисиреуин, айт, қәне, не қылып қойдың? Қанты бара берсин жайыңа... Не қылып қойдың, мынау ырасын айтпай жүр, қәне, айт?

— Хә-ә, сол-ма, — басымды шайқадым. — Ҳеш нәрсен қылғаным жоқ. Не қылуым мүмкин еди...

— Өлим, жүермекі! — Арқама дүрс еттирди. Керегеден қамшымды сууырып алып, жағып баратыр, жеңге, тағы бир урса“, деп, күлиуім менен жолдан шыққан сууыдай қууыңлап есиктен шығып кеттім.

Жораларым қашан атларын минип алған соң, мен қалысайын ба. „Қашқан да алла дейди, қууған да алла дейди“. Мен де миндим. Буйрық күткен кавалеристей үш жерде үшеуіміз зеңирейсинп турмыз.

Тал шыбықтай тауланып ақ жеңгей шықты есиктен. Қасымызға жақылай берип, қылмаңлады:

— Мынақара, қайинлерім, — деди басын қылтанлатып тұрып. Көзінде әлле қандай бир мәккарлық па, жылға ма, бир нәрсе бар. Тис қаққан жигит болғанда, бунысынан ишки кейпин аңлауға болар еди. Мен тис қағаман дегенше бул қартайып қаладыдағы! — Қызы үйге хайтшы келсе, салмағы жеңгесине түсе береді, қайинлерім. — Уай-уайы, жағымлысым-ай! — Хәзир мынау хайтлықты қыздың айтқанын етип биреуиниздің қолыңызға услатсам...

— Қыздың айтқанын, — Жанабай, бул: — ете қоясыз-дә!

— Қыз дегеннің, қайиним, бийлиги жеңгесінде болмаймекен. Соның ушын пәкизе, хәзир Ҳеш қайсысыңыздың кеуилинизге тийместей, биймәләл ис ислемекшимен. Дәстан оқығанмыз бардыдағы, ишинизде?

— Оқымақ түе, мына Мақсет дегеніміз жырлап жүр...

— Тырақтыршы қайним, аұлымыздың баласын өйтіп қысындыра бермен. Ол бала жырлап жүр ме, жылап жүр ме, оны жақсы билеміз. Бөле бермей гәпти тыңлаң. Дәстган оқыған болсаңыз Баршын Тайшаннан келген елшиге:

Кимиди хан демейи,
Кимиди қара демейи,
Аты озган жигитке,
Мендей мулды нашардиди,
Баслары бозсын садақ*

деген екен, — деп тақмақлады. — Мен хәзир мынау орамалды анау бақанға қыстыраман. Сизлер де арылау тұрмы. Ат үстивен қай шаққаныңыз келиң де илип кете берин. Бизин қызымыз да, пәкизе: „Тоқсан аттан озып келсең, Байшубар, Төрт аяғың ақ сийнеме басылсын“, деп, биреуиниздин тилегинизди тилеп, үйден шықпай қала берсин, — дедидең түңлик шатуғын бақанын алып, неше шереклик екенин билмеймен, бир қызыл мәтирини ушына қыстырды. Енди мениң усыны қалай болмасын, алғым келе баслады.

Келиншек бақаның тусына келдидағы, „Жүз адымдай ары турын, дәстүрде бул жоқ, үйден шығып қашыуыңыз керек еди. Өзим тауып атырғаннан сон, рұхсатты да өзим беремен“, деди. Бизлер артларымызға қарай-қарай атларымызды арман айдадық. Бул бир, ылақ ойындай қызық болатуғын түри бар. Атымызды бақанға бурсақ жеңгей қыстырып болып, сырығы қолында, үй бетке шайқалып кетип баратыр екей.

Жанабай жеделденип, атын тепсиниуге қолайласа бергенде, шашбауындағы манатын жалт еттирип, артына қарады да:

— Өзим айтпағанша шабысқаныңыз есап емес, — деп күлди. Анау еки үйден де қатын-балашағалар есиклеринин алдына шығып үлгерген еди. Шықпай отырған тек Назлы:

— Айқыз, ха-ау, Аппақ, шық, кимнің алғанын көрип қал. Ақботам! — деди келиншек еркелеткен бир дауыс пенен есикке қарап. Қыз шықпады, бәри бир, шийден сығалап турғанын сезетуғын едим, Сәрсенбай сезбесе қойсын, оның менен не исим бар!

— Хәй-әй, келин, балаларға жуған берсено, кеш болып баратыр...

— Хәзир, шеше, — деди дауыс шыққан жаққа қарап Соң бизлерге „бақанды шайқмағайлы!“ деп ескертти де: — Ал, жолыңыз болсын! — деди.

Үшеуимиз бирден атты тепсиндик. Анау екеуиниң аты бирден шыр ете қалған қамшыдан тикке шапшыдыдағы, шоршынып кетип, зууыллауы менен бақаның тусынан өтип кетти. Бундайда бирден пәт пенен қашқан аттың басын табанда иркиу қыйын, буны мен жақсы билемен, жети жасыннан бери дайым ат пенен бирге сейнслеп жүрген мен билмегенде ким биледи, Сәрсенбай тракторшы билсин бе, я анау Нәкисли механик билсин бе?! Буның өзи, аты „бақан“ болғаны менен, узмылығы бес-алты метр парауан шығатуғын тораңғыл еди. Жууандығы да жиңишкелеу телеграф ағашындай бар. Анаулар атларын кекшейтип, еле кетип баратыр. Алдыңғы Сәрсенбайдың аты изиндегиге жеткермеуге, Жанабайдики болса, тап соған жетип алыуға асығып баратыр. Бәйге көрген, ылаққа қосылған атлар екенин бағана-ақ билеп едим. Олар үйлердин арасы менен пйтлерди үргизип, қатын-бала шағаларды ұақхағалатын арман өте бергенде шылбырымды билегиме орап, мен де бақанға өрмелеп баратыр едим. Орамалды алып төмен сықпанадымдағы, ауыл адамларын хайран қалдырып, жерге емес, ерге секирдим.

Сөйттим де ақ баслы ерге суққан таспа менен торланған қамшымы сууырып алып, сауырысты сыйпатып жибердим.

Артыма бир қарасам, буұдақ-буұдақ шаңнан хеш нәрсе көринбеди. Ауыл әлле қашшан алыста қалмыты Аттың басын ажырықлы далаға бурып, зәрре егледим. Мәтирини де белиме бууып тасладым. Сонда барып, ыдырап баратырған шаңның арасынан өзиме қарай шауысып киятырған еки шабандозды көрдим. Және жортақ пенен айдағаным болмаса, қамшыға айбат бермедим. Темир көктің дүбир еситкендеги аяқ алысын көрмекшимен.

Изинен дүбир еситиле келе, Темиркөк қулағын тикирейте берди. „Енди жетти-ау“ дегенде, орамды жаздырып, қамшыны былғадымдағы, жылауды қуйылдырып жибердим.

Еки жылған берги ат шауып атырғаным усы. Ауылдан өте берип, өзимди соншедди ыразы еткен Темиркөкті зорға егледим. Дайым да жылқы таңлауға

бенде емес-ау! „Қолтық көл“ жақта баспақ бағып жүрген Отарбай менен Дауытбайдың берман жууырып киятырғанын көрдим. Есиктен жеңгем жайпарахат шықты дағы, Менлибай ағадағы жеңгей қарыны шәмпиіп, жүкли қайықтай ауданлап жүріп, көкірегіне түпире берди:

— Аманлық па, не бәле, қутырған ийт қууған жоқ па?!

— Қасқыр қуўса да бүйтп қашпаймыз ғой...

— Хайтлап кетип еди, — деп түсіндирип атыр бизн жеңгем.

— Әйіп-ей! Не бәле болды деп едим, аманлық болса болар-ау! Ауылға шауып келиу деген, дә, мәри-низди „Байтерек-ете қойғанда...“

Көликлернің танаулары парылдасып анаулар да аттан ырғысты. Енди алғаны менен есап емес еди. Жаңабай өзинен өзи күле береді, күле береді, Сәрсенбай дым күлмейді, суп-сур:

— Күн еле ерте, қайтайық, — деди енди бул жерде туруудың керегі жоқтай, үмитсизленип. Бірден бүйтп, неге мазасы қаша қойды, түсінбедім. Ишкерилеп, орамалды ашып көрдим. Бир елиулик, болғаны. Буннан үш онылық салғаны мақулдай көриңди маған, пул деген жаман ғой!

Атлары питегене терин басып, қайтарман болғанда, Сәрсенбайға услата салдым:

— Мине жоралар, хайтлығыңыз. — дедім екеүйне бірден. — Визден қой жедик деп қайтасызлар...

— Жо-жоқ, керегі жоқ, — дейди Сәрсенбай қолын созып атырып. Сонда неге қолын созды! — Мийнет өзіндики, өзінде қалсын, жо-жоқ, — дейди пулды қолына услап турып. Жаңабай күліп жиберди:

— Сәкең елиуликті көптен көрмегенго, ала бер, дәртти басамыз!

— Әдеп, қалғаға басып алайық. Ал, яқшы...

— Ал, яқша, хайтламай-ақ келип турың...

— Дайым бизге анау үйінде қалған қаршығасын әпермеспекен, шуу!...

9

— Па-ай, Темиркөкті қашырып көрдим дейсен, баракәлле! Усы быймағы зүрәет тойында бас байрақ бол-

мағаны менен теті байраққа ийегим қышмады: Жылқыны таныймыздағы, ақыры, — деп, шағлай баслаған дайымды есиктен кирип келген жеңгем „қара сууға түйилдирип“ таслады:

— Ғарры-ы, Тоқалақ жо-оқ...

— Не дейди-и?! Ғәппи бар болсын, барып жөнлеп қара!

Ол шығып кеткеннен сон „өмиримше мал бағып алдымнан мал жойтқан қуданың қулы емеспен“, деп, жаңа тағы шағлап киятырғанда:

— Хә-ә, ғарры-ы, шығәс, бери, „Алабас“ та жоқ, — деген сес қора жақтан талып еситилип, тағы берекетти қашырды. Есикти желпіндирип, сүнгип шыққан үй-ректей Менлибай аға үшеуимиз бірден зонқ-зонқ үйден шығыстық.

Келип санап қарасақ, саусақтай сәдде-сәдде бес сыйыр, бир туқым бугамыз жоқ. Буга болғанда қандай, „Қазақтың ақ бас“ сыйырының туқымынан, фермамыз да бул туқым әширени.

Хәммемиз бірден суп-сууық болып, үнсиз бола қойдық. Шелеклерге зыңылдап, сүттің тийгени, хәтте пешениң ызынына шекем еситилетугын болып қалды. Дайым өз көзине өзи исеңбей, тағы бир мәртебе санап шықты, жоқ, алты мал жоқ!

— Қашаған күйлеп жүрип еди, сол ертип кеткен, харам өлгир! — деди өзинен өзи күйнип. — Тоқалақ болса, бизн мына Мақсеттей ылықпа. Бар талабын қойып, биреудин жүр деген жағына ылағып кете береді...

— Хәш гәп болмас, — деп жұбытқансыйды Менлибай аға. — Таң атқанша бир жақтан шығып қалмаспекен?

— Әй, не қылған! — Дайым үмитсизленеди: — Сенни хабарын жоқ, Қашаған бир тууған гезинде Нурнияз атаудың аржағындағы ауылдан сатып алынып еди. Соған ерген болса, кетип отырысы. Үш жылға шекем қашып күйдирип еди. Әдепкі бузауы сояқта қалған ғой, бәри соның қырсығы. Сонда айтқанман, ақыры, „бузауы менен алайық“ деп. Сеннен бурынғы анау қамалып кеткен жүәернемек, ырастыратшы қылмады айтқанымды!

— Оннан бери көп жыллар...

— Малдың мийлиси гейлара бузық қатыннан да жақсы. Тууған перзентни ұмытып, таслап кетпейди.

Сен негып гурсан, бар, түтиллигинди түтет! — деп, маған бақырып жиберди.

Хәмме үйли-үйине дағысқаннан кейинги кешки чай да үнсиз ишилди. Дайыма хеш қайсысымыздың қатты сөйлегениміз де, анау көзіннің ағы-қарасындай еки баласының жырқылдасып күлскени де жақпады:

— Отырсаңыз-дә, тынышыңызға, жұрт не уғайым-да, булар не уғайымда!... Бәринен бетер анау еки бууаз сыйырды айтсаң-ә! Бір жерде тууып қалса, баспағын (қасқыр жеп кетедідағы, шағал деген тағы бар!

Сырт тысыр етсе, „эне, келди, жууыр сыртқа!“ деп қапыға бармағын шошайтады. Ол жер-бул жерге үңилип, тағы қайтып келемен.

— Келмен пе?!

— Як... — Үнсиз гүрсинеди... Тағы „жууыр,, тағы гүрсиниу... .

Таң-қыйынлық пенен атты. Қаршыға ақ жемитти, жулқылап атыр екен. Қашшан турып, атын ертлепти де ғары төғайды тинтинип кетипти.

Меннен түсте хабар алды. Қаралай өшып қалған: „Малың түүел ме?“ „Түүел“.

— Жоқтан дәрек жоқ па? — деди де, жууабын күтпестен: — Кеттим. — деди. — Алдындағыларға бек бол, Нурнияз атаудың арғы жағындағы, қарам өлгирдин сатылып алынған Шийши ауылына бараман... .

Күнди батыра берип, ауылға араласа бергенимде қолпылдап, ат шауып шықты:

— Бармапты, алдындағылар түүел ме?

— Түүел... .

— Ал, енди, айтарым сол, хеш кимге тисиннен шығарып жүрме, — деп зинҳарлады қапталласып жортып киятырып. — Абырай төғиледи. Бір жерден шығып қалар, жаманлығы, сатып алып қосармыз.

Мал-қал жайғастырылып, тапсырылар сүт тапсырылып, хәмме үйли-үйине кире бергенде тракторын гүрилдетип Сәрсенбай келди. Кеуили көтеринки. Биің қандай ауҳалда отырғанымызды қайдан билсин, хәмме-миз бенен күлип қол алысып атыр.

— Қалайсызлар, тентеклер? — деп, Отарбай менен Дауытбайдың басларынан такибай алыұды да умытпады. — Мен ауҳат-пауҳатқа қарамзайман, — дейди биреу салыстырып атырғандай. — Қайнан ағаның үйинен той-

ып алдым. Қашша-ан, күн барында келип едим. Ата-а, пайғазы!... .

— Хақ?!-дей қойды малынан дәрек тәме еткен ғары: — Шықты ма бир жерден?!

— Шығыпты, — деди Сәрсенбай шүберек етигинин қонышына қолын тығып атырып. Биәлер де қууаныуға мейил берип едик, Ол дайыма газетаны усына қойды: — Шыққанда да еки газетаға бирден шығыпты-ә! Минне, мынау — орысшасы, мынау — қарақалпақшасы!

— Хәә, солай десең-ә, — деди дайым күлиуға қайымлаған еринлерин жийнап. — Солай десең-ә, не депти, бизге шаштәрезден басқа да жиберетуғқыны бармекен?

— Не жиберсин?!

— Не болатуғын еди, шөл майдалайтуғын малын, сыйыр сауатуғын нәрсе, соған тоқ беретуғын дибий-жоқ... .

— Жа-ақ. — деди басын шайқап Сәрсенбай. — Ондай гәп жоқ. Тек сизди мақтапты да қойыпты, Менлибай ағаны мақтапты... .

— Не дейди, усы ырас айтып отырсаң ба?! — Тикейип отырды. — Ырасың ба? — Хеш нәрседен бийхабар Сәрсенбай:

— Сөйте-сөйте депутат-хәм боласан, — деп атыр еди, қолынан жулып алып ийегиме тугты да:

— Оқы! — деди, Сәрсенбай анырайып қалды. Мен газетаның биринши бетиндеги бас мақалаға иргелесе жайласқан дайымның нәхән сүүретине қарадым. Астына нәхән қара хәриплер менен „Шопан ата“ деп жазыпты. Қай совхоздың қай фермасында шопан атаның жасайтуғынынан дәрек берипти. Оннан сон, усы қахарманды ізлеп, жолға қалай шыққанын, жол бойының „позиасын, жанды ләззетлендиретуғын жасыл шалғынлы жайлауларды... .“ сүүретлеп жазыпты. „Қолтық көл“ ди, көл жийегиндеги бизің ауылды алыптыдағы, бизің шаңарақты даралап тәриплетти.

... . Отыз жыл шопанлық етип, алдынан бир де малың жоғалтпаған шопан ата... .“ деген жерин оқый бергенимде қолымнан жулып алып үнсиз отырып жыр-та берді, жыр-та берди. Сәлден соң үйдің ишинде ақ тауық түтилгендей болды да қалды.

Невиң не екенин билмей дегбирден сасқан Сәрсенбай сыртқа атылып шығып, тракторын ходлау менен

бола берди. Ол кеткеннен сон дайым өзинен өзи исинип, басын шайқай берди, шайқай берди:

— Хә, дузым тутқыр, қам семиз, қотыр: — деп гәзепленип қарғанды. — Мен үсейтип жаз деп пе едим, гәзийтте жырбылып турыу ушын түсин пе едим сүуретке! Хә, мен мына савхозға шарапаты тийе кете ме, басшылар кемшилигимизди оқып көрсе, питегене ийе кете ме деп жүрсемми! Хә, дузым тутқыр-ә, бул жаман, енди жөнине жүрмей нәхәнлерди алдап, кесирин журтқа тийгизди-ау! Тап, усынан Нокиске табаным бир тиймей кетер, машынының дөңгелеги аспанға қарап, астында жеңилгир қотыр! Гәзийтиңнен тауып алып, апкомға гәна жуп жағаннан сүйрермен-ау! Хә, сендей бир-еки жалатайға жеткендей шама бар эле бизде...

— Қоя ғой, енди гарры, — деген зайыбына жекиринип жиберди:

— Отырсаң-ә, балағы жалпылдаған жаман! Сен не-ни билесең, жаман!

— Әне, әне-ә, енди кисиге алып топылады. Сени мақтатқан мен бе?...

10

— Берекет тапсын, қотыр хабаршы. Жақсы адам екен ғой, онып қалдық, онып! — Дайым гә сыртқа шығып, движоктың қасына барады. Гә үйге кирип, бүйирин таянып турып, шаңарақтан салбыраған лампочкаға қарайды. — Әне, кемшир, буның бәрин «гаррымның гайраты», деп билебер. Муратжан келеди. Оны үйлендириу керек. Бөлек шығарыу керек, кийизди ғой, дөш кимнен сорамассаңдағы, жамылғы жағы сени қысындырар. «Қолым тиймейди», деген тоңқылдың енди болмайды. Атқа артып, пахтасын өзим әкелип беремен. Шытын қәлеу өзиң менен. Минен, көрдин бе, таң деген узақ, бөксенди томпайтып узақ түнге жата беридин дым да кереги жоқ. — Алақанын лампочкаға созып қояды, — күндіз қара үйдик иши бундай рәушан болмас, сирә! Әне, сөйтип, ийненди сабақлап аласаңдағы, анау гиртийген көзиңе уйқың тырелгенше, пәкизе көрпенди сырып бересен, шаршасан, ийненди басыңа шаншып, дем аласан, хаууа, — деп қояды.

Хәммениз де кеуилленип қалдық. Усы гарры шадыман болса, бизиң үй түе Меңлибай ағаның үйине

де берекет дарығандай бола қояды. Алты мал уштықүйді жоқ болып, жоқлауы асырылғалы қабағының ашылып атырғаны усы. Өзлеримиз де әбден жабығып қалыппыз.

Сәрсенбай хот, движокты тракторына тийеп әкелген сол ғой, ақыры. Қашшан, мен мал айдап кетиуден-ақ келген булар. Жаңабайдың кейпи бәлент, движокты қурып берген сол ғой, ақыры! Өзи, темирдің пири екен, мынау трактор, мынау машина демейди, сенокос бар ма, комбайн бар ма, араласып кете береди. «Электротехника дегениң, ойыншық!» деп қояды.

Өмиринде желиние бармақтан басқа тийип көрмеген сыйырларды үрkitип, сәделетип сауып берген сантехник жигит өзин анау екеуинен кем санап отырған жоқ. Көпшикти омырауына тартып, Меңлибай аға кирип келген сайын, дорба тәме еткен жемкор жылқыдай қолына қарап отыр. Жеңгем сабаяқ жаққа шығып, оны-буны қарастырса да көзиниң қыйығын сояққа жибереди. Мынау қаршыға болмай, бәле болды, болмаса, бир-еки шөлмектен тууыппыз ба!

Қосқа от жағып жүрген жеңгем үйге кирсе, Мәкен отырғызбайды:

— Аухағынды тездет, жеңге, сениң мына гаррыңнан таматуғын шық жоқ, жигитлер үйге барып...

— Не деп отырсаң, өзин? — деп дайым шәртимекленди: — Усы, қоржыны менен әкеп қойаын ба, усы?! Қаршыға бардағы, болмаса...

— Сояғын айтып отырман-ау! Болмаса бизди пул менен урып жығатуғыныңды билемен ғой, — деп, күле берди, күле берди.

— Хау, жиллимсен, неге күле бересен?!...

Күн барында-ақ асылған бизиң үйдик тоқлысы ерте желинип болыды. Тақыр-туқыр қазан жууып қалған жеңгемизден басқамыздың бәримиз Меңлибай ағаның үйине көштик. Күн батар шетки отаудың азаматы, фермамиздың есапшысы Елмурат та усы жерде. Қараторыдан келген, тарамысланған арық, узын бойлы жигит. Темеки тислемесе отыра алмайтуғын болғаннан кейин, бағана бизиң үйге бармай, келиншеги екеуи Меңлибай ағаның қазан қосын айланшықлап қалған. Өзи де менен сәл-ақ үлкен. Сонда да «Елеке» деймен, буган биринши себеп, әкемниң атын айтып шақырыу маған ыңғайсыздай, екниши, өзим менен қатар болсын, киши

болсын, үйленген жигитлердің бәрі өзіннен үлкендей сезіле береді. Әне, сонлықтан биз оны Елеке дейміз, бірақ, құрдасты „құрдас“ деп, шымшып ойнауға барман. Лийкин, Елеке менен қатар-құрбы құсап, әжигүжик бола бермейміз. Бұған себеп, бұның да әкесі урыста өлген, тыр жалаңаш жетім болғаны менен, жанашыры болмағанлықтан, көрингеннің қойын бағып, гүлшесінен гөре таяғын көбірек жеп, биз көрген ер-келікті көре алмағандағы, бизден гөре ертерек есейіп кеткен. Маған қызық көрінген нәрсенің көбісі оның ұшын „басына бийпайда ис“. Сонлықтан, қыдырыу-пыдырыу, өткен-кеткенді сөйлесіп отыруу құсаған „ұж-сизлікке“ бой ұрмайды. Қолы зәрре сауа болса, қапылғанда көгі кеткен керегесін көклеп отырады, ең болмаса, жығыл шыбықтан тебен іслеп алып, кеңдір сандозды өткеріп, тоқым жамайды. Қалай да талапкерлікке алдына адам салмайды, бизлер құсап, онша ларқылдап пул да сауа бермейді. Тириекли. Сонлықтан шығар, таза хожалық болуына қарамастан, бизіңкіде жоқтың бәрі соніңкіде бар. Транзистор ма, радиоприёмник пе, буфет пе, қудай-ау, шаруаға нәрсе керегі жоқ сервизге шекем соннан табылады, әйтеуір.

Әзі де орайға жақын бір фермадан. Бизің фермаға бір-еки жыллықта келип қосылған. Бұның қолынан сүт өлшеп алыудан басқа не келеді, бұны да хеш ким жөнлеп билейтуғын еді. Өз қолынан арақты құйып беріп, отырғанлардың теллесін бір гуудатып алғаннан соң, енді Меңлибай ағаға движок айдауығын адамның убайымы түсініп еді:

— Оны өзінізге қоя берің, — деді Елекең қәпелімде. — Бұрынғы іслеген жерімде үш жыл движок айдадым. Анау „Елочка“ дегеніңнің бузылған жері болса да...

— Хау, сонда достым-ау, азанлы берлі бизге бір қол-қабыс етсең болмай ма?! — деп әжепсенді Жаңабай. — Хау, темир көрсекте, бизлердің тутанағымыз тутып қалады!

— Биреудің іслеп атырған ісіне аралассан, жора, ескінің бирінде қырсықтырып аласан...

— Оның да жөн, — деп дайым мақұллады. — Биреулер „ал, онда, өзін іслей ғой,“ деп, хайт қояды. Сеніңкі дұрыс. Елмуратжан, ісіме кісінің араласа бергенің өзін жақтырмайман, әйтеуір. Не де болса, ма-

манның иргемізден табылғаны мақұл болды. Еяди пәкизе...

— Енді пәкизе, Меңлибай ағамыз приказ әкел берсе, ертеңнен бастап кіресе береміз...

— Приказда тұрған гәп жоқ. Мынау өзіндей Мақсет приказсыз-ақ...

— Приказы бар, бұның, — Меңлибай аға гәпти бөлді: — Приказсыз қалай болады, жууапкершілік деген бар, стаж деген керек, адамға. Оның бержағында айлық-пайлық дегені...

— Әне-әне, Меңлибай аға жана киятыр, әңгиме соғында бұның — деп шырп ете қалды Елекең. — Маған айлығын төлесің, сирә, приказын аржағына қоя қойсың!

— Сен, жора, өйтп, — әне, ауызына тийіп алды, енді Жаңабайдың қызыуын көр: — қара геллеңнің ғамын ойлай берме. Өйтп есапқа қаша берсен, байуу деген дым аңсат. Азаннан қара кешке шекем қара майға былғанып жүремен. Алатуғыным жүз жигирма манат. Мен де жиілі емеспен, соған кайыл болып іслеп жүрмен, — деп, тикленіп отырды: — Енді бар ғой, байымың десем, бір жылда ходқа кетіу қолымнан келеді. Қалай дейсең ғой, я? Совхоз орайынан бір шақырым қашықдайман да он еки сотих жерге сетка керіп, тауық асырайман. Инкубатордан алсан, мың шөжең гөр болмайды. Бес жүзі-ақ келе болсын, жүзін қораз деп-ақ қояйық, оқурақым қораз шықпайды-хәм, сонда төрт жүз мәбек аламан. Он тийіннан есапла, қырық манат. Он манатын өзлери жесің, отыз манаты гәрданға урылады. Қалаберді, не көп, бір гектар парғауды сүрпін таслап, тары егін алыуға да болады. Бұған мениң нәрсе уақтым да кетпейді, тәлли-пәлли менен сегіз саатты гаражда санап беремен де, басқа уақытта „бара бер жайыңа“ деймен. Тауығыма қарайман. Әне, сөйтсем байууа болмай ма?!

— Әлбетте, болады! Неге сөйтпей жүрсен?

— Мен өйтпеймен, — дейді Жаңабай басым шайқап, — Өйткеннен өлгенім жақсы!

— Ха, о неге?! — дейді күліп Меңлибай аға. — Өлетуғын болсаң байымай-ақ қой, гошшым.

— Әңгиме, мениң байууымда емес, аға, — деп Меңлибай ағаның дизесін шаппатлап сөйлейді Жаңабай: Әңгиме, халық пенен қатар болууда-а! Мына гәрри,

болмаса, — бизиң дайымды қоқырайтажақ: — мың түп ақ терек шаншып, шенгел менен қыспап, пәкизе хәуизди қаздырып, саясында жатып, кемпирине аяғын ууқалатыуды билмей ме?! Мың түп ақ терек бес жылдан сон он мың манат ақшаға, ағажан-ау, пенсиясы тағы бар. Сонда бул ақымақ па?! Жа-ақ, — басым шайқайды: — Ақымақ емес. Адам болып дүньяға шыққаннан кейин қатарына қарауың керек, солар не қылса соны ислеуиң керек. Журт байыса, байы, аш болса, аш бол, тоқ болса тоқ, қалай айтаман, ата?

— Дурыс айтасаң, балам. Гәлиңде жан бар. . .

— Мәселемкиден, — оннан сайын шулғынады Жаңабай: — Сизиң, Меңлибай аға, фермаңыз байыса, совхоз байыды. Совхоз байыса, улыўма Қарақалпақстан байыды, ол байыса Өзбекстан, Өзбекстан байыса, СССР! Әне, — бармағын шошайтады: — қалай байыу керек екен! Ал, СССР байыса, бизге не жетпейди дейсиз, бәри де жетеди. Жоллар да асфальтланады, хәр биримиздиң машинамыз да болады. Бәри де болады, болмайтуғын нәрсе жоқ. Мен буны сиздерге жалпақлап түсиндирип атырман. Политэкономияның тили менен айтсам, таң атқанша да түсиндире алмайман. Қуй, аға, анауыңнан. Дәртти басаық. Әне-е, Елмурат жора-а, сөйтип байыу керек, байығанда. Қуры тышқандай көрингенди ийине тартып, бир өзиң байыған менен бұрынғының байларынан парқың болмай қалады. Сонлықтан биз совхоздың анау-мынауын ислеп таслағанымыз үшін бухгалтерге „шыруаныңды сана“ дей бермеймиз. Болмаса, сегиз саат ғана ислеуимиз керек, кимниң хақысы бар ярым ақшамда да бизди жумсай бериуиңе?! Хәш кимниң хақысы жоқ, бирақ, ислеу керек, жумыс та, совхоз да өзимиздики. . . Ойбо-ой, көп сөйлеп жибердим бе?! Сөйлемесем, болмай баратыр-ау! Бағана движокти әкелгенимде мына Хайтмурат атамның баладай қуғанғанын көрип қуғанып қалдым. Ырасында, бул оғыры қуандыратуғын нәрсе емес. Бул нәрсе, қашпан-ақ болыуы керек еди. Россия жақларда, билесиз бе, маллар қысы-жазы ырас тас гербиштен өрилген типовой қораларда сақланады. Суу, жем бериу, от салыу, бәри автоматласқан. Шопан аздаң қарауылдан малын санап аладыдағы, кеште санап әкелип тапсырады. Ойлап қарасаң, бир хәзлик! Малыңды қамап, аздаңға шекем меншик машина менен қаладағы

әмекии бар ма, қидырып қайта бересен, аздаңда тағы малыңды айдап, ысқырып шыға бересен! Сол жағдай бизде неге жоқ, — деп алақанын өкшейди: — Бизди сыйырлар да сонындай сыйырлар-ға, жәниуарлар, Россияда тууылмай Қарақалпақстанда тууылғаны үшін гүналы ма олар?! Жа-ақ, гүналы емес, оған бизлер гүналымыз, жағдай дүзип бере алмай атырмыз. Оннан кейин, олар да гөштен, сүттен жалшытпай атыр. . .

— Арық мал не беретугын еди? Сен соны бир апкомға барып айтпаймысан?! — Дайымның дийдинен жаңа шығып киятыр: — Не беретугын еди, гөш планға тапсырсаң, бир семиздиң орнына еки арықты тапсырасаң. Әндишеси, көбейтиудиң орнына, қырғынға берип боламыз. Бағып-жағып, үшеудиң орнына екеуди тапсырып план орындағанда бизди дәу ура ма?! Әне, сонда бириң еки болады, сонда мал көбейеди, сонда совхоз байыды. Сокараларын бир айтыу керек екен, апкомға. Жағдай тууғызсын, ақыры. . .

— Оңың пайдасы шамалы, ақсақал, — Жаңабай басын шайқады: — Оны обком ислеп бермейди, өзлеримиз ислеуимиз керек. . .

— Қалай? — Сәрсенбайға жан питти: — Қалай ислеимиз, соны айт, енди?

— Қалай дейсен бе? — Ийегин көтерди Жаңабай: — Механизмди көбейте бериуимиз керек, көбейте бериуимиз керек. Билдиң бе — Бармағын шошайтты: — Келгенин келгендей атызға айдап, партау аштырып, мәккке ме, дөблеби ме, жошыңқа ма, еге бериу керек. Буның бәри от жеминиң ийт муты болыуына алып келеди. Көбиси өзимизден питеди. Сонда бизлер Бирунидан сатып алып тасыған жемимиздиң пулына қоракфисимызды питкеремиз, пул болса қораларды да механизациялау қыйын емес. Сен оны айтып отырсаң, пул көп болса бар ғой, гербиш қуатуғын машина да сатып алыуға болады, қумбыз да салыуға болады. . .

— Уай, гөшшым-ау, тил менен айтсаң, бәриде аңсат. . .

— Әне-әне, — дайым Меңлибай ағаға бармағын шошайтты: — Ферманың хәкими сен сөй деп отырғанда кимниң басы айналады?! Алды менен усы нәрселерди айтып, сенің дадлап шығыуың керек.

— Яқшы, биз сөйтемиз, дейик, Хайтмурат аға, — бригадир әйменни алға созды: — Қол қайда соған, қол?

Енди Жанабай жеделленди:

— Қол ма? Қол ба-ар. Мине, мәселемкіден, айтаймық, хәзир майдалап түсіндиремен, гәһимди болмай турмың сиз, — деп, алақанын тосты Мәкене: — Мине, енди сизни ферма қол менен сауылмайды. Соннан неше адам аўсады.

— Бес хаял аўсады, олар...

— Хәр тараудан бес адам сөйтпн ауысып бара бермей ме, ақыры?! Сенакослар көбейсе, орақшылық дегеннің баспүкил қаладығо! Комплекске өтсек, қоралар типовой болып, механизм менен тазаланатуғын болса, маллар қысында құдықтың басындағы наўара айдап апарылып емес, турған жеринде автопоилник пенен суўғарылса, он адамның жумысын бир адам ислейдиғо, қалған тоғызы қол емес пе, яшуллы-ы?! Сөйтпн әлпешлегенде мал семирмей ме, семиз мал тас баспай ма, бас саны сонда арпаймекен, яшуллы-ы?! Совхоз сонда байымай ма, толық механизмге өтсек, яшуллы-ы?!...

— Енди, гошшым, өйтпн бизге қол шошайтып, гегирдекти соза бермесе, гошшым...

— Мен қайтейн, — дейди Жанабай еки алақанын еки жаққа жайып: — Өзниц қыздыра бересиз, адамды...

— Айтпа демеймен гоь, бирққ иретли жеринде айтқан...

— Иретли жеринде де айтпн киятырман. Февральдағы жыйналыста усыны айтпадым ба? Сонда сиз де бар едіңизго, неге қуўатлап шыға қоймадыңыз. Қуры „пәлен етемиз, төлен етемиз“, деп, миннетлемени арқаладыңыз да, түстиниз минберден. Обкомның адамы да сизди тәўир көрип қалды...

— Бул еле сөйтпн те жүр ме?! — Дайым тап бир баласына кейий жақтай түрин суўытып алды: — Ха, усындай төрели гәһти неге қуўатламадың, ақыры! Мен гоь мына гөрғумырашылықтан шығып, сондай нәхәндер барған жыйналысқа табанымды тийгизе алмай жүрмен гоь, пай, әттегене-ай! Я өзиң барып айтысып-шертисип пайымды ала алмайсаң, я бунда өзиң мал бағып қалып, бизди жибермейсең?!

— Мен қайтейн, аға, шақырғаннан соң барамандағы! — деп шынын айтты Мәкең. — Шақырса сизди-ақ жибере қояр едим, бақпай жүрген малымыз ба.

— Яқ, бар, барма демеймен, айтдағы жаңағыдай нәрселерди жаны бар кисидей...

— Айтайын деп-ақ бараман-ау...

— Неге айтпайсан, сонда?!

— Яшуллылар кеңсесине шақырып алып, „ал, енди, сырттан адам бар. Былай-былай болмасын“ дейди, ақыры тоты кустай үйреткенни айтып, өте шығамыз, иймандай шыным, несин жасырайын, агажан-ау, сеннен!

— Хним, өзимди өзим қурытып жүрмен десен-ә онда!

— Директордың бир айтып жиберген тапсырмасы бар еди. — деди Жанабай Меңлибай ағаны дыққатлап, Әдигеменнің бурылып кеткенни тилеп отырған бригадир „айтабер“ дегендей ишарат билдирип, шығанағын көпшикке тиредидағы, алақанына ийегин қойып, гегирдегин созықырап отырды:

— Азанда жүрейн деп атырғанымызда зинхарлап қалып еди. Сол жыйналыста усы быыл пәлен тонна гөш тапсыраман деп уәде еткен екенсиз. Соның алты тоннасын тирилей айдап әкелип, усы хәптеден қалдырмай тапсырып кетсин деп атыр. Бизден уазыйпа кешти, еситпедим демейсиз...

Дайым Меңлибай ағаға қарап, „жыланның шымық дуўаларанындай“ тесирейди де қалды. Оған көзи түсип кеткен Меңлибай аға төмен буғып күле берди. Неге күлип отырғанын менни менен Елекең екеуимиз билемиз. Анау екеуи түүе дайымның өзи де жөнли түсинбейтуғын қусайды. Орнынан өрре турып, исинип, бармағын шошайтты:

— Гөриңе күлесен бе, ақымақ! — Сөйдеди де шығып кетти.

Қара үйдің иши, неге екенни қәйдем, тым-тырыс бола қалды...

II.

„Ал, гошшым, Мақсет! Бизни оқыу питти. Ағаң жан сүүретши болып шықпаса керек. Диплом жумысымды бундағы атақлы сүүретшилер шыңға шығарып жиберди. Хабарың бар, бурын портрет жаза беретуғын едим гоь. „Шопан сағынышлары“ да портрет. Жатақ жайымда сулыу-сулыу қызлардың портретинен пүткил бир гаалараясы тур. Барғаннан кейин көресен. Жақын-да жас сүүретшилердин көргизбеси болды. Меннен де бар еди. Апрельде барғанымда, дайымлар айтқан шығар, „Гүмис көл таң алдында“, деген картина жа-

зып кеткенмен. Әлбетте, онда шалалау еди. Бул жаққа келгеннен соң жүзикке қас қондыратуғын зергердей шуқшылып отырып қайта іс-ледім, басында питкере қойғанымда бундай қиынға түспейтуғын еди, гошшым. Түсінбейсең ғой, бәри бир, буның саған неси қызық, айта берейін десем, биринши класстың баласына „Пифагор теоремасына түсінесен бе?“ дегендей бола жақ. Ал, енди, буны сени қуғансын, қуғаншыма ортақ-лассын деп айтып отырман. Сол жумысым, усы уақытқа шекемги мийнетимнің ағласы қусайды. Бірақ, кем-шилигин ишим сезеди, критиклер де сырттан айналып жүр, ада-жуда дүзетип алғанша, буны еле хеш кимге айтпайман. Тек жалғыз иним болғанлықтан, өзине айтып атырмандағы! Болмаса, мен де яман баламан, гошшым! (Хәзилим ғой). Енди соны көрген критиклер де, муғаллимлеримиз де, кәсиплеслеримиз де: „сен өзинди өзиң таба алмай жүр екенсең ғой! Сен портретши емес-сең, нағыз живопись салатуғын сүүретшисең ғой!“ дей береді. Адамның тек ғана жәмийеттен орынның табыу емес, өзін-өзи табыудың машақатын қара сен! Соңша уақыт сүүрет салып жүрип, өзимнің қай жанрға ұқыбымның барын билмегенмен, өзимди өзим таба алмай, қазықты айланып, шауа бергенмен-ә! Балким бир етик майшы талантлы актер, я аспаз шығар. Сол бала гезинен өзін өзи таба алмағанлықтан, етик майшы болып кеткен шығар, бәри бир, ол етик майшы ғана болып қалады, хеш қашан да етикти өзи тиге алмайды, себеби, онда оған уқып жоқ едидағы, ақыры! Ол, актерлыққа, ямаса, аспазлыққа уқыпты еди, ол этираплардан өзін ізлеп көрмеді, ақыры етик майшы, онда да талантсыз етик майшы болып қалды. Буны айтып отырғанымның себеби бар. Сен, мине, әскерликтен келип, турмысқа жаңа араласып атырсаң. Бұрынғы мал баққанларыңды, жылқыманшылығыңды „ақыл тәрзисине салып іслеген талабың“ деп айта алмайман. Себеби, сен ол уақытта жас едің, бала едің. Мине, енди әскерликтің питгирип келген, дырдай жигит болдың. Жәмийеттен өзиңнің орынныңды өзиң ізлеп көр. Тек ғана мал бағыуға талантың бармекен, ямаса оннан да басқа бир нәрсеге күшли талант бойыңда жасырынып жатырмекен? Балким, мениң емес, сениң сүүретши болуың, мениң мал бағыуым керек шығар? Буны мысал үшін айтып атырмандағы. Болмаса сүүретшиликке көп оқыу-

дми, жастан шуғылланыудың кереклигин билемен ғой! Гәптиң тоқ етери, өзинди өзін тауып алдың ба, жоқпа? Соны сорамақшы едим, Буинан кешиге берсең, соң өкинетуғын боласаң. Пока не поздно, өзинди өзін табыуың керек. Быйыл ТашГуды Емберген деген бала питкерди, хабарың бар шығар, қосықлары газеталарда жиһи-жиһи шығып турады. Жазғанда да ойып жазады. Сол не қылған десе! Физика факультетине кирип қойып, бес жыл дәуамына жығылып-сүрннип, үш пепен зорға питкерип шықты. Әне, сол әдептен өзін таба алмай қалған. Журналистикаға, я өзимиздеги тил әдебият факультетине түскендего, отлично оқыр еди, қосықты буинан да бетер уқышатып жазар еди. Енди талантсыз, сайыз физик болып шықты, тағы оқыдың десе, өмир өтип баратыр, оның үстине, оңысығы да ебиндей екен. Оқымайын десе, әдебияттан да билими сайыз. Тек тәсир менен, көкиректің бир минутлық хәулириуи менен жазыла берген қосық та алысқа қанат қақпайды. Енди өз бармағын өзи тислеп жүр. Барғаннан соң таныстыраман. Әне, иним, усының бәри әзелбастан өзинен өзиң ізлеп көрмегенликтен. Қай кәсипте адамзатқа пайдаң көбирек тийеди, усы бастан сояқларың ойлан. Енди жас емессең, қууатым.

Анау күнгі хатымда „жақында барып қаларман“ деген едим ғой, жууап та қайтармадың. Үлкен әулие кеңірмели болады, уақыт таба алмай жүрген шығарсаң. Жайлаудың турмысын билемен ғой, кеулиме ауыр алып атырғаным жоқ.

Мени: „жақында келеди“ деп күтпей-ақ қойың. Үш айлық әскерий ойынға шақырылып атырман. Соның үшін бұрынғы адресиме хат та жазбай тур, қай жерге барып жер тепсинетуғынымды еле өзим де билемеймен. Барар жериме барғаннан соң өзим бир „гөкек“ берермен.

Дайыма, кишкене, еки „текеге“ мениен дууай-дууай сәлем дегейсең. Мен болып, Меңлибай ағаның қолынан алып қой, келиншеги жас босанды ма, нели болды?

Ойбой, көп-сөйлеп жибердим ғой, енди болар. „Шопан сағынышларың“ анау тентеклер таласып жүрип, жырттып қоймасын. Ол еле маған керек.

Сени сағынғаннан гүзги жалырақтай сарғайып жүрмен. Үш ай да өте қоймас, үш жылдай созылар еле!

Дийдар көриспек несийп ете берсин. Хош, саў бол.
Туўсқанлық сәлем менен жалғыз ағаң Мурат.

Ташкент. 1963—жыл*.

— Ал, енди гошшым, хатынды оқып болған бол-
саң...

— Мурат, мен болып, Меңлибай ағаның қолынан
ал*, денти.

— Ұа—ай, азамма-ат!—деп қолын созды көпшикти
омыраулап атырған Меңлибай аға.—Саламат болсын,
тағы не денти?

— Кишемди „ул туўған жоқ па??“—деп жазыпты...

— Оқып жибер. „маған усай ма?“ деп сорамап па,
ұа ха-ха...

— Отыр-шәй, ауызыңа бір тийип алса, сондайың
бар!—Қамыр ийлеп отырған жеңгей алакәзленди:—
Мырзағаға „кишең егиз ул туўды, тойын саған қара-
тып қойыппыз“ деп жаза ғой. Бунның гәпин қой, ди-
ректордан қысқы жеп шығып, дүканның ишкені аздай
бажбан құрдастикинен де қағып, атының жалын қушақ-
лап, зорға жетти. Еле де уйқылап, келе болғанының
үстине келип отырсаң...

— Ал, енди гошшым, қатын деген сөйлей береді.
Хатынды оқып болған болсаң...

— Почталық еткеніңіз үшін бір рахмет айтып
алайық, аға,—дедим мен басқа гәп баслап жиберейин
деп турғанын сезип:—Баяғыда биреу „жылауға рухсат
етің, жигитлер“ деген екен. Рахмет айтыуға...

— Рахмет айтсаң айтдағы, адам бендесин жылатпа-
сын, гошшым. Хатынды оқып болған болсаң, шалба-
рыңның бөксесіндегі қалтаға бүклеп тық та, бизден
гәп тыла?

— Кулағым сизде, яшуллы?

— Көкирегінди де бизге берип отыр, гошшым.
Болмаса, зейнің илмей қалады. Кеше сүтке келген
Сәрсенбайдан директор ағамыз „бір аяғы“ „Қолтық
көзде“ болса, бір аяғы кеңсениң басқалдағында бол-
сын* деген екен. Пәндиу-нәсиятым, басың жас, өзиң-
нен зор менен шайқассаң, толынды төгіп, ортаңды
шайпап аласаң. Соны билген ағанда жән бар ма! Азаң-
да сени өриске жибере берип атланды жигитиң. Бар-
дық, барғанда да азап айдап бардық. „Өзиң айдап кел-
дің бе, я изинде биреу айдап қиятыр ма?“ деди. „Не-
ни болатуғын еди, арестант айдап кел деп, саған сирә

да айтпаймыз, малды-дә! Не, түсинбей тұрсаң ба! Я
сени де няншит етиу керек пе?!“ дейди. „Түсинип тұр-
ман* дедім. Бірақ, „няншийтине“ олла түсингеним
жоқ, бірақ билемен, маған „қарағым“ деп тұрған жоқ.
Жаман сөз айтып атыр. Тағы бір нәрсе десем, алдың-
дағы сыя дәуегетти шоршытып, столды жудырықлайту-
ғын түри бар. Хайтмурат ағаның айтқанын айттым:
„Маллар арық“, дедім. „Арық болса неға семиртпедің,
қысы менен ылақ болса қулағың жалпылдап қайда жүр-
сең, неге семиртпедің, қа?!“ дейди маған. „Дабай парт-
комға түсиник хат жаз, мәселенди қараймыз“ дейди
маған. Усы, ашыуымның келгенлиги соншелли, арзам-
ды жазып таслап кете қояйын деп едим. Мениң мына
маңлайыма,—жудырық пенен былш еттирип:—кешегі
ушты-күйди жоқ болған алты пышаққа жарағыр сор
болды! Ферманы тапсырып келип қалсам, алты мал кем
шықса, кимди тута беремен, гошшым-ау! Алты жыл
мойнымызда тұр-ғо; Со жәнлерин өзиң дайыда түсин-
дирип көр, гошшым. Мениң сөзимди өре бастырмайды.
Жатқан жыланның қуйрығын баспайық, есиң бар бала-
саң-ғо, баспақ-саспақ алып, олқысын толтырғанша, үс-
тимизге хәким әкелмей тұрайық...

— Иий, сөйткеніңіз жән ғой,—жеңгей қамыр муш-
лап отырып аянышлы түрде мақуллады:—келген адам
жәніне кетер дейсең бе? Ақт-пақт дүзин кетип, ол
пуркуралға өтип кетип жүрсе, шермендешилиги...

— Соның ушын, гошшым, пәкизе „қолда бары усы,
яшуалы“ деп, арық болса, не қыламыз пададан алып
жигирмалаған бойдақты тапсыра қояйық десем, мына
өжет дайын қылмай атыр. „Мен не, гөш планға са-
нымнан кесип тапсыраман ба?! Ертең әкеп тапсырма-
саң, өкпелеме!“ деп столын дүкилдетип қалды дирек-
тор. Биз хәм үәде берип өттиң, „шопаным бағынбай
отыр“ деп, қалай айтайын, гошшым?! Қәне, не қыла-
мыз? Мал сениң атыңда.

— Дайым менен тағы бір сөйлесип көрмейсіз бе?

— Әй, жағ-ә,—деп басын шайқады.—Енди сөйлес-
сем, қаным қызып кетеді. Қалаберди, мал сениң мой-
ныңда...

— Олай деп, яшуаллы, „жигирма бойдақты санап
бер, мал сениң мойныңда. Дайының меннен мал қа-
рызы жоқ,“ дейтуғын болсаңыз, онда бизди үй менен
аразластырасыз. Қалаберди, сонша жыл мийнет еткен,

ақ көкірек, усы хукиметтиң пайдасынан басқаны ойламаған биреудің зейинне тийип, кәйтп малға қарағысыз етесіз...

— Онда не қылайың? Сизлерди аразласасын деп, директор менен мен аразласып, мәселемди қаратайын ба?

— Қаратсаңыз қаратың.

— О неге?!

— Шамаңызды билмей уәдени бере берген өзінсіз!

— Әне, әне, буларға бир нәрсе десен, хәррениң уясына тийгендей болсаң! Усы алдыңыздағы мал хукиметтики ме, я меншигидіз бе?

— Хукиметтики...

— Хукиметтики болса, берін-дә ийеси сорағанда!

Мен айтыуға гәп таппай исинип шығып кеттім. Ырасында да айтып отырғаны дурыс еді. Не хақымыз бар хукиметтин малында?!

Дайым ашыуланып келип айттым. Ол, бурын-соңлы болып көрмеген бир сабырлылық пенен гәпимди тыңлап:

— Журт айта береді, балам,—деді нәрсе ашыуланбастан:—Усы савхоз құрамасынан бурын усы кәрада барман. Усы савхоз құралғалы бригад түсе, талай директорлардың қолғаптай ауысты. Бирақ, еле мен аумасқан жоқпан! Еле де мені хеш қиуа алмайды, мал хукиметтики болса, мен сол хукиметтиң пайдасын ойлағанлықтан қырғынға бермей отырман. Меңлибайдың әкеси келсе де беретугын мал ғой, мал, қотыр ылағым жоқ. Мал керек болса, директордың өзі келсин, айтып қалатуғын әңгемем бар, сонда да лықлыққа турмаса, онда көре берермиздағы. Анау жойтылған малларды да орнына елеберин қоспайман. Қасқыр жеген болса, сүйегі шығар еді. Алты малды бирден урлайтуғын қай қудай! Табылады, хеш қайда да кеткен жоқ, бир жерлерден ийиси шықпай қоймайды. Пәкизе, жат та демінди ал. Азанда ерте турасан. Меңлибай менен сөйлесің болса, ояғын тәңирдің таңы атса өзін билемен. Тағы не хабар тауып келипти?

— Мураттан хат әкелди...

— Оқидың ба, не депти?

— Сәлем айтып атыр хәмменізге...

— Саламат болсын, аман жүрсе болар, әйтеуір.

Хәй, кемпир, түрге, Муратжаннан хат келипти,—деп, жатып қалған жеңгемди жулықлады.—Түрге.

— Муратжанна-ан!—деді жеңгем қыйсайып кеткен жаулығын дүзестіре түтеле беріп:—Әйтеуір де бүгін қуғанар қабағым тарта беріп еді-ау! Аманбекен, әйтеуір, көптең бери хат тыйылғанға, апырмай, бала, не болды екен деп жүр едим. Хе, гәп сеники?

— Сәлем айтып атыр...

— Қарағым-ау, саламат болсын! Балаларды оятайын ба?

— Жақ, ертең еситер,—деді дайым.—Ал енді, қашан келетугын болыпты? Қайтыуға пул сорамап па?

— Пулдың керегі жоқ оған...

— Не дейди?!—дайым мени „қырсығып отырға“ жорыды ма, таңланған пишинде алға еңтерилип, шулығына сөйледі:—„Үйіңнен қырық адым шықсаң, мүсәпирсең“. Бир тыйын болмаса дүкән шырпы бермейди...

— Әскерлікке алынған құсәйды...

— Не дей-ди?! —Екеуін бирден лықлық тутқандай болды:—әскерлигі неси?! „Жасым өтип кетти, алмайды“ деп жүргені қайда?!

— Үш жыллық емес, үш айлық әскерлікке...

— Сен еле де жөңлеп оқынқырап қара!—деді маған бармағын шошайтып.—Үш айлық әрмия болмайды. Өзлериміз бес жылда зорға елге қайттық. Шала оқып отырған болма?

Мен сондай әскерий ойынның болатуғынын майдалап түсіндіргеннен соң жадыраса баслады:

— Онда шүкирим көп-ау, өзлеримиз бир көрмеге зар болып отырғанда үш жыллыққа қақтымекен деп едім!—деді жеңгем. Дайым малақайынның ишинен тақыясын суұырып алып, шашы жумақтай ағарған басына қыстырды да шулығынды:

— Сен енді оған былай деп жаз?—Бармағын шошайтты: „ауыл-ел, үйдің иши, тегис аман-есең отыр, саған сәлем айтып атыр“ де. Кешегі орысша гәзийттен биреуін тауып бизің сүұретти қыйып алып, кәуәртиңнің ишине салып жибер, дайым сағынып жүрген шығар. Тағы бир гәп бар: „Сен келемен дегенше отауымды даңғырлатып қоямыз. Дайым қашан үйің ауылға барып, сүйегін буйыртып қайтты, жеңгем үзігине жүн түтип атыр“, де. Оның менен өтирик сөйлеген болмаймыз. Шырағымның келиуіне я бир гүмбирлеген ақ отау сатып аламандағы, я үй соқтыраман. Кемпир, сен кийизди қой. Үзікке түнің жете ме?

— Жүн көп гоё, құдай-ау!

— Онда үй сатып алсақпекен, я үй буйыртыпсақпекен?

— Сатып алғаны қалай?— Жеңгем шапшыұланды:— Шаңарағымыздан жана бір шаңарақ тикленейін деп атыр. Оған кисиниң тугылған үйи алып! Дым түсин-бейсең-ау, ғарры! Жаңадан көтерейік-дә шаңарақты?

— Баурақәлләә!— деп күлди дайым селдир сақалын таррашлай берип:— Еле оны-буны ойлағандай миинің қалған екен, гошшым. Біз ояғына ой жууыртыппыз. Елмураттың жайлаудан жобалған отауы жоқтан биңә болып, қайтадан көтерилсин десен-ә!

— Химм, бау-шұуын, басқурын да кисиден алмай-ман, өзим тоқыйман,— деп, жеңгем жеделленди.— Қартайғанда өнеримди бир шығарып берейін, нем бар Муратжаннан аярлық?!

Дайымның да, мениң де жаңа ғана жабырқаған кеуилемиз жадырасын сала берди. Бизің ағамның жығылған шаңарағы жаңадан көтериле жақ, тууылған жеринде көтериле жақ! Бул, мени әлбетте, қууандырарлық жағдай еди. Алдымда отырған мына еки бийгүна, көкиректери гирбиңсиз алагөлекке ыразы бола бердим, бола бердим. Лийкин, қой ноғайда, сипсе, тоғайда* еди. Ким билсин, Мураттың еле өз ығбалын қайдан излеп көретуғынын?!

12.

Меңлибай аға совхозға соңғы барып келгелі бердим үндемейтуғын болып қалды. Шамамы, басшылардан қатты тис жесе керек.

Дайым да оның ууысына ене қоймады, қайта оннан бетер хәрре көзленіңкиреп қарайды.

Биреудің биреу менен иси жоқ, биз мал бағып кете беремиздағы. дайым күни менен қора тазалайды, қорасының кеткен жери болса питестирип, өйтип-бүйтип, үйдің дөгерегинде тұртқишленіп қалады. Жумысын бир қара көрсеткеннен соң, атын ерлеп, қаршығасын қолына қондырып, құс салыуға кететуғын әдетти шығарды. Бул әдети бурын жоқ еди, Үйиң ауыл*ға үй буйыртыуға барғанда өзіндей бир құсшы ғаррыға тап болыпты. Соннан бери буған тыным жоқ. Қолы сауа болса я ол келедидағы я бул барады.

Бунысы да шеп болып турған жоқ, қоян қырғауыл-

дан онып қалдық. Хәуесекке демесек, бурынғыдай сур гошке периени баса бермеймиз.

Жақынды құс салыуға сени де үйретип жиберемен. Изиме ерия, бир шықсаң болды, илип ала қоясаң. Оннан соң қызығына шығыса алмайсаң. Уақты-уақты дем алыс алып, құс салып турасан. Малды бир-еки күнге шекем өзим-ақ бағып турамандағы*, дейди. Бундайда жеңгем хәзил етип: „Онда тағы алты малды жоққа санап қоя беремиздағы!“ деп, дайымды бир алакөзлендирип алады да жым бола қояды.

Жеңгемнің де жумысы өзине боларлық еди. Бурынғыдай еки қолы сал болғанша сыйыр сауыу машақатынан қутылғаны менен анау күни жууырып алған өрмегине мыйқыдай қонып алып, шыжғырған әптаңқа тапталып, күни менен жулқынып, қылышты урып отырғаны, урып отынғаны.

Бундай өрмек тоқыу, басқур тоқыу жумысынан қашып шығысып кеткен. Түни менен ғаррысына кебзесин ууқалатып, „аллахүйди* салып атырғаны. Түски чайын да парасаты менен отырып бир ирәхәтленіп ишкен емес, ылақ-пылақ-баспақ-саспақ үзіп кетер деп, еки баласын күнге шыжғыртып, қарауылға қойғаны қойған. Усы мийнетлердің, қәдирин, усы ықласларды Мурат биле қойса болар еди-ау, еле оннан „жайлауда жасай аласаң ба??“ деп, хат арқалы болса да сораған хеш ким болған жоқ. Сорайыи десем, мына адамлардың ықыласын көрип жүргеннен кейин, „яқ“ деп айтып салар деген ой менен мен де сорамайман, дурысырағы, сол сөзди айтып салса үйимізге күнинен бурын тоқсай түсіп, сууытып таслайтуғындай, сол сөзди хаттан оқыуға да, еситиуге де қорқаман. Сондықтан соңғы жазған хатымда отау даққынды да, дайымның Муратқа ниетлеп алып қойған қаршығасы даққынды да гәп қозғағаным жоқ, келип, биле берердағы!

Улыума өмирдің жәлиси жаман баратырған жоқ еди. Тек мына дайым менен Меңлибай аға арасындағы сирескен сең жөн алмай, салқынын салып, берекетимизди қашырып тур. Дайым да көк өжет, айтқанынан қайта қоймайды: „не қылады хукиметтикин хукиметке бермей?!“ Мен де, жеңгем де тәуелле салып атырмыз,— „жа—ақ, өзим билемек тапсыратуғын уақтымды, сизлер, пәкизе жумысыңыз бенен бола берің, менин шатағыма араласпаң!“ дейди. Оннан ары қазбарлай

берсек, кейіс еситетуғынымызды билгеннен сон, бизлер де ақыры үндегенди қойдық, қоймай не қыласаң!

Хеш жерде хеш нәрсе жоқ, дайымнан кейісти еситип-еситип, Меңлибай ағаның өтирикли-ыраслы күле бергенін көргім келмейтуғын еді. Себеби, өзим жөгсиреп күлгенди келістире де алмайман, жақтырмайман да. Енди маған сол күлкі керек еді, аұылымызда шошайған үш-төрт шаңарақтың адамлары сол күлкіни сағнып жүргендей көрнетуғын еді. Бурынгыдай, ғаррыдан ғап еситсе, бир жақларға кетип те қалмады, „қолыңнан келгенін қыл“ дегендей, қайта сурланыңқырап қарайды. Бирақ, бала-шаға арасында қасық—табақ қатынасып туратуғын еді.

Еки күндікте сүтке келген Сәрсенбай: „Ә, Мақсет, Мәкен көринбейди, ғой, не қылды, аман қутылды ма екен?“ деп сорады. Мен анау жоғалған малдың патыраты шықты ма, деп, хаұлыққан едим.

— Азанда кеңсеге барып едим, — деди Сәрсенбай. — Дағаза жазып қыстырыпты. Меңлибай ағаның иси бүгінги үште бюрода қаралыуы керек еді ғой, не шатағы бар, билмедің бе?

— Билмеймен, — дедим мен еки ийинимди бирден қуңжыйтып. — Еле өзи келген жоқ.

Бирақ, билгенде жақсы билетуғын едим. Дайымның қырсықлығы оны көпшиликтің арасында жалаңбасландырып қойған болыуы итимал. Мына хабар маған алты малдың патыратынан да қатты тийди. Биреу ушын биреу жәбир көре берсе қыйындағы!

Сәрсенбай кеткеннен сон, көп узамай үйге Меңлибай ағаның зайыбы келип:

— Сен, бала, келип кет, — деди. Сыртқа шықсам, дайым анау жақта түтінлик салып, жентем баспақ қора бетте жүр екен. Хаял сынық дауысқа салып — Ағанды аттан түсирсип кет, — дедидағы үйіне белгеди.

Онысыз да ай жап-жақты. Хәр үйдің алдына көмилген ұзын бақандағы аямурттай үш лампочка әтирапқа нур төгіп турар еді. Меңлибай ағаның торысы да тап сол шырақ жанған бақанның түбинде бизлерге қулағын қайшылайды.

— Не басыңа күн тууды екен! — деп, тоңқылданды жеңгей мыс зәнгиден күйеуінің аяғын шығарып атырып: — Бир жерде қулап қалмағанын айта бер. Қасқыр жеп, әлле... Хау, сен беттеги толмайы бар ма?

— Бар, — дедим мен жигиттин бауы байланбаған, шылт жана туфлийин сууырып ала берип: — Сиз беттегиси жоқ па?!

— Жигирма сегіз манатқа кешегі ғана автолавкадан алғанын қайтерсең! — деп қайысты хаял жууап орынына. — Еле буның басындағы малақайы да жоқ! Күйдим, күйдим! Буның дәртинен күйдим!

Шағалдың ойыншыл күшиклери алып кетип, тозтозын шығармаса табылар-ау! — деп, жубатқан болдым. Меңлибай ағаның болар-болмас самал менен тозгып, аттың жалына араласып кеткен қарыстай қара шашын аттың алдыңғы аяғына еспелеген тозаң басып қалыпты. Соған қарағанда „аттың жалын кушақлап, тәуір-ақ жерден келген-ау!“ деп, шамаладым. Қамыртуруштын ийисиндей ме, бир бәд йісис мурыныма атқанына қарауастан салбырап атырған қолын ийығыма салдым да ұймадан өгіздің өлігін тартып атырғандай алдыма сүйреп кеттім. Ерден асырылып, төмен былық еткен арғы жақтағы аяғының салмағы ма, шоңқайтып отырғыза жазлап қалды. Зилдей екен, жеңгей аяқ жағынан демескенде де болатуғын еді, бирақ оның тоңқылдысы отаудан шығып атыр еді. Екшеп алдым да, отаудың есигине ентеледим. Жеңгей, әдеттегіше, төсекте шеп жаққа салған екен. Күйеуі усындай сулық болып келсе, хәргіз, он жаққа жатқармайды, ырымшыл, „бир бәле болып қала ма“ деп қорқады.

Мен жөңлеп жатқарып көлігін жайғастырдым да үйге кеттім. Бирақ, кеткенде де ишим ғымлап кеттім. „Бизлердің себебимізден бир жаза алған екен, „соның дәртинен шыдамай...“ деген ой, дайым менен урыстырғысы келді де турды. Лийкин, мен ондай жел өкпелерден емес едим, сабырлыққа түйеден де бетермен, урыспадым.

Ертеңіне азанда азан менен қарасам, Меңлибай ағаның есигінің алдында аты жоқ екен. „Хә, кешегі түсіп қалған малақайы менен уфлийинің сыңарын ізлеп кеткен екен ғой“, дедим де қойдым.

Бирақ, келеси күндерде де оның басында сол жоғалған курма малақайын көре алмадым. Сатып алған ба, тиктирип алған ба, басында қара көлден тигілген қырлық малақай көринеңди.

Бурыңғысы да жан екен, дайым менен сөйлеспегені менен екеуіміз уақты-уақты тиллесип туратуғын

едик. Оны да қойды, тек иретінде ис буйырады, болганы. Өзи де күннен-күнге азып, андыздай сарғайып баратыр. Бір тамаша жери, соңғы бір—еки хәптенің ишинде арақ ишип келгенин көргеним жоқ, Отауы жақтан күн болмағаны менен күн ара есителип туратуғын жеңгейдин:

— Усы Ерен бәжбан да қурымады, ширкин! Арақтың да зауытына от тиймедей!—деген айбарағы да пышақ кескендей тыйылып қалды.

Тағы бір тамаша жери, қысқа күнде қырық келип туратуғын жеңгей, бизің үйге ізеп баспайды. Хеш ким менен урысқан жоқ, қағысқан жоқ, оныки не екен, қайранман! Соның менен, балашаға, қасық-табақ арасындағы қатнасық та сууысып баратырғанға усады. Екеуін жарастырып жиберерліктей төрелик Елмураттан да табылмайды. Сөйтермекен десек, қайта бизикинен гөре оныкине көбірек барғышлан, бизің үйдің жинін тырыстырады. Өзи үш үй болғанлықтан, еки үй ауыз жаласып кетсе, үшінши үйді дүзде қалғандай елеуретіу аңсат ис. Бурынлары жатарға таман, „ал енди, жата қойсаңыз, движокты өшире қояр едим, уйқым, келди“ деп, үйге кирип, дизесин бүгип, өтениш: иретінде айтатуғын еди. Енди өйтпейди. Үйинің қасынан:

— Жатып болдыңызларма-аа, өширеме-ени!—деп бақырады. Оның усейтетуғынынан хабардар жеңгем „сенсиз хәм атырған таңым!“ деп, күни бурын шыраларына май құйып, моржаларын сыйырыстырып-сыпырыстырып қояды да, ол бақырмасынан бурын-ақ светти өширип таслайды. Күнде сөйте бергенликтен ол бизің үйге қарап, керилип турып бақырғанды да қойды. Несине бақырады, милләти свети болса, жеңгемнің өзи-ақ өширип таслаған. Ал, Мәкендикине өйтіп бақырмайды, үйине кирип айтады. Буның бәри бизлерге жаман тәсирин тийгізер еди. Күнлердің күнинде биздер Елекенди Мәкенлерден қызғанатуғын едик. Усынан Елекенди өзимізге қаратып алсақ, бригадирдің үйин „ақ үйли“ ете алатуғындай туйылатуғын еди бизлерге. Лийкин, Елекен бизлер менен болыұды қәлемейтуғындай түр билдиретуғын еди. Бизің үйге еситириу, ушын-ақ Мәкеннің үйинде арзымаған бір нәрсеге екеуи қыран күлки болып отыратуғын, бул күлки болса, бизлердің үстимізден күлисип атырғандай сезн-

лип, аялдай бататуғын, қалаберди, қан қызба, қышыр дайымды қырсықтыра беретуғын еди.

Усы күнлери мен „адамның күни адам менен“, „адам—адам менен адам“ деген сөзлердің мәнисин биринши мәртебе ойланып көрдим хәм жигирма жыл бир өзи бир атауда жасаған Робинзон Крузоны бир нәрседей аяп кеттим. Вирақ, биз Крузо емес едик. Қасымызда, жинимізди тырыстырып жүрсе де қоңсыларымыз бар, олардың бүйтип көп шыдай алмайтуғын, қай уақ бир уақ бурынғыдай апақ-шапақ болып келетуғын мәлим еди. Оның үстине, биз адам бара алмайтуғын атауда жасамаймыз, күнде болмағаны менен күн ара гә сантехник, гә ветврач, гә маевкаға өтип баратырған биреулер келе қояды. Сондайда мен ветврач қусағанлардан бизің ауылдағы ақсақаларды жарастырып, „салқын урысқа“ тыйым салар-ау, деп тәмеленетуғынман, Вирақ: бәри қам тәме болып шыға береді. Буған себепши де дүнирейип жүрген еки адамның өзлери. Сырттан биреу келсе хеш қайсысы да сыр бермейди. Жаңағы адам кеткенше әжик-гүжик бола қалады, булардың қырын қарасып жүргенин билгенде жарастырып кетер едидағы. Қонақты екеуи бирден аниандай жерге шекем қостанласып узатып салғаннан кейин бири-бирине хәрре көзленип бир қарасып алысады, үн қатыспайды, үн қатыспаса да бири бирин көзлери менен-ақ сөгиседи, сөйтеди де екеуи еки отауға қарап, қыйсайысып кете береді. Усындайда ийшанның мурийдиндей жорғалап, Елекеннің бригадирге ергени маған жақпай қалады...

Ауылдағы усындай кеуилсизлик, майда-шүйде, өкпегийне мени сууыта баслады. Бул кәрадағы өмир бәрхама усылай өтетуғын болса, Мураттың айтқанындай „өзимди өзим басқа талаптардан“, мынау аспан астындағы басқа бир мәканлардан ізлеп көриуим керек шығар? Бәлким, ояқлар бундай емес, адамларының да мақсетлери үлкен шығар, ойланатуғын ис...

13.

„Байтеректиң“ орта бууынлау шақасынан қарап отырман. Пах, бир дүрмийин болғанда ма, анау „Қолтық көл“дің үстінде шарықлаған шағаланың мөддиреген көзлерине шекем көриуге болар еди.

Лийкин, хәзир өли тынышлыққа енген ауыл арасын жай көз бебен-ақ шарлап шығыуға болады. Үйдің күн шығар бетинде жеңгем кишкене бир ақ, сары ноқтақа айналып, басқур тоқып отыр. Дүрмийиннен қарағанда қылышның салқылдысы еснитилмегені менен жеңиниң жалпылдысы, өрли-гурлы жууырған мәкисиниң қыйлықыйлы иредеги тыңлардың арасынан өзине түскен қуяш нурларын алып қашып, былай-былай жылмаңдағанларына шекем көринер еди. Көлдің бойында баспақ бағып жүрген еки баланың қайсысы Отарбай, қайсысы Дауытбай, буны да таныуға болар едидағы!! Әне, биреу келип аттан түсті. Ким екен, жаным? Атын байлай сала отауға қаран, ардаңлап баратыр. Дайым қусайды. Мен оны сол билегиндеги жалпылдаған қусынан таныман. Оң қолын серменип, жеңгеме әлле бир нәрселерди айтып атыр, не деп атыр екен, ә?

— Бәлким, дүрмийин болғанда қаршығаның жеңил пәрүаз етип, желпинген қанатларының ирили-майдалы қауырсынына, иймек тумсығына шекем көриуге болар едидағы.

Көлдің арғы жағындағы орпаңлы жолда шаңғытып, бир нәрсе киятыр. Мен оны әуели „трактор шығар“ деп едим, жақ, машина екен. Берги жағындағы майда жыңғыл, ажырық, маймақ қамыс қапалаған тақырлыққа шығып, изиндеги тозан бас пүкил түтилип кеткеннен кейин барып оның „ГАЗ—69“ машинасы екенін абайладым. Тақырлыққа жападан жалғыз кишкене қара қоңыз аырылдап бир жууырады-ау, узақтан мынау да тап сондай болып көрипетугын еди.

Машина тусына келе бергенде бизиң еки тентек бир галай жерге шекем жууырысып келди де, қалып қойды. Жете алмасын билгеннен соң, жууырып, хәлекленүүдиң не кереги бар еди, ақылсыз күшиклер.

Бундай, нәхәнлер минетуғын машина көбинесе, алды менен Меңлибай ағаның есигиниң алдына келип гоқтайтуғын еди. Мынаның шаңы бизин есиқтин алдына келип тыйылды да, мисли бир тымық күни түңликтен шыққан жантақтың түтининдей суйылып барып, жоқ болып кетти. Ишинен сойдауылдай үш адам түсип атыр. Кимлер екен? Әне, дайым үйден шықты да қолын созып жүре баслады. Өзи қол алысуға қолайлысыуына қарағанда, ким болса да қожиқлардың биреуи болды ғой.

Исин туғарып, ишке сүңгиген жеңгем, бәлким, көрпеше салып атырған шығар. Анау жақтан бизиң үйге биреу киятыр. Ескең екеин илмийип жүрисинен танып турман. Бул неғып бизиң үйди сағына қойды?

Мен бәрин, бәрин де көрип турман. Жеңгемниң қазан қосқа киргенине шекем, қостан шыққан суйық түтинге шекем көринеди маған. Ал, анау үйдиң арқа жағынан жууырысып киятырған еки бала жерде емес, тап мениң алақанымда жууырысып киятырғандай. Баспақларын таслап жууырысуын қара, тентеклердин!

Мениң ендиги баққаным Меңлибай ағаның үйи еди. Сол үйден кимниң болсада хәзир бизиң үйге келип киргенин көргим келер еди. Келмей жүрген Елекең келди ғой, ақыры, Мәкең неге келмес екен. Ким биледи, мүмкин, төрелик етип, дайым екеуи жарастыруу үшін кеңседен биреу келген шығар? Әйтип бир, олар урысып па?... Усындайда үйинде болмай шықпағай-дә! Әттен, дайымдикинен басқа аттың үйдиң дөгерегинде көринбеуи мени өкиндирер еди.

Узақ отырдым, өкинип отырдым. Лийкин, қанша өкинсем де Мәкендикинен бизикине изеп басқан адамның қарасы көринбеди. Мен тап соған өкпелегендей, түпиринип, жерге түсип кеттим.

Маллардың алды жаңа ийрилиуге қараған еди. Анау күнгиден көзим қорқып қалған. Түсте бир санап аламан. Сол әдетим бойынша енди санауға кетейин деп атырғанымда халлығып, Отарбай менен Дауытбай жетип келди. Отарбай Дауытбайға қарағанда еки жас үлкен, он екиде, дасқал. Сәл нәрсеге кесеклесип, сәл нәрсеге сөгисип сала береді. Бирақ, Отарбай быыл есейейин деген. Жамбас мугаллиминен тәлим алып болды ғой, ақыры, Ендиги жағында совхозда оқытуғын шығар, ол жағын елз ойланып көрген адам жоқ. Дауытбайды болса быыл үшіншиге өткерипти. Өзи орысшадан татып алмайтуғын Хожан аға үйде жамбаслап жатып буған да орыс тилинен сабақ береді. Сол Дауытбайдың жолды өзине бермесе, шатақ шығаратуғынын билди ме, Отарбай үйдемедидағы, мениң әскерий фуражкам көзине қуйылып кеткен, Дауытбай қаснағын көгерип қойып:

— Әжаға-а,—деди тап мен бир алыста турғандай:— Атынды таслап кет, бизлер минип жүремиз...

— Директорлар келди,—деп, Отарбай төрелілеу жууап берди.—Совхозға барған екен. Баслықты да машинаға тығып келіпті...

Көкірегім, әлде қандай бір шатақты сезгендей, директоры, есапшысы, бәрі жыйналып, дайымды сасқалақлатып, жеккелетіп атырғандай көрініп, дүрсилдеді. Сол бір жағымсыз сұурет көзіме де елеслеп, атыма жабыса бергенім, Дауытбай жүгіре жүгіре түсіп кеткен шемберін көтеріп қойды да, бултыды:

— Уәй, онда өзің бақ, малыңды, бизлер-әм кетеміз.

— Атты таслап кетпеді деп тур,—деді Отарбай. Өзі айтыуға айбынып, шатақты Дауытбайға шығартып турғанын абайладым да атты мәзі қыйнап шаппауды зінхарладым, сөйттім де ыраштан түстім.

Былайлау шыққаннан соң, балалығым тутты ма, қарамығым бүрілген ақ тикеннің үстінде көзлері сыяның көбегіндей болып, тамағын бүлкілетіп жатырған бір гүмгүмді кесеклеп жибердім. Ернімді де қымып алдым. Исенбеймен ғой, сонда да муштаймыздан гүмгүм көрсек, тиснимізді санатпауға әдетленіп қалғанбыз.. „Санаса, тисніңнен біреуі де қалмайды, мына менің ауызымдай, қызыл ийек болып қаласан“ деп, қорқыта беретугын еді мамалар.

Келсем, қонақлар чайға бөгіп атырған екен. Бірім-бірім қол алысып шықтым. Нәрсе ашыуланасып көрмеген адамдай жайтанып:

— Шопанымыз усы жигит,—деді Менлибай аға.— Усы уақытқа шекем бір малың да алдынан қашырған емес,—деп, маған лайкинді қарап қойды. Усының өзі менен „малдың жойтылғанын хәргіз тисіңнен шығарма“ деп сыналап атырғанын түсіндім. Директор болса:

— Таныйман ғой, бул жигитті,—деді бірінші көріп атырса да. Өзі мен әскерлікке кеткеннен кейін директор болған адам:—Харма, ғошшым,—деді отыр-масымнан бұрын бастан аяғыма бір қарап шығып:—Мал-жан аманлық па? Әскерлікті хәм, өтедін, жүдә бәрекеллә, ғошшым..

Бул үйден онша жамаң адамның ийісін сезіп турғанға усамадым. Директордың да алпайымдығы унап қалды.

Жеңгем бизге де алмагүллі бір чайнек әкеліп қойды, „Хызмет бар ма?“ дегендей, дайыма қарадым,

„қой-пой сой деп айта ма?“ деген ғой, бизікі. Жақ, дайым бийпарға. Қандай да бір ұмытылған әңгімесін есіне түсіре алмай ойланып отырған адамға усады. Бірақ, онша кеуілсіз емес. Мен келместен бұрын қандай гәп кетті, оннан хабарым жоқ. Хәзір сөйлетісі келіп, жулқынып турған адамның иреті жоқ көрінеді. Мен, ұлыма, бұрынғы директорлардың да қандай екенін билмеймен. Директорлық жұмысым да шығып көрген емес. Мен есімді билгелі, ұмытпасам, әй, я ғә, ұмытқаным жоқ, бундай нәхән адамның үйімізге қонақ болып атырғаны ұсы. Мениң ойымша, буған бір жанлық керек еді. Хайранман, неге дайым бизге хызмет буйырмай отыр екен. Дәстурханға шыны шықпағаны да уйтлау ма, қалай-қалай? Құсты басқа бір үйге апарып-ақ қойыуға болар едідағы. Ишпейді деуге директор ондай табы бар адамға усамайды, семіз де емес, арық та емес, бір жөн. Фасон да емес, әбигер де емес, бунысы да бір жөн. Босағаның ауызында паллйып атырған шүберек егикті анау нейлон шулықды аяққа көз бевен шенеп көріп, „усынықи-ау“ деп шамаладым. Себеби, Мәкеннің де, Елекеннің де аяқ кийімлері маған таныс, шофер баланың болса алты манатлық арзан туфлийи директоры ийесіне ым қағып жиберсе сүйреліп кете беріуіге қолайласып, тумсығын есікке қаратып тур. Қалай менің серлилігім?

Үстине чесушаның күлірең қыйлынан пиджак кийіп алыпты. Жағаларын ағытып жибергенліктен қолтығының шамалы сөтілген жері де, көк жипек мыйкасы да, көкірегіндегі сийрек, ұзын жүнде анық көрініп турар еді. Көзі толас адамның көзіндегі емес, әлде қандай ойшандық бар. Қалай бизің адам сынау? Сол ойшан, лайкин, адырақлау көзлерін уақты-уақты маған жиберіп, гә дайыма, гә Елекене жиберіп, сынап отыр, бірақ, хеш итибарсыз, шөллеп келіп, чай ишіп отырған адамға усағысы келеді, бәрі бір, мен бунысын биліп отырман. Менлибай ағаны қашшан кенсе жақларда-ақ быжылдатып сөйлетіп, өтирик күлдіріп сынап алған болса итимал, оны бағып отырған жоқ, шоферы да итибардан шетте. Баққаны тек бизлер үшеуіміз. Ал, менің баққаным, тек директор. Бундай нәхәнлер биз қусаған пухарасын, онда да биз қусаған шопанын, шопан болғанда да бала шопаны „мени сынай алады“ деп ойламайды. Ал, шопан болса, адам

түсе, алдындағы екі жүзлеген сыырдың минезіне шекем қанық, әлде қашан сынап үлгерген адам, сөйтпесе, ол шопан бола алмайды. Ал, алам дегеннің аты адам, ол ең алды менен сөйлеп болса да сыр алдырып қояды. Бұны сынау, әлбетте, тили зибансыз малды сынауға қарағанда аңсат. Усы жағынан алып қарағанда мынау отырған директор екеуімізде азғантай да болса, усаслық бар. Бул да шопан. Барлық шопанның да, барлық шопан баққан гүллән малдың да, мынау жатырған жайлаулар менен үйрек ушып, газлар қонған көлатлардың да обал-сауабы ұсының мойнына. Малының ашы менен айланып, тоғы менен толғанбаса, ол қандай шопан? Қыялланып жүрген тәнекейлерге таяқ шошанлақта берсең, қайта, қашаған етип аласаң. Биз, сонлықтан, қайқы таяқты тек көтерип жүргеніміз болмаса, сартылдатып, өмірде де сабамаймыз, шошанлағамыз, шошанлағанда да жүдә биызар етип баратырса: „Әй, қашсаң, қаш-ә“ деп, күйгенімізден шошанлағамыз. Бизден қашып, басқа падаға қосылғаны менен, биреудің малын биреу жақтырсын ба, ояқтың да шопаны сабап-сабап қуып жибереди. Бундайда адасып кетип, уймаға батып өлетуғынлары да болады. Әне, сонлықтан, биз, шопанлар жаңа қосылған малды таяқты сүйе ме, я „гәл“ дегеннен қайта бере ме, ямаса жағдайлы, момын, өзінің де тамағын тойдыратуғын, басқаларды да оғлақлы жерге баслайтуғын тәуір қылынан ба, сояқларын минел-сынап аламыз. Биз де бул директордың тусында жаңа адамбыз, сынап алғысы келетуғын шығар, мейли, сынап алса сынасын, адам сынап алмаса журтқа аға болып не қылады?

— Гошшым, нешинши класс сауатың бар?—Әне, бул бизди сынап алмайтуғын жағына шықты. Мен де сауалына сауал менен жууап бердим:

— Усы жүристе, ақсақал, нешинши классқа шекем оқыу мүмкин?

Меңлибай аға ыңғайсызданды. Соған қарап, „директорымыз қарсы сөйлеген адамды жақтырмайтуғын болса керек“,—деп шамаладым. Мениң ойымша, жайлау қоймай көшип-қонып жүрген шаруаның мен қатарлы балалары нешинши классты питкере алатуғының өзі биліуі керек еди. Тоқсан шығар шықпастан, қыслайдағы шопан морыларынан түтін түтпейди. Бул, әйне, оқыудың қырта-қырт уақты. Оқыу сентябрьде басла-

нады ғой, биз болсақ, ноябрьдің аяқларында, гузи қойлайлы, жайлауы жайлы келген жыллары декабрьдің басларында тоқсанды түсіре берип, қыслайға қайтамыз. Мектеп болса, қыслайда, онда да көпшилик жерлерде баслауыш класстан бөтени жоқ. Совхоз орайындағы, ямаса басқа бір жақлардағы орта мектептерге қатынау ұшы күнге қыстың қыраулы күндери неше шақырым жер жүріу керек? Жақын дегеннің өзінде барып келиуің он бес, он алты шақырымнан жақын болмайды. Ал, ҳәр жайлау ұшы да, не бары отыз қырық үйден аспайтуғын қыслай ұшы да орта мектеп ашыудың сирә да итималы жоқ. Сонда мениң жамбас муғаллимнен нешинши классты питкерип қалған болуым мүмкин? Жайлаудың, шаруаның турмысы менен таныс болса, әлбетте, бул кәраларын өзі биліуі, ямаса, сорамауы керек еди.

— Директор бетиме тесирейип отырды да бирден күлип жиберди. Мен де мыйық тарттым. Меңлибай аға менен Елекең күлкиси келмесе де уахадалап күлди. Бирақ, түсінің күлип отырған жоқ. Директордың райына қарап күлип атыр. Болмаса, директордың күлгенине булардың ҳеш қайсысы на түсінген жоқ. Буған мен түсіндим, болғаны.

— Түсіндим, гошшым, айтқанына,—деди де езиуін жия қойды.—Бизики баланың сауалы болған екен, критикаң дурыс...

— Дурыс, дурыс, баланики дурыс критика,—деп шулғының киятырған Елекеңе директор лийкинли қарады да:

— Бала бизди критикалады ма?—деди таңданған кейип пенен.—Неси дурыс, не деп критикалады?

— Енди, аға, не десек болар екен...—Албырады Елекең.

— Не деп критикалады, айта бер?—„Меннен де сорап қала ма?“ деп, Мәкең де қууысланып отыр, сезип отырман. Лийкин, директор ҳеш кимнен де сорамады, маған ийегин көтерип:

— Не дер екен, деп жорта сорап едим. Бұның бәри бизия гүнамыз, гошшым,—деди де өкинншли түрде бас шайқады.—Өзид қатарлы жигитлердің көбиси жамбас муғаллимнен тәлим алған да қалған. Балларда нәрсе гүна жоқ, буған мына,—өзин түртин.—бизлер

гуналымыз, — деди. — Бизлерден бұрынғылар да гуналы. Егер совхоз көшип келген жылы, — бармағын шошылтты. — Өзім директор болғанымда, кеңседен бұрын мектеп интернаттың жайын баслатар едим. Өкпелеуге дақың бар, достым, — деп қойды маған жорам болмаса да: — Сен неге билим алмай қаласаң, қаланың балдары көзин ашқаннан ясли, есин билгеннен балалар бақшасы, оннан соң мектеп. Қау, сизлер де солар менен тең хуқуқлы балаларсыз-ға, жайлауда тууылғаныңыз жазығыңыз ба? Олардың бәрине өзлериміз гунакармиз, гошшым, — Әне, усындай гәптер дайыма жаға береді. Қазірде тисини кетигин бузылған әйнектегі үнрейтип, күлип отыр, қомпанлап-қомпанлап, сөйлегиси келип те қояды. Бирақ, кисиниң гәпин бөлмейин, төрели әнгиме айтып атыр* десе керек, еле, „ал, енди гошшым* деп, әңгимесин баслай қоймады; директордың өзи сөйлеп отыр: — Мектеп интернаттың жайы ните келди. Сол нәрестелерге қараған күн қалыла қойсын. Усы быйыл амалығы болса, жамбас муғаллимнен шыққан, жақын жерде мектеби жоқ балалардың бәрин соған тапсыртамыз.

— Ал, енди, иним, — әне, дайым жаңа баслады: — Келгенше де еки жылдай болып қалды. Сени сыртыңнан көргеним болмаса, бундай шаррайма шаррай сөйлесип, тиллесип көрген жоқ едим. Шеп жигит емес көринесең, — директор мыйық тартты. — Ал, енди өйдегеніме „мақтайын деп отыр* дегенди де пәминде келтирме. Куры алақан емеспен, қудаға шүкир, инкибатырдың шөжесиндей өлип өлип, өлгеннен сарқыт қалған қолымда еки тентек текем бар. Солардың бири быйыл мына Хожан муғаллимнен сабағын алып болды. Тетелес тағы бир-еки жыл анау отырған жеринде Хожан гошшымызды жамбаслатады, буған да шүкир. Жаңағы гәпин ырас болса, бир ийгиликли ис етейин деп атырған екенсең, оң болсын. Енди басқа да керек жарағымызды айта берсек, бола ма?

— Яшуллы, өзи, биз, соны тыңлауға шыққан адамбыз, — директор тыңлауға қуштарман, дегендей, көпшигин капталына таслап, тикленип отырды: — Бирақ, ақсақал, жоғыңызды жасырман, барыңызды асырман.

— Хә, бәрекеллә, өйтсек адамларды алжастырып аламыз. Чай ишип отырсоңо, гошшым. Я қайтадан демлетип берейин бе?

— Жақ, чай ишип болдым, аға. Имканияты болса, аұқатыңызды тезлеттирсеңіз? Басқа фермаларды да көриуимиз керек.

— Әлбетте, әлбетте, — дайым басын ыргады. — Сизлер көрмесеніз, енди, мен көремен бе. Аұқат та шамаласып қалған шығар. Асығыс болсаң, әңгимемди айтып қалайын. Мен, мына, — деп үйдиң ишине алақаның жайды, — хожалығым жөнннде шағынбайман. Шапқыға жиберетуғын еки атым да бар, бир-еки сауын сыйырларым да бар, қонаққопсыға, кудаға шүкир, қой-жанлық та табылады. Пулды гоф, өзин билетуғынсаңдағы, айына алты жүзден қайтарып отырғаның бири мен. Буғурлым ақшаны директор болып, өзин ала алмайсаң, я менки қәте ме?

— Дурыс гоф, ақсақал, — директор күле шырайлашып шулғынды. — Оны алыу үшін үш ай ислеуим керек.

— Маған усы күним жетеди, қудайдан да, сизлерден де басқа тәмам жоқ. Ал, енди, мына, — мени көрсетти, — қусаған шөже қоразлар бул күнинде де шүкир-аналық етпейди. Мен айтпай-ақ қояйын деп едим. Жатқан жыланың құйрығын өзин бастың. Анау айда, мына бала әскерликтен келип, бизди пенсияға шығарып кетти. „Орнына жақсы шопан таярлапсаң“, деп, қолымды қысып турып, шулғынып кетти. Сон ойланып қалдым, „усы, шопанды, бала, мен таярлай қойдымбе-кен?“ деймен өзиме өзим. Бүгин, жаңағы сенин гәпиннен аңлап отырман. Мен совхозға емес, совхоз маған шопан таярлап берген екен. Гәлимди бөлме, Меңлибай гошшым. Қауға, сөйткен екен. Ал, энди Әлимбай инимиз маған емес, мениң Әлимбайға тәниржарылқасын айтыуым керек екен. Мине, мына баланы мысалға алып қарайық, енди, — деп маған алақанын екшеди: — Усы бала жамбас муғаллимнен тәлим алып, сауат ашты дейик. Басқа билими жоқ. Тағы бир жийеним бар, жақында үш айлық әскерликке кетипти. Оқуғын пикерипти. Ол баланы келип мал бағады деп, мениң ийегим қышымайды. Себеби, қалаға барса да онысқандай, онысқанда қандай мынадай болып, — бас бармағын шошайтты: — онысқандай өнер алған қусады. Ал, енди мына жийенимиз қалаға кетгәин десе, өнери жоқ, өнер алайын десе, билгиштен билгиш шығып кеткен, өнер артып кеткен, адамлар аспан әлеминен де арман ушып атыр деп есitemен. Сонда буның, мына өзи шала сауат Хо-

жан муғаллимнен алган тәлими қаяққа барады, қандай өнер алыуына жарайды? Қалаға барып, қара жұмысқа ислейин десе, қазіргі заманда хәммесин машин ислеп баратыр. Жапты да сол қазады, тасты да сол қопарады. Дәленкени де қырқатуғын бир жарғыларды көрип қалдым жақында. Ат арба қосып, суўшы болаын десе, бир темир түткке тарттырып, журттың босағасынан өткерип, шелегине қуйдырып қойыпты. Сонда қара жұмыс қайда, шырағым-ау?—Алақанын жайды:—Сонда малды бул бақпай ким бағады? Енди, ойланып қара, қәне, шопанды сизлерге мен тайылап бердим бе, я маған сизлер таярлап бердиңиз бе?

— Енди, яшуалы,—директор қызарды:—Түсний отырман. Айып бизлерде. Жақын жылларда шаруанын хәмме балалары орта мектеп...

— Ал, енди, сонда малды ким бағады? Мектепти питиргенлер Мәскеу, Мәкәрия жақларға ҳайт қояды. Келгеннен сон таяқ сорамайды, анау желпинип туратуғынның атын сен тап?...

— Винтилятор,—дедим мен, бир кеңседе көрип, таңданып келгеннен хабарым бар еди:—Винтиляторды айтып отыр.

— Әне, сондайы зырылдап, төбесин шамаллатып туратуғын кабинет, онда да өз алдына кабинет сорады. Ал, енди сонда малды ким бағады, бизлер болсақ, өлип кетемиз.

— Сизлер өлип кетсеңиз, яшуалы, орыныңызға мына Меңлибай бағады, мен бағаман...

— А-ал, кеңсени кимге...

— Кеңсени өзимизден билимдар болып келген сизин жаңағы тентек текелериңизге беремиз. Соған шекем, әлбетте, оңыса турамыз. Совхозларымызды қаладай етип жиберуіміз керек. Қалада не болса, бизде де сол болуы керек. Қалалылар қазір телевизор көрип отыр, Совхоз орайларында да бар. Қазір жайлаулар ушын да шығарылып атыр. Бәри де бола береді...

— Сонда да, қошшым,—гәпти дайым бөлди:—Сен жаңағы интернат дегениңди қойып тур,—деп жалынады.—Оқыса, олла қайыр бермей кетеди булар...

— Онда жайды питкермейик пе?—Директор күлди. Басқа хеш ким гәп қосып атырған жоқ.—Онда интернат питней қала берсин бе?

— Жақ,—дайым басын шайқайды:—Питкерин, оны

басқа хәжетинизге жаратын Жаңағыдай, хәмме жер абадан болып кеткен уақытта баланы жыйнап алыу қыйын емес ғой.

— Әнгиме былай, яшуалы. Сиз ояғынан қорықпай-ақ қойың.—деп тынышландырмақшы болады ғаррыны:—Қазір мектепти питиргенлер еки жыл жұмыс ислеп, оқыўға сон барады,

— Ояғы дурыс, бирақ, жана малларды бир жыл бағар-бақпастан паданы ызық-ызық, тоз-тоз етип, шопанын әскерликке алып кегеди, Сояқларын ойланып көрдиңиз-бе? Бул басқа жұмыстай емес, қошшым, бир шопан кетсе, мың қой қараусыз қалады...

— Оның орнына басқа адам әскерликтен келеди,—деп басын шулғыды директор.—Келеди әскерликтен, мине, бағып жүрғой, мыналар,—маған алақанын жайды:—Буның орнына басқа биреу әскерликке кетти. Бәри ойланылған ис, ақсақал, ояғынан кеуилиңиз жәм бола берсин. Басқа да қолды ауыстырыў жағын...

— Кешеге баланын аты ким еди-и?—Дайым маған едирейди.

— Жаңабай.

— Әне, сол бала жақында дибийжок қурып берип кетти...

— Таныман оны...

Әлбетте, таныўын керек,—деп, дайым сөзди тағы бөлди:—Танымайтұғын адамның болмауы керек, бул совхозда. Аты совхоз болғаны менен, бул да бир хожалық. Әкеси өзин Баласын танымаса, қалай болады, енди, ақыры!—Бул гәпти, ийин келип кеткеннен соң қыстырып жиберип атырман,—дейди ғарры алдары ентерилле берип:—Болмаса, буның бизин гәпимизге жуўғысы жоқ. Әне, сол бала айтады: жекке меншикти байытамыз деп урынбау керек, совхозды байытамыз деп ғайрат салу керек. Совхоз байыса, район, районнан обылыс, обылыслар байыса пүткил Өзбекстан, ол да байып кете берсе, умумый кеңес хукимети байыйды. Сонда хәммемиз де байыймыз. Совхозымыз да қаладай болып кетеди. Адамлар қалаға қашып кетпейтуғын болады* дейди. Усы жөн гәп пе?

— Жүдә ақылына ис буйыртып сөйлейтуғын бала ол.

— Онда, усы гәпин мақуллайды екенсең ғой, я?

— Айтып жүргени дурыс ғой...

— Дурыс болса, гошшым, үйине келгенде тергеуге тутты деп кеўилике мәлел алмайсан.

— Айта берин, яшуллы, айта берин. Мәсәхәтлескен жақсы.

— Хә, берекеллә! Мәсләхәтлескен жақсы, „мәсләхәт“ деп түсин ағанның гәпин. Былай, иним,—деп, омырауындағы көпшикке еки шығанағын бирден таслап, директорға теке сақаллы ийегин шошайтты:—Мына сақал,—дейди сыйлап.—Малдың изиндә ағарды. Гәптин хадалы, малымыз арықласа арықлады, семиз болса семирдик, гошшым. Совхоз көшип келмесинен бурын да усы қарағанның шаруасы едим, иним. Оның бержәғида көкиреғиме қурандай яд болып қалған мына нәрселер бар. „Совхозды байыту“ деген, жаңағы баланың гәпине келмекшимен. Бириншиден,—шунатай бармағын бүкти:—төлди көп алыу керек. Арық сыйыр өз уақтында күйге келмейди, әндийшеси, қысыр қалып қояды. Тышлап отыр, гәпимди бөлме, гошшым, Хәйуа де. Сүтті көп алыуымыз керек, арық сыйыр сүттен де, төлден де жалшытпайды. Сонда малдың бас саны қалай артады? Қойып-тур, енди,—дейди бармағын шошайтып:—Бизде де есап бар. Екиншиден, усы совхозға пайданы берип турғанның өзи, гөшке тапсырылатуғын бойдақ мал, солай ма? Солай дейсен, хә бәрекеллә. Ал, енди, арық мал тас баспайды. Менин бул гәпим сизлерге кассирге „ақшаны танийсан ба?“ дегендей ерси көринеди, буны билемен. Вирақ, күйгенимнен айтып атырман. Семиртип тапсырмасақ бирдің орынына екенин пышаққа беремиз. План бар, ақыры, оны орындау керек. Орынламасақ, жоқарыға барғанда минберди мушлап турып берген уәдемиз бар,—деп, Меңлибайды қоя берип, тағы директорды дыққатлады.—Уәдени орынламасақ, сөгис берип, ис қағазымызды патаслай жақ. Соның ушын не қыламыз, бирдің орынына екенин тапсырсақ та уәдеден шыққымыз келеди. Сонда малдың бас саны қалай артады? Сөн, иним, кеўилике келмесин. Ақылыңа бир ис буйыртып қара. Бизин Ташкенттеги ақсақалларымыз мына бизин жайлауларымызды, буидағы имканиятты көрген жоқ гоӣ, оларға бизин Нөкистеги яшуллылар, Нөкистегилерге, райондағылар, райондағыларға сизлер, сизлерге мына қунысып отырған,—Меңлибайға қолын шошайтып:—Меңлибайлар түртип береди. Солай ма, неге күлесен, директор иним-ау.

Ырасын айтып отырмәндағы. Әне, адамды алдау қаяқтан басланады? Мына отырған Меңлибайдан басланады,—дейди тағы да қолын шошайтып:—Енди хәмменизге исенген Ташкентли ақсақалымыз түрттин бергенлеринизди көтерип барып, Мәскеуди исендирип қайтады да шаруашылық бойынша жыйналыс ашып, Нөкистен бизин яшуллыларды шақыртады. Олар да сизлердин түртип бергенниизге қарап, топлым журттын көзинше уәде берип қайтады да, келип рәйон басшыларының, олар сизлердин, сизлер Меңлибайлардың уәдесин аламыз. Уәде бермейин десе, баяғы түртип бергени бар. Береди уәдени, бирақ тапсырайын десе, малының жағдайы өзине мәлим. Жол-жөнекей дәртке шыдамай бәжбан бар ма, отыншы бар ма, урады арақты. „Пәлен малды тарт төрезиге“ дейди. Меңлибай иним, сен қууысланбай-ақ қой, сени айтып отырғаным жоқ, улыу-ма, сендейлерди айтып отырман. „Тарт“ дегени менен тартып атыр ма, шығады биздей бир-еки қырсык, алжиған ғарры. Сөйттип-сөйттип кейини хәрре көзлениуге алып келеди. Ал, енди сорап жағым-ау, сөйттип, өтирик сөйләп, көрпенизге қарай аяқ узатпай, өтирик уәде бере бермегенде не қылады, шырақларым-ау, сизлерге?—Алақанын екшеп турып, күйине сөйледи:—Усы совхозыңыз уәде менен байып ма, байымақ түге тозты шығар—деп, былай қарап отырды. Ашыулы. Үйдин ишине бир майдан үнсизлик шөкти. Әллен уақыттан соң директор пиджағының көлебедей қалтасынан орамал шығарып, маңлайын сүртти де:

— Гәпнииздин жөни ба-ар, яшуллы,—деди тикейин-киреп.

— Жөнсиз гәпти сөйләп, мен, гошшым, Меңлибай емеспен. Босатың бизди совхоздан, мен қартайдым. Енди мал бағатуғын адамым жоқ. Қалаға көшемен, бул совхоз бинай өмиринде қаладай болып кете алмайды.

— Бул гәпти неге сүйенип айтып отырсыз, яшуллы?

— Сирә, байыуының итималы жоқ. Оған бас айналдырып жүрген адамның өзи шамалы, гошшым. Мынан қара, иним, қарақалпақта „ат шаппайды, бап шабады“ деген гәп бар. Хәммә нәрсе малдың өнешине байланыссы. Сол өнештен төрелти нәрсе өтип турған жоқ. Тәртип бойынша, усы кеште малларға от-шөп, жем-пем берилиуи керек гоӣ, қаяқта сол?—деп, алақанын жайды.—Қаяқта? Жәниуарлар, жаз түге қысы менен жү-

нин жегендей болып шықты. Жана ауызы көкке тийип, питегене етине қан-сөл жууыра баслаған уақытта пышаққа сорап атырсыздар. Хә, бир тойынсындағы, ахыры! Қаусаған сүйекти тапсырып, бириниң орынына екисин шығын етип, не абырай алмақшысызлар?!—Ғарры өзи менен өзи сөйлескен адамдай хеш кимнин бетине қарамастан керегенин ашық жағына тумсығын бурып жиберип сөйленип отыр:—Бул мениң әкемнің малы емес, хукиметтиң малы екенлигин түсинемен. Хукиметтикин хукиметке бермеуге де ҳадлим жоқ, бирақ, сизлер ойлаған совхоздын абыройын ойлағанлыгымнан мына Меңлибай менен мәлеллесип жүрмен. Буған салсаң, сүйеклерин сықырлатып, айдап кете бере жақ. Ал, мен болсам, бир-еки ай кешликсем де жүнни жалтыратып, тас бастырып тапсыра жақпан. Соның есабынан, питегене, мал ауыстырып, бас санын арттырып қала жақпан. Я меники қәте ме?

— Оныыз дурыс ғой, ақсақал, бирақ...

— От-шөптин жана бууыны қатып, ширесине енип киятыр. Алабәхәрден көк қууалап сандалысты, түе. Жегени енди, буыннан бунғына жуғады.

— Бирақ, ақсақал, бойдақты көп баққан сайын қымбатқа түсе береді...

— Қымбатқа түседі, деп, ғошшым, мен сизлерден я от сорап отырған жоқпан. Я Бирунийден тасытқан жемиңизден тәме етип атырған жоқпан. Оларды сауыныңызға бере бериң. Бир тилегим, меннен сауыныңызды санап алың. Буннан былай усы жерден көширмеймен, десеңиз, бизди тек бойдақ пенен қалдырасыз—деп атыр ғарры өкпели дауыс пенен:—

— Хабарыңыз бар, Баймурат инимиздин сауынды бизиң мойнымызға жүклеп кеткенине де тәуір-ақ болды. Соннан бери совхоздан адам келсе зинхарлап қалып атырман. „Яқшы, аға, аламыз“, дейди, изи жоқ. „Енди баласы келди, ғаррының өзи неге бөлип бақпайды?“ десеңиз оны айтың. Болмаса, берекет табын, алың сауынды, өзи отыз сыйыр. Бойдағы жоқ ғой, Қайпанның малына қоссаңыз да болады. Тек, дибий-жок айдап, сүт өлшеп алыу үшін адам жайлауға шығмаккен, усы мына Елмурат не? Есапты Меңлибайдын өзи-ақ алады.

— Буйыңыз дурыс ақыл,—деди директор.—Сауынды қашшан-ақ алыуымыз керек еди,—деп, Елмуратқа қа-

рады.—Ертеннен баслап, сен ал, ғошшым. Қыйпақлама, әнейдей, жап-жас жигитсен. Қалған бир жүз жетписин де бир Мақсетке ауыр...

— Енди ояғын көре берермиз,—деп, гәпти дайым бөдди!—Пенсиядамыз деген сылтау бизде жоқ. Қарап отырмаспыз. Бағыспасақ, қора тазалау, анау-мынау ауылдын жұмысын өзиме қоя бериң. Сени, балам, Елмурат, сауысыу жағы ойландырып отырған шығар. Ояғынан ғам жеме. Оған келгенде мийнет жеңилденди ғой, гәзийттен келген адамды өзим бежерип жибермегенде бул хәм жоқ еди. Неге күлесен, директор ғошшым, мына бизиң үйдеги балағы жалпылдан жүрген жеңген ғайратлы. Сауысыуын сол да сауысады. „Бизлер бойдақтың хожалығымыз“ дегизип, отырғызбаймыз. Сауып үйренген адам саумай отыра алмайды да, оның үстине, мына бир машин менен қызыққа сауса болар. Әне, сөйте қояйық, ғошшыларым. Соннан соң, бизден семиз малды талап ете бериң. Мен оған бир бау шөп, бир қысым жем тәме етпеймен. Жемиңизди қарры-қуртап, сауыныңызға жалатың.

— Жалатамыз,—деди директор.—Ояғына қарағанда бәрине де жалатыуымыз керек. Жағдай көтермей атыр. Сауын фермаларға типовой қора керек еди. Өткен жылы шамалы пайда көрдик, соның есабынан еки қора салдырып атырмыз. Хәр жылы еки қора питкере берсек, еки-үш жылда, ақсақал, жайлаулардын басларында да салынатугын болады. Он жылды көриң!...

— Сол, енди, пайда түсирсек болады ғой?

— Әлбетте,—деди директор шулығын.—Өз қунын өзи жел кетеберсе...

— Мен де соны айтып отырман. Быйыл жайлаулар жылдағыдан отлақлы. Жем бермей семиртиуге болады деп отырғаным сол. Пәкизе, жемге жумсаған пулыңызды, жанғыдай мүлк болып қалатуғын нәрсеңизге жумсаң. Бунындай жаз болып тура бермейди, ғошшыларым. Бунын қысы бар, еле. Не бир сууықлары болады, ауызынан май қуйсаң да семирмейди. Жыллы қора керек. Ал енди, меники мыналардикиңдей,—Меңлибайға қол шошайтып:—жалған уәде емес, ғошшым. Сен, хәзир мына бала менен барып, бойдақ малларды көрип кет,—деди мени көрсетип.—Жигирма күннен соң тағы бир соқ. Ал, айдың аяғында, пәкизе, гөш пыланыңды талап ете бер. Келистик пе, соған?

— Кварталлык планды, яшуулы...

— Квартал-пыварталыңды билмеймен, — алақаның көлегейлеп, гарры ганти шорта бөлді. — Сеннен өтпейин, тек соған тур. Жаманлығы, райкомда документинди патаслатып аларсаң. Оның есесине мен төрт—бес қара малдың шақын арттырып беремен. Хаууа де. Егер бир алдың ишинде сизлер менің төрт-бес малымды пайдаға калдыра алатуғын болсаңыз, онда бар гоё, олла шыным, райком менің-ақ документимди патаслай койсын. Хәр айда бир шопан усындай төрт-бес мал арттырып берсе шеп бола ма, не көп, мендей шопан көп. Тасла, бести, гошшым, — тисиниң кетигин үңирейте күлип, гарры қолын созды: — тасла дегенде таслай бер. Бир айдан кейин, өлип қалмасам, хәр малдың тирилей салмағын төрт жүзден-мына гәп мени де, Меңлибай ағаны да шоршытып жиберди: — кем етип тапсырсам, түп жүзиде де! Меники мынаның уәдесиндей емес!

Директор гүманланықырап қарап турды да алақанын шарп еттирди:

— Тәуекел, яшуулы! Буны да бир көрейик, — деди мыйық тартып; — Тап сизин малыңызды өзим прием етип аламан.

— Мейлиңиз, мейлиңиз!...

Сол күни ақшамы менен хеш қайсымыз жатпадық, десек те болады.

Қай уақыт екенін билмеймен. Жулқылап оятты. Қарасам, чайым демленіп, бас ушымда тур екен. Жууыңу ушын сыртқа шықсам, таң кулан ийек болып, жана атып киятыр. Мен бойдақларды қорадан шығарғанымда таңғы шыққа малынған әтирап, еле-гүңгирт тартып тур еди. Дайым изимнен сөйленип қалды:

— Хәр шопан үсейте берсе, көрейин совхоздың баймағанын! Көрейин совхоздың қаладай болмағанын!... Хә-ә, Меңлибай, ашсаң-ә уйқыңды! Оят анау Елмураттыңды, не, жипек орай жақ па, бир уятсыз жигит екен! Хотласын анауын!...

14.

Директор келип кеткелі дайымнан да, улыма, хәм-меңизден де пүткиллей маза қашты. Гаррының ет қызыу менен урысқан бир шаппаты, тек бизлердің емес, совхоздағы барлық шопанлардың да аяғын дикилдетиіп, бас кийімлерин селкилдетиіп, хаялларының жеме-

ликлерин желкилдетиіп жиберди. Илгерилен буйымым шығып барғанымда Қайпан ағаның фермасында бир кемпирдің; иләя, қусың қашып кеткир, Хайтмурат, жилиншиңни керегеге тиреп, үйинде жатқанда жамбасын ғана бузаубас жалаймекен, бул ширкиннің! Өзи менен турмай, қартайғанда белсенип, дуйым журтты бүлдирди-ау, мынау ғана! Хәмме гаррыны бүлдирди-ау, мынау ғана! деп, жер тоқпақлап отырғанының үстинен шықтым.

Ырасында да жұмыс өгиз өлтирерлик халға келген еди. Таңның қашан атып, күннің қашан батып жүргенин билмеймін. Гилең уйқылы-ояу сүрингип жығылып жүрген биреу, тоңқылданып жүрген биреу. Айдың ақыры жақынлап киятыр, ахыры! Берилген уәде бар.

Дайым әдеттегіше, таң қараңғысында бизди оятып жибереди. Соң күн қызғанша, бала-шағаларды қыр-пыр етип, қораға жұмылдырады.

Күн қызғаннан соң, хәмме жер тым-тырыс бола қалады. Бирли-ярымнан басқасының бәри үйдің артын жалаңашлап таслап, есик түңликти тас-қамал етип, уйқылап атырған.

Маллар ийрилди-ау, деген гезде атын патырлатып, дайым жетип келеди: „Бар, аухатланып қайт“

Мен келгеннен кейин, тағы кетеди. Қара құпанда мен келсем, сауыңлар жайғастырылған, жемлери берилген, түңликлери салынған болып шығады. Бурынғыдай таңғыр-гүңгир сөйлесип отырыу да жоқ, азанда дым ерте туратуғын болғанлықтан, жатып қаламыз.

Бул күнлери ай жақты. Күни менен уйқыны питирген дайым, саат екилерден турын, бойдақларды қорадан шығарады да „Қолтық көл“ дия бойына айдап жибереди. Бул уақытлары мен құлағымды кесип алса да билмей жатаман. Ал, ол сол оянғанынан қайтып төсекке кирмейди. Таң саз бериуден, келип, қазан қосқа от жағып жибередидағы, соң Меңлибайды оятып, үйлердің дөгерегинде гүбирлесип жүргени. Сауыңларға жем береді, өйтеди, бүйтеди, әйтауір, жұмыс тауып ислейди.

Әтирап алакөленке болғанда бизди оятып, аухатландырады. Мен малларды көлдің бойынан айдап кетемен. Бул гезлери хаяллар бузауларын шақырысып, Елмурат дивжокти дүкилдетиіп қалады.

Күнделікли турмыс усындай. Сәрсенбайды да көр-

мегениме көп күндер болды. Бирдейине мен малдан келгенімде ол кетип қалған болмы шығады. Жақында, есиктің алдына бір тәрези әкеліп, қурып беріп кетті, онда мен жоқпан. Енди соннан бери дайым хәр күни кеште „Ақбастың“ қулағынан сүйреп жүргени. Тәрезиге мингизіп алып, Меңлибай аға екеуі бірден үчиліседі:

— Еки жүз грамм,—деседі бири бирине,—Ертең, үш шүз грамм болады.

Күнде усундай уақытта қулағынан тарта бергеннен кейин, мал да үйрене ме, я „қулағымды сызлатпай-ақ бара қояйын“ дей ме, басқалар пададан келгеннен дуппа дуұры қораға тартса, „Ақбастың“ тәрезиге қарап, қыйсайып баратырғанын көресең. Күнлик салмақ төрт жүз граммға жеткенде „Әне, айтпадым ба!“ деб, дайым Меңлибай ағаға бір мардығын берді. Меңлибай да тап усы уақытта айтпай-ақ қойғанда болатуғын еді: „Қысқа шекем, анау алтауының орнын үсейтп-ақ, гөштен ауыстырған малдан-ақ толтырмаймыз ба?“ деп, дайымды түңілдіріп жиберді:

— Не деп тұрсаң, қайталап айт?!—деді айтса құлақ шекеден алдырып жиберсе жақ адамдай пәтленіп. Қасында мен де бар едим. Меңлибай аға, қәдімгі әдетіне басып, күліуі менен сауынлар жаққа шығынып кетті.—Қолдың тиймей тұрғаны ғой,—деді дайым ол кеткеннен соң маған шағынғандай:—Соның орнынына, базарға түсіп, жарамлы-жарамлы малдан әкеліп, қосыуымыз керек еді. Қолымыз бенен ислеген гүнаны, мойнымыз бенен көтеріуіміз керек, Мақсетжан. Сол күни сен де қайталамай-ақ қойғаныңда болады екен, мен де ғарылда қалыппан. Бірақ, олар жоғалып кеткен жоқ, бір жерлерде жүр.

15.

—Назлыны айттырып, Сәрсенбай жаушы жиберген екен, қарақарғадай қап-қара болып, ол жаманның да адам жақтырмайтуғынын қайтерсең! Үйіне келген ғарылардың геуішлерин дүзіулеп қойыпты да, бармағы менен есикті нұсқап жиберіпті, Әйп-пей, қыз бала да оншелли өжет, оншелли жулпыс болады екен?!—деді жеңгем бетін сызып. Бул киісі бизің анамыздан

бес жас үлкен. Сонда да „жеңге“ дейміз. „Апа“ дейік десек, мархұм анамыздың руұды еситіп қойып, үйден өкпелеп кететугындай көрінетугын еді. Оның үстіне, анамыз тиісінде оған мұдамы „жеңге“ дегеніктен, бизлердің тилиміз де әзелден усұлай гүрмелген, Бірақ, бизлер „жеңге“ деген менен, ол атымызды айта береді:—Мурат жанға да қолайлап жүрдің-ау, сен, ғарры! Я есікке жараспаса, я қызларға тән бір сызылыу, ийбениу болмаса, қашан көрсең, атқа миніп, зыңкидеп жүргени... —деп киятыр еді:

— Қойсаң—ә!—деді дайым шорта бөліп:—Сен нени билетугын едің! Бийбипатна тұқымы Бийбипатна тұқымы сынай алмайды. Сизлердің, со, қабақ тәрезинизди қолыңызға беріп, жигитлерге жиберсе берін. Сизлер солардың әңки-дүңкисив билесіз. Нашар баланы сынаудың пири—азамат! Солай емес пе, Мақсет?

— Билмеймен,—дедім мен. Ыраемиде да билмеймен.

— Елеберин биле бересең. Сәрсенбай жаушы жиберген болса, сынап болып жиберген, Уәй, заңғар-әй, кеуили таныды екендағы, заңғардың! Назлы дегенин, кемпір, сен билмейсең, алтын дей алмаймандағы, бірақ гүмислигине шек жоқ, еле берін тири болсаң, көре берерсең. Ысылған сайын жарқырай беретугын нашар. Қыз баланың өзи еки түрлі болады. Биринши түри,—әдетіне гөре шунатай бармақты бүкті:—төркинниде тауымстай таранып отырғанда, ытықтырмайтуғын жигити жоқ. Сен де бизди сөйтип бапладың. Ал, енди, сол қыйлы есікке түсіп, бір-еки жөргек жайды бар ғой, өзіндей шүйке бао болады!

— Әне, әне бул енди бизге жабысып киятыр...

— Жақ, қойып тұр, сен бір гәпти тыңлап ал. Сен, ашыулаңба, гөшшым. Сеннен басқа келтиретугымы мысалым жоқ, басқаның зейніне тийіп аламан. Екинши қыйлы есит, енди, екинши қыйлы,—тағы бір бармақ бүгілді:—төркинниде малдымайды, обалақта-собалақ жүре береді. Бундай қыйлының жолыда дүзіу болады:—дей бергенде:

— Қой, гәпін қурысын,—деп шығып кетті жеңгем. Дайымның бір әдеті, айтип отырған адамы гәпін жақтырмай жары ортада шығып кетсе, қалған адамға айта береді. Ол да шығып баратыр-ма, шалғайынан басып: „Сен, мына гәпти тыңлап кет, хау, не қылған бий әдепсең!“ деп, кейіп таслайды да гәпін тыңлатпай

жибермейди. Соны бұлғаннан соң, мен де тым-тырыс отырман. Дайым енді бизди дыққатлап атыр:—Ырас айтаман, Мақсет, жолы дүзиу болады, билеп қой, соны. Сенің де илгері талабың, жақсы ниетің бар. Буны, бәрінен бетер сенің тыңлауың керек, жаңағы кемпірге де „қызым, саған айтаман, келним, сен тыңла“ дегендей етип айтып отырман. Жақсы ат пенен жақсы хаял, жигиттің бахыты. Жаманна дус болсаң, топпыңды саттырып, төркиннен тартады. Бундай қыйлыларының ауызында оңысық емес, „үйім, кийім, киім“ деген гәп болады. Төркиннен тотыдай сыланып үйреніп қалған бәле, соны хәуес ете береди. Қыз күнінде ғой, енді бұл әдеп жигитлердің хәуесін келтириу, өзіне қарыйдарларды тайдай таластырып, тамашасына қарау үшін жасанады, кәрбазланады, мына әртислердей жалған жылға, мәккарлыққа үйренеди. Кеуили соқсын, соқпасын, қонысысының қызынан қызғанып-ақ көрінген жигитті бір қылдан байлап қойыу үшін, жортаға жылға таслап жибереди. Дүньяда, жана жигит болған адамнан алаңгасар адам болмайды, қыздың жаңағы мәккарлығын „сүйедиге“ жорып, үйінің тусынан қысқа күнге гесирткедей қырық жууырып өтип жүргей. Ал, жаңағы мәккар қыз болса, есигінен тауланып шығып, жортаға тағы бір жылға таслап, қайтып үйінен шықпай, шийден сығалап масқаралап күліп, отыра қояды. Анау бийшара болса, бұрынғыдан да бетер күйін-жанып, өлермен ашық болып... Қудай, басыңды ауыртып не қылауың, жеме-жемеге келгенде бұл тиймейтуғын болып шығадыдағы, жигит басын тасқа урыуға шекем барадығой! Қоя бер сен бұл қатын дегеннің мәккаршылығын! „Бір қатынның мәккарлығы қырық ешекке жүк болады“ деп, ата-бабалар бийкәр айтпаған, Мақсетжан. Әне, сол қыз күнінде тамаша үшін, я өз құрдасларынан сүймесе де қызғанып-ақ, „бизди сиздерге қарағанда көп адам айттырып келип атыр“ деп, марапатланыу үшін-ақ сыланып-сыйпанып, өтирик наз етип үйреніп кеткен әдет, сүйегіңді сипіп кетедідағы, барған жерінде де, ал енді, бундай әдетінен қутылыуы мүшкіл болып қалады. Сүйекке сиңген нәрсе тегілікте қала ма! Түскен жеріндегі қонысы келиншектердің күйеулеріне, ямаса күйеуінің жора-жолдасларына жаңағы қыз күнінде жылға етип үйреніп қалған көз сөйтіп қарай береді ғой! Соннан,

оның жылға еткен адамы нық болса не жақсы, ал мына Меңлибайдай қопаллау қыйлы болса тиіснен шығармай „ал енді, бала, мына таза түскен келиншектің дәкенде қыялы бар қусаиды“ деп нилдей айнып сала береді. Сөйте-сөйте ауыл елге от түсіп, болады бір қырамыш, пышық басты тасласпа, көрпе-төсек зыңғырыспа! Әне, Мақсет, бундай нашарлар қуры жалтырағаны менен тыйығы пәс кемеди, олар желігін басама дегенше жары жасың кемийди. Усы айтқанларымды бинәй өмирінде ұмытып қалма. Адам өмірден де, биздердің заманымызда „ашықлық“ дейтуғын еді, сизлер „мухаббет“ дейтуғын көринесіз. Әне усы мухаббетте де өз орнын табыу керек. Мына Назлы деген, шәрүаға қолай нашар еді,—деді тап бір узатылып кетіп, қалып қойған адамдай әкинші билдирип.—Ал, енді мына, Меңлибайдағы келин, өз орнына түспей қалған. Бұл, шәрүаға қолай адам емес. Буны сыпайы шайырсымақлау бیرهу алыуы керек еді. Назлының жеңгесі де сондай нашардың қыйлы. оның да кеуили нәзік. Адам жарасық үшін-ақ үйленсе болар, бундай нашарларға бұрынлары „кеуилимизди мудамы шағлатып қояды, оннан соң бизден нама төгилип келе береді“ деп, қыссаханлар менен шайырлар, бақсылар өш келетуғын еді. Қайсы бирине қыссахан, бақсы, шайыр тийісе береді. Құдайтала, өзі қадирли затын аз жаратады, алтын қадирли болғанлықтан аз, аз болғанлықтан қадирли. Сонлықтан, жаңағы Назлының жеңгесінде пәкизе нашарлардың бәріне шайыр-төбиятлылар табыла бермейди, табыла бергендего, жүзикке қас қондырғандай болар еді. Хәр кимнің ығбалына өзіне тән нашардың сызылғаны жақсы, шайырға тән нашар шәрүаға тийгени менен, шәрүаға тән нашарды шайыр я бақсы алғаны менен бахытлы бола алмайды. Екі тәрәптің де ығбалының соқпақлары бір соқпаққа бириккенде ғана жұптылар жұбын жазбайтуғын ерди-зайып, бири-бирине жарасық бола алады. Болмаса, екі соқпақ екеуін екі жаққа жетелеп көтеді де, көрпе бір болғаны менен, кеуил қосылмайды, басқа болады, балам, Бұл да бір, кәсіп таңлағандай, Ал, кәсіп таңлау ауызынан сарысы кетпеген өзің қусаған палапанларға қостар таңлаудан аясаң емес. Мен өзімнің тууды-питті шоған екенімди билмей, жасымда көп дағдардым. Малақайшының кәсібін жеңиллеу көріп, ұрынып едим.

астары түрүлүп кете берди, мөси тигип карасам, гүл-шини дурус түспеди. Гобыз шертип көрүп едим, өзүм келистире алмай жүргөндө, үйдөн экем кууш жиберди. Кыссаханлык етейин десем, сабат жетпеспеди, болмаса, дауыс та, питегене намага түсүнгөндөй ыкылас та жок эмес кусаган еди, Кус салып көрдүм, бул да жигитке бир жарасык, жарасык болганда кандай, оған бир кызыксан, ылақ шапқанды-эм қоясаң. Еле бир үйретип жиберермен, оннан соң, өзиң де билесең. Мына, гөш планды бир мыйқтан түсирип алайық. Сөйтүп, кус салдым, кусшы боладым, дедим, э? Ал, енди бул, талаптан гөре бийдәулетшиликке усаңқырайды. Кусын алса ала қояды, өт қақпайтуғын да күшлер болады, бірақ севики күнде салылды. Биз не қылдық: айналып келип, мал бақтық. Эне, талап соннан баслап оралыуға қарады. Биз жүре берген екенбіз ҳәр жаққа бир урынып ығбалымызға усы жазылған екендағы! Хау, ертерек есимизди жыйып, биле қойғанда болмайтуғынбеди, бәри аңсат ис қызык та болмайды екен, қарасақ! Усы гәп неден шығып еди?

— Назымдан...

— Назлы қызымыздан шықты, хаууа. Назлы гөй, бизге қолай едидағы, Мурат жанға жағар-жақпасм еки талай ис. Ол, жуқа тәбиятлылау жигит гөй, оның өзиниң кәсибине жуғысын тийгизетуғын нашар керек пе, деп дәмледим де, мына кемпирге ырық берген бола қойдым. Болмаса гөй, нашардың нашарлығынзи үемиси жоқ. Пәкизе, ашың менен айланып, тоғың менен голғанатуғын нашардың сейдини, Көресен, еле усы қарағандағы нашарлардың шырайымыс да сол болып шығады. Сәрсенбай, бәле, ийисшил ийттей, пәлектиң астынан бир табыуын тапқан екендағы, қыз қалемесе не шара! Бірақ, алды менен тиллесип алмай, жаушы жибергені әнтеклик бола қойған екен. Анау күни ҳайтықты келин сизлердиң қайсысымызға берип еди?

Бул жууапты күтпеген мен:

— Хеш қайсысымызға, — дедим хаулығыңқырап. Сөйтүп, бақанның басына қыстырылғанын, қалай алғанларымызды қысынып-тартынып, айтып бердим. Дайым теке сақалын тутамлап, басын шайқады:

— Онда келиндяки әнтеклик болған екен. Дәстүрди бузғаны менен, биймәләл жағын ойлаған гөй. Сонда биреуңизге бере қойғанда, Сәрсенбай да жаушы жи-

берип ҳәлекленбес едидағы. Келин де тәсилпаз екен, көрдиң бе, бийкешиниң кеуилиндегисин билдирмеу ушын, сөйткен. Қуаласы-кәлам, ишиңизден биреуді қалеген. Қалемеген жағдайда, ҳал-жағдайды айтқан болып, жыллы сөз беиен ҳайтық бермей-ақ ысырып салыуға болар едидағы. Па-ай, қыйтыр екендағы! Усы, Жаңабайдың келиншеги бар ма?

— Жоқ.

— Онда соны қалегендидағы. Ендиги ҳайтқа шекем. Муратжанның отауын бир тиклеп алайық. Өлмесем, келинди шақырып алып, „сен, келин, өйткениди қой мен кишкене жиенди бир-еки балаға қосып жиберейин. Қыздың қалегенине ҳайтығын бер, қуры қол қалса, жиенимиз де өкпелемес, оған кимниң өкпеси бар?“ деп, айтып көрейин бе?

— Мейлин, — деди дайым нарыўза кейип пенен. — Сең басынды шайқасаң шайқай бер. Ғайтқа шекем, сенниң пайдасын билмей он төрт жыл оқып, сүўретши болып, баланың талабын үйренип жүрген ағаң қыз таңлап, шаңарақ тиклеп, жолыңды босатты да, бизниң саған ҳайтық соратқанымыз қалды мал! Оған шекем еле де қызды көзи таныттуғын биреу қағып кетпесе дей бер. Жақсы, сары қауынның ийиси пәлектиң астынан да иштейлисин шақыра береді, не көп, мурни ийис таныттуғын, сезимталлы көп. Ал, онда сен жат. Бүгин ақшам, малды сен бағасаң. Мен уйқымды питкерип, ертен базарға түсе жақпан. Анау, жоян болғыр, алты малдың орнын толтырмасақ болмайды. Районнан есапшы шығыпты деген ызым-сызым хабар еснтип атырман. Не қыламыз, енди, „зиян шуқыры толы“ деген...

16

Мен оқыған кітаплардың көбисинде бундай ақшамларды „ай сүттей жарық“ деп сүўретлейтуғын еди. Биз де оннан асып қайда барамыз. Бірақ, еле толыспаған ай жулдызларға толы аспанда жулдызларды терип жеп жүрген кәраматлы бир бууаз ақ бибеге де усап кетер еди.

Көл бойы самаллы болғанлықтан сүйир шыбынның ызыны да жийекте зыңылдаса бермейди, маллар малдай маңқыйысып, биймәләл отлайды.

Көп жыллардан бері, түнлетип, мал бағып көрген жоқ едим. Бунның нәшеси өз алдына. Әтирап, тегис уй-

қыда мәжирейди. Көз ушындағы буйра баслы торанғылардың жап-жасыл жапырақтарынан да сүт тамып тур ма екен дейсең, ақшыл-сары, бир, тамаша рәң-бә-рәңлік бар.

Аспаннан әлле қандай бир қуәтын қанаты „сып-сып-сып“ етип есителиди де, әлле қайларға семип бара атыр.

„Қолтық көл“ диң түңги „қосығы“ өз алдына, Хаууа, „Қолтық көл“ қосық айтады. Анау жулдызлар дирил-дескен айдындар қосыққа қосылып, әсте-әсте ырғалады. Өз бахытына өзи ыразы қылыш шабақлар, ақ шабақлар қууанышын суу астына сыйдыра алмай, көкке шапшыйды да, анау аспандағы аппақ айдың гүмис нурларынан гүмис иренлерди ала қашадыдағы, тағы тумғыйыққа асығады, ондағы ойын хош жақпай қалғандарының көзлерин қыздырып, „урлап келген“ „гүмислерине“ пайғазы сорай жақтай асығады. Қасқалдақлар соларды қууа ма, әлле „шабақ“ деп, тунғыйыққа шөккен жулдызларды шоқығысы келе ме, әйтеуір, айдының ортарағын шамбырлатып, бүлип атырғаны. Ауызлары бизиң Менлибай ағанын аузымындай нәхән бақалар сылдырласқан қамыслықлардың арасынан маған „бақ-бақ-бақ!“, — деп бақырады, олар өйтип бақырмаса да бағып жүрмен ғой!

Әне, „Қолтық көл“ диң түңги қосығы усындай, бул өз алдына турған бир нама, ал наманы тил бенен тарийплемес болар, буны тек ғана тыңлап кеткен мақул, жақ, бунда мәңги қалған мақул.

Әне, усындай екен бизиң „Қолтық көл“ диң қосығы, бурынлары тыңламай жүрип пе едим, я тыңласам да гәплет басып жүрмеді, буның бәрин, бәрин бүгин аилап атырман мен.

Мәгар, дайым күндиз мал бағыуға қайыл болса, мен, билдә түнде бағыуға қайыл болар едим. Лийкин, әлем усы бир ақшамдай раушан болса, толған ай болса, тәбиятқа мен де ышқы, инкарлық толы көзлерим менен қарай берсем, қарай берсем...

Усы бир ақшамы неге мениң ойыма Назлы түсе береді? Көйлеги етине жабысып, мына көлден Назлы емес, салланған-доланған бир суу периси тақ өрминини ушынан көз жасындай тып-тынық тамшы тамып наз-наз, газ-газ басып барар еди. Қарар еди, көзлерим сол елеске телмирип қарар еди. Кәпелимде жанағы сол елес

дир етеди, артына лаппа бурылып дирр етеди, хөл-хөл көйлек жабысқан қос әнар дирр етеди, мениң тула бойым дирр етеди. Қанекей, сол бир қос әнардың үстін тырсыйтқан жипек көлден шыққанлықтан хөл болмаса, мен сол қасиетли сийнеге Мәккедеги „қара қапыға“ бас қойған хажыдай бас қойып, еңкилдеп-еңкилдеп жыласам, қууанышым көкірегіме сыймай еңкилдей берсем, еңкилдей берсем, сол бир өмирбағыш сийне хөлленсе, мениң қууаныштан шыққан көз жасларыма хөлленсе!...

Усы бир ақшам мен көлсиз жасай алмайтуғын шагала болып, шарықлап ушып кетким келер еди, шанқылдап ушқым келер еди. Я болмаса, усы кәрадан „Байтерекке“ жалаң аяқ жууырып, уша басына шыға салып, усы әлемде барлығымды хабарлап жар салғым келер еди, атып киятырған таңды қарсы алғым келер еди...

Хаууа, бул ақшам мен шайыр едим, бир ақшамлық ғана шайыр едим...

Адамда сондай бир әжайып пурсатлар бола береді-ау: көз алдымда елес, суу перисинин елесі. Лийкин бул, Назлы емес еди, бирақ мен бурын-соңлы суу перисин көрмегенліктен, басқа қызларды да көрип жалшымағанлықтан сол бир суу перисинин орына өзиниң бул дүньядағы жападан-жалғыз көз танымсым, Назлыны қойып елеслете берер едим. Ол жеңил пәрүаз бенен, мисли, бир тода булттын үстінде илбип баратырғандай жүрип барар еди, жүзип барар еди, жүзип барар еди. Қарар едим, мен оның өкшесине қарар едим, „периниң өкшеси болмайды“, дейтуғын еди ақыры. Мен сол бир периге ашық едим, лийкин ол Назлы емес еди...

Усы ақшам мен я мәс едимдағы, я ашық, я жибли едим. Вирақ, не екенімди өзим сезбес едим. „Ашықтың жиблиден болмасдур парқы!“ деседі ғой ақыры! Ким биләпти, бәлким, адамдағы тунғыш мухаббат түйғысы тосыннан усылай оянтатуғын шығар. Мәгар, сондай болса мен ашық едим, қай ұақ бир ұақ, ашығым сол суу перисине мезгемеги дәркар едидағы, лийкин, ол Назлы болмағы керек емес...

Анау тораңғылдың басына илинип турған айдың астына қарап, алыслап-алыслап суу периси барар еди. Бәлким, сол бир айға бара асылып миңип, маған қара-

мақшы шығар суу периси! Маған ашық шығар, қарамақшы... жа-ақ. Әне, ай батты. Ай менен бирге пери де тораңғылдаң жылысып кеткендей болды, ай да жоқ, пери де жоқ, тек қосық бар. „Қолтық көлдің“ түнги қосықтары... Әллекандай бір ырғақлар, ырғақлар... Көкірегім нама шертеді... Бинәй өмиримде қосық шығарып көрген емеспен, бәлким шайырлар қосық шығарар қалатта усы мендей „жинли“ болып алатуғын шығар, билмедім. ырғақлар, ырғақлар... Отау таманнан ырғаққа аяқ қосып, наз-наз, ғаз-ғаз елес келер еди, суу периси келер еди... Мине, еситип турман, аяқтарының сытырлысына шекем, еситип турман.

— Мақ—сетті!—Дайым кейипти ушырды-ау!—Бар, таң уйқынды ала...

Мәңгүр кисидей үй бетке кеттім, мәңгүр едим, себеби мен ашық едим, суу перисине... тек, Назлыға емес...

17.

Адам қызық түс көріп, оябағанын тилеп атырғанында қәпелімде бастырнығып бір оянады-ау! Ақшамы менен елжиреп, қыял бесигінде тербеліп шыққан мен байғус, кешқурын да қалласлап жүр едим, ойда жоқта ауыл беттен қыйқыуды салып, Елмурат пенен Меңлибай аға келип қалды. Бизің менен иси жоқ. Тап бір барымтаға айдайтуғындай өрден ыққа ат шауып, әтирапты алампурхан етті де таслады. Хаулығып қалған мен де атғы қапталласа шауып барып, Меңлибай ағаның жылзұына жабыстымдағым:

— Хә, ишкен арағың!...—деп қышқырдым. Атының бір көзи маған қыя қарап, жағы бермаған қыйсайыңқырып тоқтағанда Меңлибай ағаның суп-сур болған жүзине көзим түсті. Есирип жүрмесе керек, есеңкиреп жүрсе керек.

— Айда, ауылға!—деп қышқырып жиберди. —Айда-а, сизлердің назыңызды қөтеріп болдым, айда-а!—деди де атын тепсинип кетти.

Не де болса, жайшылық емеслигин билгим келер едиядағы, бірақ, ашыу үстінде сорағым келмеді.

— Қуға бермей-ақ қой, апарамыз, алара да берме!—дедим таяғымды шошанлатып турып. Сөйттім де, малдың бір жалғайын жыя бердим.

Күнде бундай уақытта қайтып көрмегенликтен бе, тап бір ауылда жолбарыс жатырғандай, соның ийисин сезіп қойғандай бойдақлар қуйрықтарын шошайтысып, көлге қарап тасырақласа берер еди. Ат бенен жарыса шауатуғын не бір дуұбақтары бар, тойынны, семирип, жилигинин майы толысып, әбден қудайын ұмытып кеткен, түүе!

Сүрлеудің шаңғытын сууырып, қыйқыұласуымыз бенен ауылға кирдик. Ауылға мал емес, қуйын, дүбелей киргендей болды. Ший есиклер түсирилип, түндиклер жабылып қалды.

Мен атлы былай-былай шауып жүрип, дайымның атының аздадағы қазығынан тапжылмастан ертлеули турғанын көріп, әжеплендим: „Буның базарға кеткени қайда?! Әкелген алты малы қайда?!“ Еле базардан айналып келетугын уақыт болған жоқ еди. Мал алған адам, бүгін барып, ертең түске жетсе де ошағына май сала берсин, қала алыс.

Сауынлар да, баспақлар да әлле қашшан қораларына қамалып, тасқамал етилип тасланған. Есиктің алдында бір-еки маған бийтаныс адамлар қоддасласып жүр. Дайымның түрине өли шырай енип кеткен, келини төңкерипти де, үстинен аяғын созып жиберипти. Үстінде, қәдимги, жыйындық киімлері! Базарға кетейін деп атырғанда егленген қусады.

Келгенлердің биреуін ғана таныдым. Ол да болса, совхозымыздың бухгалтері, атын да билмеймен, бірақ, бас бухгалтер емеслигин, нәментайлау бухгалтер екенлигин билемен. Анау екеуи бинәй өмиримде көрген адаммы емес, әзелінде сары сыны, толықтан келген жигиттің мундирине қарап, „бажбан шығар“ деп едим. Соң-соң жағасындағы еки жұлдызды, қылыш пенен қалқанның эмблемасын танығаннан кейін, заң қызмәткері екенлигин абыйладым.

— Келдің бе, гошшым? — деди аман-есенликтен соң. —Мен, районлық прокурор Пирназаров боламан. Мынау, районың баслығы Малтабар аған.

— Хним,—дедим. Әжепленіп қареды.

Келгенлер ишкерилеп, чай-суу ишип шықты ма, я келип тұрысы усы ма, мен келгеннен соң ишкерилемеди. Бірақ, қазан қостағы „жуғыр-жуғыр“ дан, жеңгемнің елпидеп кирип-шығыуларынан еле аухатланбағаны, қәтте, қонақтардың ат үсти аухатланып кете-

туғын асығыс адамлар екеніне шекем мәлім еді. Прокурор ийегін қағып:

— Иске шырпылдасып, кирісе бер, Ережеп,—деді басына алағула алты сайлы кепка кийген бизің бухгалтерге; дайым сол отырған қалпін бузбады: «Әне мал, әне, шоланы, билгениңізді қыла берің!» деген ашығуды сезгендей болдым.

Елекең елпидеп, Меңлибай аға мөлтилдеп, Ережеп ериніңкіреп қораға киристі. Маллардың анау кеңсеге төркинінде аты, жасы, түрі, сырғасының номері жазылған нәхән кітапты алып, прокурор қораның алдына келип еді. Елекең ентелеп шықты да анау сауын қораның аузында жығылып қалған түрсини жеңі менен сыпырып әкеліп, Пирназаровтың астына жүдә бір ықтыяттылық пенен қойды. Шетен қораға шығанағын, түрсиге отырарлығын беріп, «Книга регистрации крупно-рогатых скот...» деген, қызыл қәлем менен нәхән етіп жазылған қатты қапты журналды бармағын жаппа ашты да:

— А—ал, сүйрелеклей берің,—деді прокурор басын қағаздан алмастан. Соң, бизге де қораны ишарат етіп жиберді. Ишкери кирип, басқалары шығып кетпеслігі үшін, ергенекті жаудым. Прокурор дайымды бармағының ушы менен шақырып:

— Ғарры—ы,—деді,—кел, көріп отыр.

— Жаза бер,—дейді дайым орынынан турып атырып.—Несін көремен. Бәрі де маған аузыланғалы берлі ағайын маллар.

— Мынау, сырғадағы номері менен салыстырмаймыз ба, енді?

— Салыстырсаң, салыстыр, ғошшым. Жаңағы алауынан басқасының бәрі бар,—деп атыр. Прокурор түрі-түсіне қарап: «А—ал, аты қандай?» деді. «Шалқуырық», деп жууап берді, дайым; «Анау Қутанлы көлде тууылды. Екі жасар, жақында «Алабас» деген бугадан қашты», деп атыр еді, прокурор, қолын силтеді. «Маған қашқан, қашпағанының керегі жоқ, жасын, атын айтып тұрсаң болды. Ал, бала, қулағына қарап жибер, номері нешеуі екен?» Мен номерін айттым. Ол журналдан сол номерді тауып алып, тусына қызыл қәлем менен бір ноқат қойды. Сөйтті де: «шығара бер», деді. Менің изімше Меңлибай, оның изинше Елмурат

келді. Белгіленгені белгіленгендей шығарылып жиберіліп атыр.

Сол тәртіп пенен кете бергенде ояқ-буяғы екі саатқа бармай, маллар тағы алдында мөлтилдесетугын еді. Кешке шекем, еле біраз бар, шемирелдіріп тойдырмаған менен шондысы шығармауға болады. Соны сезген дайым, есап-санақтың жылдамласқанын қәлен:

— Хой, бәреқалла, бола қойың,—ын жеткеріп тұр еді. Меңлибай әкелген бір сыйырдың сырғасын тат басқан ба, номерін көріу мүмкін болмай қалды. Шырпынып тұрған дайым, кітапшаға бармағын шошайтып:

— Ғошшым, мынауыңнан «Шайбас тарғыл» дегенді, тап,—деді шулығын.—Жасы үште, тек бір ғана тууы, қасыл мал едідағы, қыстан мандымай шығып, қаша алмай қалды. Тууылған жері «Көк шүңгіл». Әне, соқарасын тауып, сәнесін жаз да жибере ғой, берекет тап. Мен балаға күн барында тағы бір жайдырып ала жақпан...

— Күтә бір, биймаза ғарры екенсендағы! Бар, лампамай әкел үйіңнен...

— Үйде лампамай жоқ,—деді ғарры да хәкісленип. Хаулығып қалған Меңлибай аға:

— Мынаны ұслап тұр, Хайтмурат аға,—деді.—Жууырып барып өзім әкелейін.—Ғаррыға қулағын ұслата сала, өзі баладай, солқылдап жууырып кетті. Ғаррының қырсығып тұрғанлығы соншеллі, «сен-ақ әкел», деп, анталасып жүрген Отарбай менен Дауытбайға да бір ауыз айтпады.

Анау районың баслығы Малтабар деген, семізшиктен келген, шырғиы да оләмата жаман емес адам араласпағанда бұл шатақ болмаспеди:

— Яшуллыны еркелетіп жиберген ғой, яшуллылар...

— Еркелетіп, мен хеш қайсысының екі тууған егизинің сиңары емеспен,—деп бежирейді ғарры.—Аузыңды тартып ура берме, өйтіп. Сақалды сыйла, әкеңдей адамман. Айдың аяғында гөш планға, сизлердің қалаңызға сизлер жеуі үшін мал тапсырыуым керек еді. Мына маллардың хәр қайсысы күні-түні бағылып, күнге бір қадақтан тас миндіріп киятырған маллар. Ал, сизлер болсаңыз, бүгін бизді бір жүз алпыс төрт қадақ тастан қағып тұрсыз. Күн санаулы. Қарап жатып-ақ өс-суу сорамай, қағаз үстине қағаз қосылып, пәксін семирте беретугын, бұл сизлердің кеңсеіңіз-

дегидей жұмыс емес. Биз буны, бақсақ семиреди. Мен мына сырғасы тотыққанды ұсалап турамын, сиздер мына балалардың әкелген сырғасы патлығанын өткерип жиберсе бермейсіздер ме, шырақтарым-ау, әбден, қақайса қалдыңызға?!

— Яшуллы, гәплерің қалай қалай өзі?!

— Болмаса, не енди, еркелетті дейсең! Мен директордың, я парткомның қол баласы емеспен-ға, бәріннің де әкесіндей адамман. Қәне, сен бала жөніне тур. Кәмсияның баслығы мына бәжбан бала ма? Мен ұсының менен сөйлесейін, сен апталапқанды жибермей-ақ қой.

— Бул бәжбан еме-ес,—деді Малтабар бұйырып таяна беріп. Ғаррыны сөйдегем, сабасына түседі десе керек:—Абайлап сөйлең, бул, райпрокурор жолдас Пирназаров деген болады. Ға-а, анау-мынау қынырларды тезге салып қояды.

— Қошшым, айтпайын десем де қыздырып баратырсаң... Бизің құдай берген минез, қарсыға салса да өзгермейді. Пуркуралдың алдында, бір жорғаласа, искиладқа келген затты саудагерге саттырып, ауыз жаласып жүргендер жорғалайтұғын шығар!

— Ким айтты оны?!

— Болмаса, дүкәнда жоқ нәрсе, базарға неге түсе береді?

— Қоя қойса, Ғайтмурат аға,—деп атыр бір қашарды шақмынан беккем тутып алған Ережеп.—Ерегисти не қыласаң?!

Соның арасында, қолында бір қуты лампамайы, бір қамтым пахтасы, епелекпен Меңлибай аға жетіп келді де, қутыға пахтаны тығып, ғаррыға ұсалап сала өзінің қораға урды. Ғарры аларын алса да:

— Мә,—деді Малтабарға созып:—Пәкизе, татын кетир де мына қошшымызға нәуірін айтты жиберсе ғой?

— Сен, өзі, ғарры, ойнап турмысаң?!—Прокурор қызды. Анау сурланды. Меңлибай, «өзім-ақ сүртейін де, бай-бо-ой, жигиттер. Бір яшуллының қынырлығын көтермейсіз бе?» деп апалақлап келді. Ғаррының қолынан қуты менен пахтаны ала сала сырғаны ысқылап атыр, үйлеп ысқылап атыр, қолы етик майшының қолындай жыл-жыл етеді:—О-ой, жигиттер-әй, қойың-дә мәлелді!—Ғарры дым үндеген жоқ. Сыйырды шығарып жиберіп атырып, прокурорға үнсиз қарап тұрды да:

— Сен мына қисині көмеклеседі деп әкелдің бе, я төбеңе қарауыл етип қойыуға әкелдің бе?—деді.—Көрмей тұр ма, менің қолым босамай атыр ғой, қолымды жаздырсам құлақтан айрылып қалайын деп турман?!

Пирназаров үндеген жоқ. Ғарры ергенектен шығып тұрды да алақанын көдегейлеп, қуяшқа қарады:

— Өйттик, бұйттик, күнді де батырдық-ә!—деді, бірақ, еле күн батқан жоқ еді:—Обалыңыз кәмсияға, жәниұарлар.—Хеш ким хеш нәрсе есиптегенсиді. Пирназаров ендігі жұмысты тездете баслады: «түрі, түсі, сырғасы?». Сол екеуі менен аты сәйкес келсе, соңғы графадағы жасы сәйкес келе береди. Ережептің күшмийтек болып әкелген бір сыйырының сырғасы жоқ болып шықты.

— Неге жоқ?—деді прокурор құлақтың тесілген-тесілмегенін турып барып көріп Меңлибайға.—Не қылған бұған?

— Түсіп қалған шығар, Пирназаров аға, қуырдақта...—деп атыр еді из беттегі Меңлибай. Прокурор:

— Түсіп қалған дейсең, ә?—деді таңланып.—Қайда түседі?

— Қайда түседі-и?!—ғарры күліп жиберді.—Оны сыйырдың артқы туяғынан сорамақ керек!—Езиуін жыйды да:—Сыйыр деген алдыңғы аяғы менен қасынбайды, қошшым,—деді, биймәләл, өлпен ғана шықса да дауысында адам ашмұланғандай мысқыл бар еді. Прокурор:

— Сен, ғарры, жөніне тур,—деді бармағын шошайтып,—Бизге мешать етпе. Я шопан емессең, я бригадир емессен. Бар, үйіне бар, сенсіз-әм санап шығамыз. Неге нерте ойнай бересен...

— Я жұрттың нерте сеннің үшін дәруаздың сымма?!—деп Малтабар былай қарап маңқыя қойды. Ғарры әжепленіп қарап тұрды да:

— Мал кимдікі?—деді гегирдегін созып.

— Қойсаң-ә ғарры, бар, көкнарыңды иш...

— Жақ, сен өйтіп сәлде берме, кимдікі мал...

— Бай-боой, ая, совхоздікі...

— Совхоз кимдікі-и?!

— Хүкіметтікі-и!—деп созып жиберді Малтабар.—Хүкіметтікі!

— Қулағым герең емес, жекирибе өйтіп: қошшым. Сен биледи екенсең, ая, хүкімет кимдікі?

— Хүкімет адамлардики, яшуллы,— деп, мыйық тартты прокурор. Оның неге тона-торыстан мыйық тарта қойғанына түсінбей қалдым. Ғарры оны „уялды“ға жорыды ма, гийнели пішінде дауысын дирилдетті:

— Сенни, нним, жөнге түсінетуғын түриң бар екен. Усы хүкіметтің малын мен қырық жыл бақтым. Сонда мен усы хүкіметтің адамыман ба...

— Әлбетте, әлбетте,— деди де Пирназаров жұмысы менен бола берип.

— Айтаман ғой, жөнге түсінетуғын жигитлер менен санасыу да, сөйлесу де аңсат,— деп, ғарры шулығынып, келип қалды:— Ал, енди, менің мына сауалыма жууап бер, нним. Мен оқымаған адамман, бәлким, түсінбеспен. Ким түсінбегени үшін сөксе, нәлет жаусын оған. Мен усы хүкіметтің табан жери үшін өзимди жууапкер санап, мынаығы Берлинге шекем, пайыу-пияда жүрип өттім десем, бири ғалет демен, ғошшларым...

— Сонда не демекшисен?

— Сонда ма, Малтабар ғошшым, әй, яқ, саған гәп зая етпеймен.— Ғарры басын шайқады да прокурорды дыққатқа тутты:— Кәмсияның бирлиги, анау бизің Ережепте бийлик жоқ екен. Кәмсияның төресі де, төрелісі де өзиң екенсең, ғошшым. Жанағы „я шопан емессен, я бригадир емессен, барсаң-ә!“ деген гәпниңди қайтып ад, бизден, ғошшым. Өйтип маған тесирейме, азапта берме. Гүллен хүкімет үшін өзин жууапкер сезген биздей алпыс бес жасар сада ғарры хүкіметтің бир баспағы үшін хәм өзин жууапкер сезеди...

— Сезгенің сол ма, алты малды бирден...

— Сен сөйлеме, Малбагар ғошшым, берекет тап!— Ғарры алақанын сермеди:— Мен алты малды жойтқан болсам, орынына мине деген алты бууаз әкелейін деп, базарға баратырған жеримнен совхозға да жеткермей, жолдан қайтарған өзлеріңиз. Үш мың манат пулымда еле қойынымда.

— Қоя қойса,— Меңлибай жалынды:— Берекет тап, Хайтмурат аға...

— Қояман, қайтып алсын, жаңағы гәплерин, ғошшым...

Прокурор айқаса кететутын адамдай „тфуу!“ деп, гүрсиден өре турды да ғаррыға шекшийип:

— Ал-дынбайды-ы,— деди бууыңға бәлиа.— Гәп қай-

тып алынбайды! Әри шопаның қайтлатып жиберип, алты малды асырасаң...

— Не дейди-и, қайда-а...

— Әри, комиссияға бағынбай, тәртіпті бузасаң. Әри уры, әри үстем!

— Қа-ааа, солай де!

— Қоя қойса, дайы!

— Хайтмурат аға деймен!

— Жиберип, баллар, малларды!— Қа-а, солай дейсең!— Қалшылдап, ғарры хеш кимди тыңлар емәс. Жағаласа кетер ме екен деп, арашаға қолайласқанларды бийнесіп етип, ғарры бирден пәсине қайтты да:— Ғошшым,— деди өлпең ғана.— Сен бизден сауал алыуға келген екенсең. Пәкизе,— жолды көрсетип;— анау изин комилместен бұрын қайта ғой. Ертең нәүескиңди жибер, сауалды кенсене барып беремен.— деди. Сөйдеди де ергенекти ашып жиберип, шетеңге тығылған бизің таяқсы сууырып алды хәм қуйын урғандай партылда-тып сабап малларды аңқайып атырған ергенекке еңтерилдирди. Бундай нәрсени хеш күтпеген ергенектегилер тасқынның асғында қалатуғындай кейин-кейин қашымсты. Меңлибай аға хәр малға бир жууырып, қоллары көлегейлеп, қыйғырып жүр: „Сәни жин урды ма, қойсаң-ә, Хайтмурат аға!“

Лийкин, дәрьяның өзи қайтпағанша, бузылған бөгетті қайта бөгегу, бөгеген менен де, сыртқа ылағып кеткен сууды қайтып аңғарына ағызыу мүмкин емес еди. Үш үйдің бала-шағалары да жыйналысып, ауылдың арасы әнтер-тәптер бола қалды. Әлле қашқан атына минип алған дайым болса, гә ана сыйырға, гә мына сыйырға шауып, шашырап кеткен малларды жолға сала алмай жүр. Тусымнан былай бир өткенінде мен оның көзлерінде жас көрип қалдым. Өмирим тууып, көзлеринің ләмленгенин көргеним усы еди. Атым жууыра бергенде Меңлибай алдымнан шығып, қушақлап қалды:

— Сен кетпей тұр, Мақсет, шатақ болатуғын болды? Ең болмаса мени ая!— Мен бирден салпаусып қалдым.

Дайым үлкен машақат пенен малларын жөнге салды да „Гүмис көл“ таманға айдап кетті. Ауыл арасының шаны басылған соң уәкиллер үсти-басларын қағынып, Елмуратқа қолларына суу қуйдырып, Меңлибай-дикине кирди де әллен уақыттан соң мени шақыртты.

Кирип барсам, Уәкиллер еле шоферын олтпаған екен-дағы, Меңлибай аға: „Усы шатақты, жигитлер, қоя қойың да, жақында орденге ұсынып едик, документи жоқарыға кетип қалды,“ деп, жалынып-жалпайып атырған екен. „Алар ордениді!“ деди де прокурор маған бір жапырақ қағаз ұсынды, ал авторучкасын болса, Малтабар тайылап отыр екен.

— Алты малдың жасы, түри-түси, аты қандай еді, қай күні қалай жойтылды, соны жазып бересен, тақ, что, мал үшін сен жуған бересен. Шопан—сен. Атан менен жұмысымыз жоқ,—деди. „Дайым менен жұмысы болмағаны жақсы, сол бийшараның мийнетинің бадалағанын көрсем болар, өзимді писирин жесин“, деген ой менен прокурордың папкасының үстине қағазды тәсеппе жиберип, хайт күні кимлердің келгенін, Қайған ағаның ауылына хайтлап келсем, алты малдың бірден жоқ болып шыққанын, табылар деген үміт пенен елеге шекем хеш кимге билдирмегенімизді, хәтте, Назлының үйінен қара чай ишкенімізге шекем қалдырмастан отырып, жазып бердим. Пириазаров қағазымды күтә ұқтыяттылық пенен пухталап, папкасына салып, „шырт“ естирди де тағы бір қағаз ұсынды. Бул, акт екен. Онда алты малдың кемислиги, дайымның комиссияға қыр көрсетип, тәртіпті бузғанылығы жазылған екен. Елекең де, Меңлибай аға да, өзлери де қол қойыпты. Менің фамилиямның тусы ашық. Енді сол жерді толтырып берсем, кете беруіме болатуғын қусаңқыраған. Бірақ, бунның өзі қыйын еді. Қағазды яшулдың өзіне қайтарып бердим де:

- Кете берсем рухсағ па?—дедім әсте ғана.
- Қол қоймаймысаң?—деди прокурор.
- Тәртіпті сиз буздыңыз. Қолды биз қоямыз ба?!
- Не деп бузыпшыззз?!
- Биз әскерлікте коммунистлик моральдин кодексин ядладық...

— Сен оны айтып отырсаң, биз жинаят кодексин хәм ядтан билемиз!

— Ырыл-тырыл күн көриуңиз үшін, әлбетте, оны билиуңиз итимал,—дедім мен де нықыртып. Хәмме демни ишине тартып алған, тым-тырыс. Сирә хеш ким қой да демейди:—Бірақ, күн көриу үшін емес, пухараны аяқ ташылдатып қорқытыу үшін-ақ жинаят кодексин ядлаған болыуыңыз мүмкин ғой...

— Сен, слушай, абайлап сөйле!

— Жүдә абайлап сөйлеп отырман, отағасы. Абайлағанда қандай, сизің мораллик кодексти билмейтуғыныңызды хәм абайлап айтып отырман.

— Так-та-ак...

— Хауа, кодексте „бюрократизмге қарсы мауасасыздық пенен гүресіу керек“ делінген. Биз сизге қарсы гүрессек, бюрократизмге қарсы гүрескен боламыз. Себеби, сиз бюрократсыз, бунның дәслепки нышанын сизің ақ сақаллы адамға бармақ шошайтып, „сен“ деп, сөйлегеніңізден абайлап едим. Сиз пахыр-пухарадан өзіңізді үстем санаитугын адамсыз, коммунистлик рухта, жүрек те жоқ сизде...

— Қысқарт-ай, партбилетти сен берип қойған жоқсан, маған! Мені сен емес прокурор етип қойған, райкомның бюросы, билдиді бе?!

— Билемен,—дедім мен басымды екшеп.—Сиз қызып отырсыз, себеби, мен хәқыйқатын айтып отырман. Хәқыйқатлықтан қорқатуғын адам, хәқыйқатын айтсаң, айға шапшыды. Неге қызасыз? Дурис, партбилет те бар, хәмел де бар сизде. Бірақ, сонша туқым шигиттиң арасында бир-еки қамы да кетедиге, қам қамлығына барады, көгермейди. Жа-ақ,—дедім басымды шайқап.—Ширин кетеди. Сондай-ақ, сизге де ұзағына партбилет пенен хәмел жолдас бола алады деп айта алмайман, жа-ақ, жа-ақ...

Қолымды бир сермедім де шығып кеттім. Изимнен сөгис аралас бир нәрселерді айтып атыр еді, өзим айта жағымды айтып болғаннан кейин қулақ та әснадым...

Келесі күні районлық халық қадағалау бөліміннен бир адам, рабочком Әлимай аға, бас бухгалтер келип, онысыз да ай жақты еді, сонда да переноска менен лампочканы әкелдирип, ергенектиң бақанына қыстырты хәм аухат писемен дегенше хеш ижиңсыз-ақ еки-үш сәаттың ишинде барлық малларды қайта санап:

— Ондай-ондай болады. Хайтмурат аға, Әйтип, хамсығып, еңседи түсире берме. Бірақ, әлпайым болған хәм шен емес. Не де болса, болар ис болды, ғайратты сала бер,—деп, марабатын жеткерип кетти. Санауда қорадан шыққан мал да, қонақларды ұзатып салыуға үйден шыққан дайым да қайтып ишкерилемеди. Ұзақ ұақытқа шекем „Қолтық хәл“ диң шығыс тәрепине ұзақласып баратырған туяқлардың шықылдылары, да-

йымның тек ғаррыларға ғана тән „хә-эйт, шүүү! Хә-йит, шүүү!...“ деген қарлығыңқыраған дауыстары емис-емис еситилип турды.

Сол ақшамы ай толысқан еди. Мен түсімде перини аймалап шықтым, суу перисни...

18.

Қамыслар тәуір ақ писип, айдың аяқларына таман көллердің көл, я нууқарағай қамыслық екенлигин абайлау мүмкин болмай қалды.

Совхоз хәкимлери де, әйне, пайытын биледи. Бил-месе, сонша журтқа аға етип қоя ма?! Маллардың өз-лери емин-еркин отлап бара алмайтуғын айдылардағы пишенлерди қайық пенен орып алыуға қарар шығарыптыдағы, комсомол комитетинин секретары Азатқа: „бир, ғайрат сал, гошшым. Бизге, усы от-шөп,—мут түсетуғын от-шөп. Көллердің сууы тартыламан деген-ше бәшкеси тағы жетиледи, албетте, үстин орып ал-сақ жетиледи. Сен, соған бир басшылық етип, мына мектептің жетинши, сегизинши, тоғызыншы, онынши классларының оқыушыларын жумылдырып жибер. Фер-маларда, совхоз орайларында ауысық адам болса, биз хәм шығарамыз. РайОНО, мектеп директорлары менен келисилди.“ деп, жедел берип жиберипти.

Соннан бери тыным таппай, көл жағалаған ферма-ларға бирим-бирим кирип шыққан Азат бизикине де келди. „Усы қараларда кимлерде қайық бар, сорап алыуға болармекен?“—соны билиуге шығыпты. Мына хабарды еситкен дайым: „Мынаны ким ойласа да гелле-си бар адам ойлаған екен. Жылда көллердің қамысы сууы тартыламан дегенше қатып кетип, я малға, я ший-ге жарамай жүр еди. Шийшилер қамыс пилийтаға ал-ғанын аладыдағы, алмағаны, қалады. Өрт берейин де-се, жийегинде тоғайы жақын. Өрт бермейин десе, қуура-ған қамыс, алабәхәрден сүйрикке салқын саясын са-лып, мандытпай жүр еди. Пай, жақсы болған екен әу!“ деп, ушын-ушын қууандыдағы: „Буны хәмели аңсат,— деди.—Сен балларды жыйнап келе бер. Мен, оңқол-дай сал бууып беремен. Хәсабына бизни мына Мақсет-ти де ачып қоя бер. Жан басына үш жүз бау болса, не, ол? Мал бағып жүрип орыуға да болады. Не көп, тынып турған пишен көп!“ деп, Азатты мардытып жи-

бергеди ғарры түски уйқыдан да ғаз кешип, таң қа-раңғысынан бизің менен бирге шығады. Қолында жар-ғысы, белінде балтасы.

Ийирилемен дегенше биз мал бағып жүре беремиз-дағы, дайым болса шығып киятырған қуашның нурла-рын балтасының жүзинде жарқылдатып, урып турғаны балтаны. Қай тәрептерде екенлигин балтаның тоқыл-дысынан тауып барып, уақты-уақты жарғы тартысып кетип тураман. „Дайы, шаршаған шығарсаң, балтаны берип, малға бара тур. Мен де шауып көрейин“, де-сем, басын шайқайды: „Бара бер. Ғарры өгиз балтаға алдырмайды деген гәп бар. Балтаны анау-мынау жи-гиттен жақсы ура аламан. Оның үстинше, көрип турсан ғой, қуурақ-қуурағын, сыйдам-сыйдамын сайлап шауып жүрмен. Қуурақ болса, пәкизе, жүкти де көп көтере-ди, тоғайға да биймәлел. Сен ағашынды танымай қа-лып жүресең бе,“ дәп, гуманланып та қарайды. Жә-неүиттен оқтай-оқтай Ғырық-еліу қаданы шауып, пи-яздай аршып, кептирип қойғаны қашшан: „Кейип тур-са, пәкизе, қолға да жеңил болады...“

Азат сол келип кеткеннен кейин қайтып хабар ал-мады. Көмекшилердің қашан келетуғынын да мәлим жоқ. „Қалай да салсыз болмайды, қайсы бирине қайық жеткересен! Мен усы базарға шекем бес-алты салды бууып берип, базарға түспесем, шатақ. Анау күнгилер қарап жатар дейсең бе?!“ деп, өзнен өзи шырпынып, базарға шекем емес, бесинши күни кеште: „бес салға пәрауан жетеди. Енди шеге керек“, деп келди. Ал, ер-тең базар деген күни атар таңға базарға түсиу үшін қойын қалтасына үш мың манат пулды басып, сырты-нан түйренуиш пенен түйреп, өзиниң сөзи менен айт-қанда „ырас, қарыстан-қарыстан зият мыйықтан еки басын толтырып“ қайтыу үшін, гөне қоржынның хәм бөктерип, совхоз орайына барып жатыуға ниетленип кетип еди.

Күндеги әдет бойынша, түнгі саат екилерди өткере бәрип, мал жайып кетиуге қолайласып атырғанымда сыйырларға, баспақларға сетем берип, Азаттың маши-насы жетип келди. „Азат! Не-ғып жүр бул, биймезгил уақытта?!“ деп қарасам, жақ, Азат емес, дайым түсип киятыр:

— Ой-ой, болмайды екен, бизің базарлап кеткени-миз. Көмекшилер ертең келетуғын болыпты. Ендиги

базар-ақ аламыздағы, бүгін салып суға сала беретугын етп қоймасақ болмайды, ,

— Шеге қайда?

— Машында, түсірін, — деди онысыз да қоржынды мықшылып, көтере алмай киятырған шоферға.

— Мынау бизің ғаррының дауысы ма, ғарры-ы?! — Оянын кеткен жеңгемнің уықылы-оюу дауысы шықты. Ғарры жекиринни жиберди:

— Усы уақытқа шекем хәм жатпақ болып па?! Журтлар жәхәннемди айналып келип атыр. Гурық басып атырмысан, турсаңо! Шай қайнат... Әне, балам, усыларды соқтыраман деп кеш қалдым, болмаса... — деди менің кабинеттен шығырлатып таслап атырған скобкаларымды нұсқап. — „Ақыл жастаң шығады“, деген. Анау Жаңабай жораң айта қойды, Болмаса, сә ядымда жоқ еди. Басы-қасында болып, ислетип берип, ол да жаңа кетти үйине. Өсип-өнетуғын жиги-ит! — деп қойды, жүдә бир ыразы пишинде: — Бунысы дым итняж болды.

Шофер шайға қарамай, „үйден ишемен“, деп тәуелле-пәуеллеге турмай, кетип қалды. Дайым өкиннш билдирип:

— Пай, нетесең-әй, онда кемпирди оятпайтуғын едимго! — деди тап бир жеңгемнің басын шайқап оятқандай. Соң Елмуратқа, тоңқылданды:

— Өзим үйден бир майдан кетсем болмайды! Мына Елмурат баққанлардың түтінлиги өшип қалыпты! Қа, усы Меңлибайды ма, өзин таң алдындағы аш шыбынға тыржалаңаш байлап қоярмеди. Мен соны түтетип болып бир, көзгир алайын — Бир уақытта маған аларып қарады да: — Сен неғып турсаң, — деди: — Я бир нәрсе тәме етип турсаң ба, кетсеберсоңо!

Кете бердим, не тәме етейин, қызық адам, ә?...

Аздан соң, келип чай ишип кеттим. „Бизлерге жақын бол, керегін шығып қалар“, деп қалды изимнен.

Көп узамай-ақ бир балтаның тоқылдысы еситилип турды. Күн шыға бергенде тоқылды екеу болды. Ал, аздан соң тоғайда үш балта тоқылдады. Менің ядыма өзим хызмет еткен Тайғаның азанғы мәхәли түсип кетти. Қарағайларға азан менен тоқылдақлар үсейтип, тумсықты урып отыратуғын еди. Мен өзимди бир зүк әскерликте жүргендей сезинип қалдым: „тоқ-тақ, тақ-тук, тоқ-тақ!...“

Түсте олар мені чайға ерте жиберди. Олар түслеңиүге кеткенде сауынға да менің қарап тұрыуым керек екен. Мен келгеннен кейин барып, өзлери кетти. Бул уақытта маллар әлле қашшаң ийрилген еди. Анау бир жоғалған алты мал көзімди қорқытып таслаған. Арасы ғат шаптырым еки сууаттың арасында мәкидей қатынап жүрсем, алдыман Назлы княгир. Астында бизің дайымның аты. Найзаласатуғын батырдай бири биримизден көз айырмай айдастық. Ақыры оның кирпиклерин суулаттым. Жигитшиздағы, ақыры, сулатпай не! Қанталласып келип, қолымды созып едим: „Бар-әй“, деп, тап бир пышықтың баласы салбырап тұрған шашбаудың ушын қағып жибереди ғой, тап сондай етип, қолымды қағып жиберди. Бурыниан уйпаласып қалған бир үйдің еки аты қапталласқанда бири бири қыйып кете алмағандай егленип қалып еди. Көзим менен Назлының қуяш қарайтқан жүзлерин аймалап шықтым. Кирпиклерин төмен қадап, ләплерин қанша қымғаны менен, күлкис келип, өзин өзи зорға тутып тұрғанын билеп қойдым. Буны маған бүлкілдеп тұрған күлдиргешлері айтып берди. Бурымынан қашып, алмалығын сыйлап қайтып тұрған узақшаның қауырсынындай бир шылым шаш мына қызды дым әнейдей көрсетип жиберди. Жиллидеймен-ау, бирден ууылажытып, сүйгим келип кетти. Сөйтетуғынымды билеп, шақлаңып-ақ турса керек. Қолымды ийегине соза бергенім, қағып жибермесин бе, қолым атының жалына соқлықты. „Уныңды шашайын ба“ дегендей, басқа гәптиң рети келмегенликтен: „хә, аттын жылауы мынаяқта екенго...“ деп таңланып атырман жортаға. Қыз күлип жиберди:

— Аттың жылауы менің ийегімде болатуғынбеди, қалтырақлап өл-ә. Жигит болғаның жөни сондай боламекен? — Аттың жылауын жаздырмастан тұрып, Темиркөкті де ізге бурдым да:

— Қандай болады екен? — дедим езиуім ғарбыз жей жақ адамның жағындай айырылып: — Қандай болады екен, зиязулымыды қайырып, бир сүйсек...

— Сүйдирмейміз-дә. — Күлди мақау қыз, оидырмай күлди, наз етип күлди. Көзин ойнатып күлди, мақау қыз: — Адамы бар-дә, сүйетуғын. Сенің сарымсақ сасып жүрестуғин аузың дәри ме маған, үйий, — деп шимиркенгилей мурынның жыйырды; Өзимнің мынадай, — бас бармаған шошайтты да атын тепсинди, мен де жы-

лауын жаздырмастан қапталласа бердим:—хауға, мынандай, дәптері палдай жигитім турғанда...

— Сүйіспің те жүрсіз бе, еле, палда-палдай...

— Сүйіспей не, хәмме сендей сүмер ме! Ойнап айтпай-ау, сен сүмер емессең. Жибер, аттың басын, биреу көріп қалар...

— Жанағым дәптері палдай жигиттің атын айтсаң, жиберемен.

— Жибер деймен.

— Айт, атын. Сонда жиберемен...

— Адам күйеуінің атын айтамекен, сенің жеңген айта ма...

— Япырмай-ә!—депнен ғой, қыз сылық-сылық күле береді, күле береді. Бүйрегі бүлк-бүлк, ийіндері селк-сек ете береді, ете береді, Ердің басынан ұслап, еңкейіп күледі, неге күлгенін өзі биледі, билемей қиятырған мен:—Япырмай-ә, шының ба?!—деймен едирейің.

— Мен танымаң ба?

— Өзіңнің жоранғой, тап баяғыңды айтып беремен,—дейді бармағың шошаңлатып. Мен хайран қаламан.—Еле билемей тұрсаң ба, жақында билесең.

— Кім ол, өзі?!—

— Кім менен хайтлап барып едің, солардың биреуі...

— Сәрсенбай ма?!—дедим таңланып.—Жанабайдың жүрген қызы бар, деп есайтемен.—Бетіме қарайды да, қыз күле береді, күле береді, күле берсін, өзине жақсы болса. Бірақ, ол күлген сайын, неге екенін қайде, менің берекетім қашып баратыр. Оны сезіп қиятырман. Бірден „жүрген қызы усимекен?“ деген ой сап ете қалды: „Болмаса неге күле береді?!“ Жанабай маған ырасын айтпай жүрген ғой. Я Сәрсенбай-мекен?*

— Сен неге, онда, анау Сәрсенбайдың,—дедим сын көзім менен қарап:—жаушыларының геуінің дұрыс-лап, хасасын ұслаттың?

— Оны кім айтты?—Ол да маған лийкиңли қарайды:—Кім?

— Хәмме айтып жүр. Жердің де қулағы бар деген...

— Сен соны еситкен уағында қуандың ба?—деді бетіме үңіліп.

— Жақ,—деймен басымды шайқап.—Достымызды қапа қылғаның үшін несине қуанаман?.

— Қуғанбай-ақ қой!—деп бултығансыңқырап, арман қарады. Ашыулы:—Хасасын ұслатты деп, қапа да болмай-ақ қой. Тап менің сол жигиттен басқада ойым жоқ, еситтінбе-е?! Қойып тұр, желкеңе бір сона-а,—деді де шарп еткізді. Бул не қылығы? Аузымды жасқай бергенім:—Пай, ушып кетті-ау!—деп өкінген-сиді де бірден шақалақлап күліп жиберді. Менің күлкім келип қиятырған жоқ:

— Сонда неге, хасасын...

— Хасасын, хасасын, дей береді екен-әй!—деді ол бірден салдамлы бола қалып.—Мен ол ақымақтың өзіне айттым, „айттырып, хәлекке қалмай-ақ қой“. Дедім, „бір күнде қашамыз да кетеміз“ дедім, „тисіңнен шығарма“, дедім. Соған исенбей, адам жиберіп жүргені. „Тисіңнен шығарма“ десем, адам жибергеніне шекем саған айтып... Услаттың-да, қөзабаға, хе, журтта бар қиятырлық менде жоқ па?

— Болды, болды,—гәптің аржағы жалықтыратуғындай сезіліп кетті:—Онда, қашасыз ғой, жақында, я?

— Қашқанда не қылады, қашамыз...—

— Аржағын айтпай-ақ қой,—дедім мен, қызарып кеткенімді айнаға қарамай-ақ биліп қиятырман. Гәпти басқа жаққа бұрғым келип кетті:—Уның болғанда „шашайың ба?“ дер едім. Ердің басындағы түйіншік не, қант па?

— Сууға баса жақыңсаң? Қант емес, дуз,—деді лийкиңли қарап—Берейің бе?

— Оны не қыламан?

— Жалайсаңдағы!—Соны айта сала, жылауды жулып алып, атқа қамшыны тартып жиберді. Изінен қуып, хәлекленгенім жоқ. Ат шабысқандай кеуілдің де хошлығы кеміс еді. Бірден жабырқап баратырғанымды сездім. „Жораларымыз, үйленейің деп атыр екен. Биз жүре береміз-дағы, алдымыздағы бөгет бузылғанша,* Усынан басқа ой келген жоқ. „Ийт ашыуын пышықтап алады“ деген екен. Муратқа ашыулың бердим, болғаны. Кеуілім соннан басқа неге қабарғанды дейсең.

Дайым түстен кейін атын мініп келгенде барып, оны базарлап қиятырған Назлыдан Аваттың беріп жи бергенін байқадым... Сол ақшам неге екенін билемей мен, Назлыны Сәрсенбайдан қызғанып шықтым.

Көмекшілер күн шыққанда да келмеді. Қалалылардың онша ерте турмайтуғынын, түні менен телевизор я кино көріп, кеш жататуғынын билгендіктен, мен олардың түске таманлау келетуғынын билдим. Бірақ, дайым күн арқан бойы көтерілгеннен-ақ, "ба-ай, ендігі жағында жұмыс бола ма, бүгін қалды олар," деп, үмітті үзді де саллардың басынан үйге кетіп қалды.

Сәскеге таман мал бағып атырған жеріме Азат келді. Бул, өзі адамды көріуден жақлары жайылып, күлдіуге қолайласа беретугын, көз әйнек киіп жүретугын жигит еді. Өзі де орысшаға суудай. Қашан көрсен машинасының кабинасынан „Иностранная литература“ деген журнал табылады. Мен әскерлікке кетпесімнен бұрын-ақ хәр келген сайын: „сеннен басқалар оқый бермейді, просто, глупость. Мынау бір романды оқып шықтым, просто, прелесть. Мә, сен де оқм“, деп, журнал беріп кетіп туратуғын еді. Жақыннан бері өйтпей жүр еді. Аман-есендіктен соң, көз әйнегін сүртіп тұрып:

— Сен жоқта көп көп журналдарды оқып тасладым. Әкең бермең просто, есіме түспей жүрдағы,—деді өкініш билдиріп.—Ғарры қайда?

— Үйге хәзір кетті. Саллар тайын.

— Жүдә жақсы болған екен,—деді қуаныш.—Атам бір көзге тийдидағы. Әне усындай жақсы адам болып қартайыуымыз керек, гошшим, пенсияға илескенше деп іслеп жүргенлер хәм ба-ар. Ал, енді пияда бара аламыз ба, я машина..

Мен оны пияда өртіп кеттім. Ат шофердың қасында қалды. Хәр жер, хәр жердегі жасқаларға ісленип тасланған салларды теуіп-теуіп көріп:

— Енді саған мынандай комсомоллық тапсырма,—деді көз әйнегін алып тұрып.—Усындай саллар басқа көлдерде де ісленип атыр еді. Бул, әлбетте, атамның инициативасы. Жана бір-екеуін көріп өттім. Енді, мына жақтағыларына баратырман. Хәзір комсомоллар да келип қалар. Өзің басшылық етіп, сууға салысарсаң. Бул—үлкен компания бола жақ. Ал, мен кеттім. Күтіп ал...—Ол, қалай келген болса, солай, асығыс, атланып кетті.

Айтыуына қарағанда, ырасында да“ үлкен компания

бола жақ* қусаған. Гүмис көлге он бригада түсетуғын болыпты. Онына бір қызыл байрақ. Хәр күн кештегі бау санаспақ, жарыстың жууымағын шығаражақ. Утқан бригадаға жигирма манат сыйлық. Әнгіме ақшасында емесдағы, жарысында болып тур. Озып шыққанға не жетсін!

Менің жолға қарауым керек еді. Өзімде әлде қандай бір сезім бар, кеуіліме, солар келсе бір тамаша болажақтай. Не тамаша болуы мүмкін, қайдан билейін, әйтеуір, солар менен бірге бір қуаныш келе жақ маған. Соңлықтан да ыраштың бәлент-бәлент жерлеріне шығып, мойнымды созыман. Аттың үстінде тұрғелип тұрып келип қарайман, жоқ.

„Байтерек“ тиң түбіне келип, атты отлатып жибердим де өзім тораңғылға өрмеледим. Әдеттегіше, бүгін де „Байтерек“ мені көкке көтерді. Кишкентайымда марқум анамның мені алақанына салып, „хәуи“ деп, аспанға, яғни қолының ушына көтергенін емис-емис билемен. Сонда да жер көзіме тап бүгінгідей алыс көрінген еді...

Туу анау дайымның аты қаптарыулы тұрған бизің үйдің арғы жағынан алампурхан шан келер еді. Көлдің арғы басатына таман баспақ бағып жүрген Отарбай менен Дауытбай үйге қарап шабысты. Қолларын сермеп-сермеп жууырыуларына қарағанда әлде бір пәрселерді айтып, қыйқыуласып қиятырғаны мәлім еді. Не десіп қиятырғанын ким билесін: „Киятыр. Киятырр“, десіп қиятырғандыдағы. Буннан көп жыллар бұрын, усы мына Меңлибай аға бір-еки жигит пенен қалыңлығын алып қайтыуға кеткенде тап сол балалардың зыңғыған жерінен: „қиятыр! Киятыр, келишек қиятыр!“ деп, самалдай ушқаным есіме сүсті. Мынау қиятырғандар да мені сол күнги келишек алып қиятырған атлылардың шаңғытын көргендегиден кем қуандыртқан жоқ. Я-а, пәле-ек, адам дегенде балалықтағы қуаныш та, хәсірет те тәкирарлана береді екендағы! Лийкин, гөне пластинка шерткендей мұдамы бір нап емес, басқа нама болып еснтіле беретугын болса керек. Сөйтпегенде өмірдегі тәкирарлана беретугын қуаныш та, хәсірет те адамды зериктирер ме еді, әлде қайтер еді?..

Машиналар ауылдың үстнен зымырасып өтіп кетті. Изинен шала өкпе болып тәуір ақ жерге шекем

жууырысып барып қалған екі бала да, үйден жууыра шыққан дайым да, өрмектен өрре турып атырған жеңге де көзге раушан еді. Өне, анау жақтан дайыма бір нәрселерді айтып, Елекең киятыр. Мен турған жақты силтеп, бір нәрселер дейди.

Тап усы мен турған „Байтеректен“ баслап, „Қолтық көлге“ шекем созылып жатырған жап жасыл алаң еді. Оның сулыұлығын тек мендей „Байтеректен“ қарасаң ғана байқайсаң. Ишинен өтсең көзің оншелле қонымлы сүүретті көре бермейди. Шабырауыт жыңғыл, қарабарақ араласа өскен маймақ қамыс, бірақ, ашық жери жоқ, „түк шықпаған“ деген жеринің өзінде қарыстан аслам ажырық уйысып атырған Ал, ауылдың арасындағы мал туяғы қопсытқан азғана шаңлақ болса, жасыл шапанға ақ жамау басқандай болып көрінеди. Азанлы-кешли пзданың қатынап турған сүрлеуі бұрынлары екі көлди қуда-қудағайдай қатынастырған, ал хәзір жол болып қалған ески бір аңғарға мегзейди.

Өне, олар усы алаңға шықты, „шаңғытады“ деди ме, сүрлеуге түспестен көк шалғынның үсті менен зымырап киятыр. Енди хәммеси көзге раушан. Шаң жоқ, Алдыңғы машинаға қыстырылған жалау, қызылға қопланып тасланған бортлар, борттағы қызыл сары, көк жасыл шалғышлар, қыйлы-қыйлы кийімлер машиналарды машина емес, бір тегис көк шалғыннан берман қарай ентелей қорғалап киятырған бір неше қораз қырауылға мегзетер еді. Кем-кемнен олардың саз дауысқа созылған қауазлары, ыңыранған гармошканың сеслері еситиле баслады.

Тораңғылдан сыпырылып, атыма миндим де шоферларға минерликті көрсетиу үшін жортып кеттім. Сөйтпесем, жайпауыт ізлеп, армаған кететуғын ыңғайы бар. Алдыңғы машина батысқа бура бергенде қуынылатып баратырған мени көрди ме, кузовтағылар кабинаны сабаласып, тоқтатысты.

Мен тусына келгенде кетпенге усаған кепкасын баса кийген шофер кабинадан басын шығарып, алақаны менен аузын көлегөйледи де, маған миллеті бардай: „хәә, жол қайда?!“ деп қышқырып жиберди.

Мен қамшының ұшы менен шығысты силтеп, атты изиме бурдым хәм усының менен „маған ерип, былай жүре берни“ дегенди аңлатқан болдым.

Олар, қәдимги, бизің сүрлеуді бурқылдагып жоқа-

ры өрмелести де изиме ерип отырды. Менин оларды саз турған жерлерге апарыуым керек еді. Алаңғы машина хәзір ғана өзін түскен тораңғылдың түбіне келип тоқтады. „Байтерекке“ көмекши емес, қосық келгендей болды. Кабинаның екі қапсыс бірден ашылып, биринен жанағы кепкасы кетпендей шофер, екіншисинен Қанназар ағанын баласы, Қалбай мұғаллим түсті. Аттан ырғып түсіп, екеуи менен де қол алыстым, анау оқыушылар менен ибек қағысып сәлемлестім. Мұғаллим:

— Усы жерден қолайы болмас,— деди әтирапқа көз жууыртып.— Салқын саяманлы сархәуиздин бойында отырғандай болады екен биздағы, па-а...— деди де машинадағыларға дауыслады:— Түсебери-ни! Затлардың хәммесин, тораңғылдың түбіне..

Бірақ, көмекшилердің көбиси әлле қашшан түсіп кеткен, бір паралары көл жағалап жүрсе, тағы биреулері, „пақ, қармақ салыуға қолай екендағы!“ деп таңланып атырған, базылары қызларды айланшықлайман деп бұлдирип алып, дүрс-дүрс жудирық жеп атырған...

Бууат-бууат көрпе-төсеклер, қаусырмалы қалайы көтлер, мүйешлері қыршылып, усындай дәртке болмаса, қалаға барыуға жарамай қалған гөне чемоданлар, томпайысқан рюкзаклар, дәстелерине шаққы менен атлары ойылып жазылған шақыр-шуқыр орақлар, тийтан, мосы, қара қазан, хәтте, бес-алғы фанысқа шекем бар-а! Жым-жырт әтирап демнің арасында бир ауыл ыңған көшип келгендей азан-қазан бола қалды.

Бортларындағы тауарларға: „От-жемнің молшылығы үшін атланысқа!“ „Комсомол-жаслар бригадалары, алға!“ „Фермашыларға комсомоллық сәлем!“ қусқан лапызлы сөзлер жазылған машиналар кейин-кейин шегнисти де, тораңғылдың саясынан жүклерге жай шып берди.

Қәдимги, үй хызметин басқаға ауыстырмайтуғын, айналып ғана кетейин, аппақ қызлар, қарауытпаған, үлбирек қызлар қызыл бурли жыңғыллардан сипсе бууып келип тораңғылдың астын сыйырыстырып-сыпырыстырып, суу себистиріп, пайызлы етиу менен айналысып, қала бердидағы, мийнеттің зорына бизлер кеттик.

Бірақ, адам көп болғанға ма, я гаррының қуурақ-қуурағын сайлап шапқанлығыннан ба, сазлар бизди көп қыйнамады.

Ең соңғы салды сууға жиберіп болғанымызда: „Ғай, баурақаллаа!“ деп, дәйім жетіп келді. Аман-есенліктен соң, сорағаны: „сал аздық етпеспекен?! Адамның қанша?“ деген сауал болды. Сексен адам екенлігін еситкенде „еліден артық келмес деп едим. Әйтеқим болған екендағы!“ деді малақайның қулағын өкпіншілі түрде жалпыдатып: „Зелелі жоқ, сыйғаны ұсылар менен кирісе берердағы; ауысқан баллар менен кешке шекем уқнатып таслаймыз оны!—деп шулғынып қойды:—Үш-төрт сал дегеннің не ол?! Жыр ма сонша қолға, тораңғыт тоғайда, мыйық қоржында, балта белде, Ал, енди, мынау он сал еліу адамыңызға бас тон“, деді де керек—жарағын алып келіу үшін ауылға шапты.

Хәр бригаданың бригадирлері, бәрі күні бұрын белгіленіп тасланған екен. Өзіндей өспірімдерді анау-мынауға жууыртқыларына, дауыстарының екпіндеріне, анау-мынауды ойланымсыз Қалбай мұғалымды айланшықпай берулеріне қарап, бригадирлердің кимкілер екенлігін сорамай-ақ биліуге болатұғын еді.

— Виротала түсленіп шығайық.— деді сондайдын бیرهуі:—Кешке шекем артымызға қарамайтуғын болайық.

Хәзир кирісіп кетіуіге талабанлар да бар еді, мынау гәп мұғалымға де мақұл түскен соң, жеті-сегіз белсендінің хеш қайсысы да ежеспеді. Әлле қашшан майка, трусиден басқасын шешіп таслап, тамаша үшін ақ сал айдап жүрген, „мынау бизіки, мынау бизіки“, десіп, елден-ақ салға таласып атырған балаларды түсленіп шығуды тапқан Исмет деген иймеклеу, лийкин, толық, қара бала өзине ықиртып қаратты да, ауызын көлегөйлеп:

— Түски чайға-а!— деп қышқырды.

Маллардың ийрилгенін көрмесем де биліп турман. Үйден түсленіуіме де болатұғын еді. Негедур, усы адамлардан қалғым келмеді. Басшысымақ топ менен де жүрдім.

Қызлардың жүрген жерін қоя бер, сирә. Бул, құрбаны болайындардың өзлери түге, қолларының тиіліп кеткен жерлери гүлдағы! Қашшан презентлер, оның үстіне қыйлы-қыйлы қурақлы көрпешелер төселіп қалыпты. Мисли бир он-он бес қыз қула дузде үй-үй ойлап атырғандай, Мәтибийн, қара пухарасы булардың

ішінде, де баршылық. Хеш ойын-дәлкек пенен иси жоқ, ақ қубадан келген бота көзлі бир қыз хәр кимді хәр бұйымға жумсап атыр: „Шынарғұл, мұғалымдердің алдына кленка дәстурханды жай.“ „Бийбигүл, балларға сары қағаздан бер...“ „Хәй, Ермекбай, аяғанды шешіп өтсең-ә, хаууу!“ деп, балаларды да тәртіпке шақырып қояды.

Бир-еки қыз, келіншек түскен үйдің чайын қайнатып атырғандай, бир-еки тигандағы пахырлап атырған суудан гүмис чайнек, мыс чайнек, темир чайнек, шыны чайнеклерге чай демлеп қатынатып жүр. Тағы бیرهулері томар теріп киятырған. Қулласы, үлкен бир мереке тәрқатылып атырғанға ұсайды. Әлле бیرهулері пышағы менен консервасын ұсынып, „ашып бер“, деп атырса тағы бир қызлар өзлі-өзі сылық-сылық күлісіп, әлле бир нәрселер жөнінде сыбырласалы. Тораңғылдың бой жетер жерине қыстырылған пионерлер шертетуғын гүмис сырнай мына отырғанлардың бәрін атланыста жүрген, ал, хәзир тыныспасында дем алып атырған Чапаев дивизиясының бир эскадронына мерзетер еді. Сол сырнай газ дауысқа салып, гаңқылдаса, тамам, анау үйілген колбасалар, ашылған консервалар, қыйлы-қыйлы тандырдан, қыйлы-қыйлы тикештен шыққан пәтир нанлар, майлы шөректер, күні бұрын ауыз ашар үшін таярланғандай, усы сапарға әдейі таярланылған қырмышы бөректер турған-турған жерінде қала бере жақтағы, эскадроншылар ырғысып-ырғысып турып, атлан-шап болып кете бере жақтай.

Аты „жумис“ демесен, буның өзі адам өмирінде оғыры сийрек ушырасатуғын сейил, сейил болғанда да илақийда бир сейил еді. Анау жүрген қара көзлер, құмай көзлер, қой көзлер, мөлдир көзлер енди бес-алты жылдан усы бир күндерді хәуес пенен еслер бәлкім, Мынау хәр жер, хәр жерге шоғырланып қылты-ысқан мелле бас, буйра бас, тақыр бас, қара шашларды, күнге қарауытқан, ұшы тершінген құс мұрын, баспақ мұрынларды, тептек-қыпырларын, сыпайы-доғалларын сағынып, еслер, бәлкім. Тағдыр деген тамаша. Буны мен базда тәрі сеуіп жүрген ақ сақаллы дийхан ата сүрейінде елеслетемен. Хәзир ғана пазна жүріп өткен таптардан жеңіл ғана леп шығар едидағы, балағын түріп алған Тағдыр ата келшінгін қолтықпай, құлашлап жүріп, енди бул, тәріні емес, адамларды

атызға себер еді. „Түскен жерінде өс, өн, несібей сениң сол жерде“, деп, шашар еді хәм бизлерди күн күйдирип, қанатлы қағым, тумсықлы шоқым, я самаа ушырып, әлде қайларға апарып тасламауы үшін үстимизден жампыйтып мада басар еді. Енди бизлер отақ шөплер менен талзып өсе беріуимиз, отақ шөп болмаса, өзлі-өзимиз таласып өсиуимиз керек екен. Себеп ҳәр ким тамырды тереңге урып, несібесин жерден имканиятынша номайлау сорыған сайын, бойы да ұзын, зүрәәти де кән бола жақ. Адамларды өйтип бири менен бири таластырмағанына, ырылдастырмағанына мың қатле шүкир. Ондай болғанда мына адамлар ұзақ жыллардан соң, жән-жаққа шашылып кеткеннен соң бири бири сағынбаған болар еді. Бир масақта өскен дән, ҳәр қайсысы ҳәр жаққа шашырап кетип, өз алдына масік бола жақ, хожалық бола жақ, лийкин, сонда сол бир алтын масақтан шашыраған дәселер бири-бири еслей алмас, бирақ, мынау аламлар еслейдиге. Ең болмаса, тағдыймыр тосыннан дус етип, дус келген биреуге ықтыярын берген қызлар сол исенген адамынан кеули қайтып көкиреғи исингенде, баяғыда, ушқан уясы—питирген класында өзи қадирын билмей кеткен бир баланың обалына қалғанын еслейдиге! Мен булардай бир терекке қонып, жуғырласқан палапан шымшықлар усап, бир класста ҳеш ким менен де жәмленип оқымадым. Көргенім тек Хожан аға, көпшик... Бирақ, адамда сезим деген бир болатуғын болса, оқып көрмегенім менен бир класста оқығанлардын, бир класста бой жеткенлердиң қандай кейипте болатуғынын сезименен. Буның ушын фермамызға анда-санда келип туратуғын көшпели киноға, бәринен де бетер, кишкентайымнан-ақ „мынау бир, прелестный нәрсе екен, оқып шық“, деп китап, я журнал қолтықлатып жиберип турған Азатқа алғысым есқар таудай.

Қызлардын сәрдарының аты Айтгүл екен. Қалбай мугаллим, төрт шофер, биз алтауымыз бир жерге қосты басқанбыздағы, анау он мәтибий өз адамларын үйирип, он жерге шоғырланған. Хәммени тынышлап, қызларды да отырғызып болып, чайды үлкен геүмис, көк пенен сырланған қанымтыр чайнекке демлеп бизлерге Айтгүлдин өзи әкелди. Абайлап отырман, чайнекти қойыу ушын еңкейе бергенде брошканың салмағы менен төмен түскен жағасының күн алып қоңыр тартқан же-

ринен арылаудағы аппақ жерин төрт шофердың көзи бирден жеп сала берди. Ынғайсызланып қалған Қалбай бири бирине қосылып кеткен, қалын қасларын үйиринкиреп былай қарады. Соң: „Айтгүл, өзиң де отыр“, деди уяң, өлпең дауыс пенен. Қыз: „ана жақта дәстурханымыз бар“, деп, алдына сулап кеткен өрминн ийнине қағым салды да тис қаққанның жүрисине ұсатыпқырап изинен жигитлердиң қарап қалғанын сезиниңкирегендей, көйлегинин етегин дүзестириңкиреп, армаған кетти. Төрт шофер бирден Қалбайға қарасты. Буның өзи, қызыл жүзели жигит еді, қысынса помидордай болып кетеди екен. Әңгемеге де шорқақлау болса керек, „шашпай отырың, жигитлер“, деп, күлгенсиди де қойды: „моллашылықтың жолы ауыр болады“...

Бул дәстурхандағы Қалбайдан басқамыздың бәримиз, орысшалап айтқанда „дармод“ едик. Төрт шоферда да, бизде де дәстурханға салғандай ҳеш нәрсе жоқ. Ортаға Қалбай өзинен мөлшерлеп алып шыққан қауым қақ, сары май, пискен гөш, сүтке ийленген бесалты шөрек, бир-еки шақмақ қант шықты. Кепкәсы кетпендей шофер, мәниси қашыңқырап отырған, сары сынылы, бийтапқа қусаған шоферға:

— Бийсен, шегиң тайыңқырап отырғо?—деди ҳазилге ұсатыңқырап.—Турған жеринде сөйлетип жиберейин бе?

Бийсен сыпайысынып, „әй, я-ғә“, дегени менен, скинши шофер:

— Закуска айтып кетти, бала-а,—деди. Тағы биреуи:—Қалекә жүзден...—деп атыр еді, төртинши шофер:—Әкелс-ең-ә, шоферға сыпайлықты ким қойыпты!—деп, бақырып жиберди.

„Астананың айрықша ақ арағы“ деген, қазақша жазыуы бар шийшениң тусауы жаздырылып, кесаларға ийдириле бергенде Қалбай өзиниң кесасын алақаны менен басып, алдына тартты:

— Молланың жолы ауыр болады,—деди сыбырланып. Төртеуимиз бир шийшени бөлип ишип, мурмыларды тыржыйтыстық та, соң еринлеримизди жаласып қалдық.

Айтгүл бир гүлли зеренге салып, гүнжи ийжан алып келди де еңкейди. Тағы бағанағы жерди сегиз көз, бизикин де қосып жиберсе, он көз жеп баратыр. Тағы да Қалекәң былай қарады, арақты ишину бизлер

ишсек ге қызарыуын оған берип отырмыз. Бәрінен де бийнеси қалса, болмайды ғой, ақыры.

Айтгүл бір-еки темир қасықты шайып келип, ий-жанға шанышты да дәми бузылғанын билип қойғандай „ауызыңыздың дәмин алып отырың“, деп кетті. Оның шайқатылып баратырған өрімлеріне, тип-тик қәдді-қауметіне суқлана қарап қалған шофер кетпендей кеп-калы басын шайқап жиберді де, таңлайын тақылдатты:

— Бизің Жаңабай да бәле-е, малын танылды...

— Отырс-анызлар-дә, жигитлер, — мәніси қашқан Қалбай, еситип қоймады мекен деген гүдик пенен қонсылас шоғырға қарады. Дауысын зәрре пәсейтти: — уялмайсызлар ма, — деди, — мектептің қызларына да өлип баратырсызлар. Өйтеберсеңіз, шатақ етемен — Дауысы биймәлел болса да қаталық бар еди. Мен „ол қайсы Жаңабай, механик пе?“ деп сорау нийетімнен бірден ұаз кештім.

Адамлар жерин жеп, ишерин ишип, түргелісип, гауырласа бергенде аттың үстінде Көкемаңдай шеми-реніп дайым жетті. Алдында, әл-бетте, „ұай, бәрекел-ле!“ сип жеткерип алады. Соң, бизге мыйық толы қоржында ишарат етеді де, бір балаға жарғыны, биреуіне балтаны ұслатады.

— Ал, енди, Кәназардың баласы, атың ким еди?

— Хә? Қалбай.

— Баурақалла, Қалбай балам. Шәрұаның дәстүрін өзиң билетуғынсанды, — дейди аттың жылауын маған берип — Ферманың қасына ферма көшип келсе, бұрынғы келген ферма соңғы келгенлерге қой сойып, қонақ асы беретуғын еди. Бұл да, бір, сондай сауда балам. „Ат өлсе де қәде өлмес, арық қойдан төслик ал“, деген Бір бойдақ саулықты байлап, пышақты белликке шанышп кеттім. Өзімнің қолым тийетуғын түри жоқсоған пуштарлау үшін қолы жеңіл бала жибересіз бе, не қыласыз? Мынау Мақсет болса, мал бағып-жүр. Қала берди, бұның хәм мойынында үш жүз бау пишені бар. Мине, орағын да беліме қыстырып келдим, — деп, бізге ақшамғы егеп отырған орағын ұсынды. Қалбай көзин қыпылықлатып-қыпылықлатып:

— Өрмек тоқып атырған екен, анайды хәлек етип, жұмысынан қалдырмай-ақ қойсақ қәйтеди? — деди. — Бүгін-ертеңге жеткендей, хәммесиннің де азығы бар. Үш күнінен соң автолаука келеди...

— Оныыз болмайды! — Фарры басын шайқады: — Кемпирдің жұмыты қалып хеш гәп болмас, қасыңыз-дағы азығыңыз да хеш жаққа қашпас...

— Онда... ұсы жерге әкеліп сойдырсақ қәйтеди. Сонша адам шубырып сонққа барып жүргенше...

— Бұныыз жүдә мақул. Онда, мына атты минің де, шабың биреуің.

— Аттың не кереғи бар, — деди кетпен кепкелы шофер: — Машинаға өзімиз томп еттиремиз оны...

— Онда былай болсын, уи, астақта, оқлау...

— Нан туураймыз...

— Шап, онда. Қоңыз ұшпастан бұрын, жеп алып.

Бұның былайғы жұмыстың бәри стадиондағыдай болып кетті. Тез-тез он салға елиу адам ажыратылып шығарылды. Қызы, жигити аралас, хәр салға бес адамнан. Биреуі таяушы, үшеуі орақшы, баулап, тақлауға хәр салға бір қыздан жетисті. Қызлардың ауысқан бүгінше асвазлық етеди, отын сазлайды, фанисларды сыйырыстырып-сыпырыстырып, қараңғы түсіуден бес жерге жарық қыстырады. Бұған, қассаптан басқа үш шофер көмеклесіуи керек. Сәрдәры — Айтгүл. „Барлық ансамбльди, әлбетте, Қалбай Хәназаров басқарып барады“ деп, өзин түртіп күлди муғаллим. Қалған адамның хәммесин, сал бууыуға дайымның изине ерип, зинкилдесип кетті.

Сол-сол екен, тып-тыныш тұрған көлдің иши айран атлау салғандай аласапырлы бола қалды. Ким-кимди шақырып атырған, „үйректің-уясын тапты-ым!“ „Мағи бармеке-ени?!“ деп бақырып атырған. Мына жақтан балтаның тоқылдысы... Бір сесті екеу-үшеу етип жағыртатуғын көлде қай сестің қайдан шығып атырғанын, не деп атырғанын анық айыруу мүшкил. Оған қулақ түрип те отырған адам жоқ. Қалбай аға болса, чөмоданың үстине ақ кардон қағазды жайып таслап, акварель менен басын нәхән етип, „Бүгін ким алда?“ деген сөзлерди жазуу менен машғул. Бұлардың өзи бір хәптелик көмекши екен. „Жети күнде — үш жүз бау аз емес пе?“

— Жа-ақ, — дейди Қалбай аға — Ол әзелги есап еди. Ол саудалар қалды. Онда биз үш күн ғана көмек беріуге уйғарған едик. Мәселени ұлғайтып, үш күнді хәптеге айналдырып жиберген кәмсомоллардың өзлери. Неси кетеди, әри қыдырыспа, әри жұмыс, бұл бір, өзи,

қызық нәрсе ғой, ғошшым-ау! Бундай көмекшілер басқа мектептерден де ызғып атыр. Хәзир мектеп қуры емес. Бір хәңтеден кейін көр, хәмме көлден жалтыраған теп-тегіс айдынды көретугын боласан...

— Онда совхоз быыл мыйлығынан батады десенді!

— Сен еле буны айтып отырсаң,—дейди машинасының капотын ашып, бөксесін берман қаратып атырған кетпен кепкалы басын көтере берип:—Алдымыздағы базар күни қыбырлаған жан қалмай ораққа шығатуғын болып атыр. Совхозға бір күн көмек, тегін көмек.—Усынан хабарының барлығына мақтанғандай түр менен:—Буннан хабарың жоқ екен-ау, ғошшым!—деп қояды.—Кештегісін тийеп кетеміз, еле бизлер. Усы жерде қонады деп отырсаң ба?! Апарып таслаймыз, все, майдалай ма, силосқа ура ма, я кептирип таслай ма, ояғы өзлерінің жумысы. Азан менен тағы „Гүмис көл“... Ертен еки рейс жасармыз, Қәлеке, я?

— Әлбетте, енди! Балким, үш рейс жасарсызлар, бүгін көреміз ғой шаманы...—дей бергені, „Мууу-гааа-лииним, санааа-бааалы-ыни!“ деген сөс талып есиптиліп, хәмменің құлағын ербенлетіп жиберді:—Әне, басланды-ы!—деди Қалбай қағазды бояуы кебиу ушын қуяшламаға шығарып атырып.—Хәзир-ақ көремиз шаманы. Рейсинизди хәм есаплаймыз.

Хәмме дауыс шыққан жаққа қарай асығысты. „Тағы биреуіннен айырылып қаламан ба?“ деп, пошалап турған мен де қосыла жууырыса бериппен. Булардың дәслепки аяқ алысын көриу қызық еди,—дә, ақыры!

Әлле қашшан келип, ырашқа тирелген салдағы бесеу бес жерден қырға зыңгытып, салды тәуір-ақ тақырлап таслапты. Хәммеси қара тер, еки ийнінен дем алыспа, қаралай өшип қалыпты. Манлайын майкасының етегі менен сыпырып атырған, қысық көзін қара бала ентигіп:

— Муғаллим,—деди өкинишли.—Иретлестірип таслауға уақытты қызғанып атырмыз-ау! Жетпес бір бау, санап ала берин. Бас-хәй, таяуды!

Олар қарасын үземен дегенше тағы бір сал келип қалды. Муғаллим солай жууырды да, қойға ийналысып қалғаннан ауысқан үш шофер менен төртеуіміз алдыңғы салдан түскенди тақлайман дегенше тағы бір сал қамыслықты жарды. Албырап қалған Қалбай:

—Қашыға таман шығарың, әй, қашыға таман!—деп

қышқырып, таслағанын таслағандай былай зыңгытып атыр.—Бауыңыз сатарманың бауындай бола бермесин, ондай хыйтырлығыңыз жарамайды,—деп те ескертип қояды тап бір пулы шығып атырғандай. Дәслепкінің жетпес бириі қырға тақлап, алақласып, тусына келгенімізде Қәлекен қолын шошайтып:

— Екеуіңиз, ана салға жууырың!—деди.—Кимнің бригады екен, хәа, Исмет екенго! Жетпес тө-өрт... Санап алын, хәә!—деп қалды изимизден.

Соның арасында тағы бір салдың тумсығы қалын қамыслықтын жигін жарды. Мен бәрінен бетер, Қалбайды аяп кеттім! Жети күн удайы үсейтип урынатуғын болса, больницаға түспектен басқа иләжы жоқ...

Соның арасында тағы бір сал! Енди Ханназардың Қалбайының дауысы бір тарғыланып берди дейсен:

— Хә-ә-ә, Мақсет, қазанның басында тек, бір қыз қалсын! Басқасы келсин, бері!..

Қостың басында Айтгүл менен, гөшти пуштарлап атырған қассап-шоферды қалдырып, басқаларын ентелетип әкелдим.

Пысынаспа-ысынаспа, тап бір сексен адам жарысып атырғандай емес, төбелесип атырғандай. Биреуі зәрре кешиксе, бір жудырықты артық жеп қоятуғындай!

— Әне, хәмме үсейтип ислегенде ғана қурылады, коммунизм!—дейди өзи пишен басты болып атырып Қәлекен.—Сонда Американы қууып... Хәй, былайлау тасласа!... Хә-ай, қызлар, ким қанша тапсырғанын ұмытпаң!... Елиу еки-елиу үшш... Химм..

Күн батыуға шамаласып қалған махәл еди. Қошшы баллары етек-жеңдерін желпинисип, өзи шымшық көз шыт белбеуі менен бетін сүртіп, дайым келди. Алды менен, әлбетте, ыразы болғандағы:

— Баурәкәлләә!—син айтадыдағы:—Харман, харман, хай, баурәкәлләә!...

— Бар болың, яшыўлы, хыхх-хыхх-хыхх,—деп пысынайды Қәлекен.—Шамаластыңыз ба?—дейди де тағы бауға елкейе береді:—Отыз еки-и...

— Хо-о, қоямыз ба, сонша адам!—Тыңлаушысының өз жумысы менен айналысып кеткенінен ғаррының хабары жоқтай:—Қоямыз ба?—деп шулғынады.—Баурәкәлләә! Әне, жумыс дегенди үсейтип ислер болар. Хәй, усы ақылды жылда неге таппадыңыз, шырақларым-ау, совхоздың төрт түйір адамына ауыз ашып отыра бер-

генше!—Өзін тыңдайтуғын құлақтың да, ұақыттың да жоқ екенлігін абайлағай ғарры:—Сен алаң болма, пәкизе, жораларыңа көмеклесе бер, малыңа өзін бараман,— деп кетті.—Баурақаллаээ!..

Мұғаллим усындай болып атырса, „салдан келдік“ деп, салқа түссін бе, дайымның ат қосшылары да салдарға бөлініп-бөлініп кетті. Енді, питегене, орақшылардың келгенін келгендей атқарып туруудың иреті келген еді.

Күннің қызылы бата бергенде қасындағы биреуге „Отбой берилсин“, деді, Қалбай.

Аяғы шалысып, жууырып кеткен тықыр бас бара сала горға жабысты-ау деймен! Қайраудағы жалғыз ғаз тодасын шақырып ғаңқылдағандай болды.

Енді бурынғыдай „ийтер, да-ийтер! Анаулардан бұрын қолайлы жасқаны алып қалайық!“ деген ғауырмалар да еситілмеді. Хәр ұақытта бір таянып, жигитлер салларын епкин менен „экиятыр: Енді хеш ким айдынға шықпайды ғой, бәри бір, жұмыс питті, енді несине асығамыз“ деген кейін бар хәммесінде. Лийкин, салларындағы пишенине де қарамай, ыргың-ыргып түссін, мұғаллимнің қасына ентелеушілер, „айтып жиберіңши, бизлер қанша тапсырылпыз?!“ деп емзикленушілер көбейе баслады.

— Ким неше сал, неше бау тапсырды, есабын қоста шығарамыз,—дейді Қалбай өзін қоршап алғанларға.—Хәзир мыналардың бәрін жақты барында жабылып машиналарға тийейміз, сон биротала дем аламыз. Есап та шыға береді. Қәне, шофер жоралар, дырылдата қойың...

Сонша адамға төрт машина тийеу қыйын ба. Қызлардың көбісі кешки машғалаға айналысу үшін „қосқа“ кетті. Шоферлар қазанның үстіннен салдырып жеп келгеннен соң, ыңыранып төрт машина жолға шықты. Ал, көмекшілер болса, кимісі жууынын, кимісі сүртінніп, тағы биреуі билектей сары ала жыланды қалай бық еттирніп ұстап алғанын айтып, қызлардың етлерін түршиктиріп атыр еді. Көмеклескен адамдай, биреулеріне чай тасытып, биреулеріне аухат тасытып, тутым тутым отыруу уят ғой. Кешки жұмысты, түнде мал жаңтуғынымды бәнелеп, мен де үйге кеттім.

Әлле қашан келген дайымды жентем еле көк чайға қандыра алмай бүліп атыр екен. Тоғайдың дымсық-

қан қапырығында күні менен балта урып, аңқасы кеуіп, жытығы қурып қалыпты. Уи-усағым шығып, мен де қасына шөктім. Шопанлар ат үстінде жүріп, мал қайтарғаны болмаса, бундай бас-ха-бас, қара жұмысқа гез келе бермейді. Өзімнің онша шыдамлы да емеслігімді, бір нәуіие абайлаған болдым. Кетіп атыр, көк чай кетіп атыр. Ишилгени ишилгендей тер болып ағып атыр. Тек чай-чай-чай қуя бер дейді иштей, нанпанға қарайтуғын түрі жоқ. Я-а, пәлек, жазыла тоғайда өскен бизлер көк чайсыз шыдамаймыз, саратанның сары қуяшында, ийти паналар пута жоқ, еспе құмшы еспелеп жүрген қөй шопанларының халы нешик?!

— Шыбын менен қалай?—деді дайым.—Пешаханасы болмаса улысып шығады ғой!

— Бар шығар, пешаханасы. Онысыз жолға шыға ма...

Күнде таңнан бұрын шығатуғынлықтан, әри бүгінгі қара-жұмыс... уйқылап атырған қусайман...

— Әжаға,—деп сыбырланды анауларды оятып алау үшін Отарбай:—Эргіс болып атыр...

— Не, арги-ис?! Неқылған артист?—деймен таңлаып. Дауыт шырпынады:

— Ырас, жақынлап қарадық бизлер. Апар, хә? Әжаға, апар, хә?

— Қәне, жатың!—дедім сыбырланып болса да, нықиртыңқырап. Олар тым-тырыс болып, төсеклеріне сиқисіп атыр.

Жатқаным менен уйқым келмеді. Әлле, уйқым қанып қалды ма, билмедім. Ыраш жақтан гармонның ыңырсыған сесті, тоғайды теңселдірген нама... нама шақырып атырғандай мени. Әсте пешаханадан шықтым да екі баланың пешаханасын түрдім: „жүрің!“

Үйден, қара басларымызды урлап алып шығып кеттік. Түтінліклердің өшіуіне, ызың-ызыңның басылыуына, маллардың мүлгисіуіне қарағанда тәуір-ақ ұақыт болса керек. Бойымда мысқал салмақ қалмағандай, жеп-жеңіл. Екі бала орпаңды кешіп, алдымда жалаң аяқ желпилдесіп баратыр. „Анау ауылға кино келді, я бақсы болады екен“ десе, бала гезимізде үсейтін желпилдесетуғын едік. Бизің „анау ауыл“, дегенімізге қарап, қаладан қыдырып келген апаларымыздың балалары пәнт жеп қалатуғын еді. Себеби, шәруаның „анау ауыл“ дегенінің өзі—кемінде бес шақырым. Ғаррылар қамшысын шошайтып, „қала деген

мынау турған жер*, десе, „хә, отыз шақырым екен,* деп пәмлейміз бизлер. Шәрүа—тар жерге сыймайтуғын, кеңіліктің адамы. Дайымның „қалада қабызлап өлетуғын болдым“, деп, қонбай, желпінп қайтетуғын да сонлықтан. Мынау, дауыстар емис-емис есип турған жер де жыр емес бизге. Болмаса, көл бойынан шыққан түңги тымықтағы дауыс неше шақырымға кетеді деп отырсаң! Мына алдымда елпидесип баратырған еки тентек теке, жаңа мен уйқылапатырғанда ақ барып келген соған! Балалық-ә, шағал, қасқыр, порсық, шошқа!... Не жоқ деп отырсаң булманларда! Дайым „бурыннырақлары жолбарыс ақырып, қарақулақ безилдеп, атларды қазығында айналдырып, ийтлерди үйге тығып, бүдиретуғын еди. Мына адам дегенни жыртықштан-дәм жыртықш екен, нау-нышан қалдырмады-ә! Енди бара-бара гөр тышқан аўламаса болғаныро!“ деп, басын шайқайды. Жақын жыллардың ишинде ақ бірқазанлар жерге аэропландай саясын салып ушса, баупақлықларда тырнарлар сыңар аяғына қонып отыратуғын еди. Жолбарыс түуе, хәзир соларға шекем жекке-сийрек. Мына тентек текелер де соны биледи, қорқпайды хәш нәрседен. Себеби, қорықатуғын нәрсе дә қалмағандағы! Қасқырды гой, булар түуе өзим түсімде бүгин көрпип жүрмен, онда да оңған қасқыр емес. Ал, шағалынды кесеклеп берсин-ә! Мени де „жолда қорқамыз“ деп ертип баратырған жоқ, жаңа барғанында араласып кетиуге уялған. Енди бизиң қатеремизден пайдаланып араласа жақ, буларға мен керек емеспен, қатерем керек! „Қатерели адам қалып қоймастын, дегендей артына қарап-қарап, түсип биратырған дамбаларын көтерисип жууырысады.

Ыраштын басында шалқып жанып атырған от, былай-былай одағайлап өтип турған қара көлеккелер „шайтан ойынын“ есиме салып жиберди. Мен оны көргенмен. Сол балетлердеги суу перилериниң, шайтанлардың ойындарын мына алдымда баратырған тентек текелер де көреді еле! Қайда-а, оған шекем көп жыл керек. Оның ушын булар он сегізге шығып, әскерлікке барыуы керек, оның бержағында қайда-а! Фермадағылар түуе Нәкестегилердің көби балет көрмеген. Кинодан ким көрмейди, айтып отырғаным „живой“ балет. Ал, бизиң мыналар кинода да көрмеге..., шәрүа гой...

Отты айналып ырғыспақ эле даўам етер еди. Арғы жағында, бул кәралардан әлле қашшан жоқ болып кеткен жолбарыстардың көзлериндей от жылтырасады. „Фанислар шығар“, деп пәмледим. Жалғыз гармонның сести үздіксіз ыңыранады, ликин қатты-қатты шыққан ыргақты дауыстар, күліспелер, қол шаппатлаулар, түңги тоғайдың жанырығы тап Джуңглийдегидей бир шаўқымды пайда етип, не наманың шертилин атырғанын анықлауды қыйыналастырар еди. Отты айнала ырғысын, Джуңглийлилер қасиетли „там-там“ын ойнап атырғанды дейсен.

Жақынлай келе бәри де раушан болды. Бир қыз, бир баладан қол усласып „хорусель“ жасаған да, отты шыр гүбелек айналып ойнап жүр. Буны солдатлар да ойнайтуғын еди, молдаванша бир ойын, аты есимде жоқ.

Еки бала енди мениң артымды паналай баслаған еди. Бул—уялғандағысы; „жүр, жүр, әртис тарқап кететуғын болды-ау, әжаға, жүрсе?!“ деп сыбырлана түртиседи артымнан. „Жақ,—деймен мен.—Бизлер барсақ, ойнамай, таслайды“. „Өйтип бир, олар бизлерден уялама?“ дейду кишкене Даўытбай. „Уялады, тыныш...“.

Бизлер турған ыраштық ултаны менен ойын болып атырған „Бәйтерек“ тиң асты, кере таслағанға елиу адым. Усы кәрадан қараған қызық. Тәбияттың өзи адамның қыялы жетпейтуғын, сыйқырлы сяхнаға айналып кеткен еди. Жалыны ойыншыларының үстинде жалаңлап турған дауламаның сәулеси аржағындағы зәулим торанғылдың ербейискен шақаларын да, жалпылдасқан жапырақларын да сарғыш реңге дөңдиріп барып, анау ушы-қыйыры жоқ аспан поварамасын нәхән гүмис қалқан қыстырылған, жәнжағына майда-майда гәухәр ушқындары шашыраған қаралтым көгис мақпал шимылдыққа мегзетер еди. Буны Мурат көриуи керек еди, мен көрдим не, көрмедим не, орысшалиғанда „один черт!“

Мына қойылып атырған „постановка“ да актер да, тамашагөйлер де жоқ. „Постановка“ қаҳарманларының өзлери ойнар еди. Өзлери тамаша қылар еди. Усы сахнаға мына жалаң аяқлары тирсеклерине қайта-қайта барып қайтып атырған, жауырындары қайқанласқан жигитлер, өримлери жулқынысқан, күнлик көйлеклериниң етпеклери жалпылдасқан жалаң аяқ қызлар ғана

жарасар еди. Бул, сондай бир илэхыйда „постановка“ еди!

Есиме Жаңабайдың дәслепки ушырасқандағы гәпи түсти: „ислеп турса халық театры, қойылып турса, күнде концерт, көрейши жаслардың зериккени!“ деп еди-ау. Сонда мән ишимнен „әрманыңа болайын, артист қайда, сезенде қайда оған? Манилов...“ деп күлип едим. Бийкар күлген екенмен. Совхозымызда, қа, бәри де бар екенге! Енди не жетпесейди сонда?! Өзимиздеги барды өзимиз жалтыратып көпке көрсете алмаймыз, сөйтп қорығамыз, руұқымыз жүдейди, тамаша өмир ізлеп, қалаға қашқымыз келеди. Лийкин, бир күилік ләззет, хәтте бир жыллық ләззет хәш нәрсе болмайды, оннан көп бола берейик десек, ауылды сағынып баратырмыз. Ауылда бола берейик десек, шағлаған уақты хошлық қалада қалып баратыр, жайлауда ол жоқ, артист, кино сийрек, телефон, стацнон, хәтте, бағ не болғай, бул да жоқ. Бунда тек ғана мал бар, бизлер бар. Енди, өзимизди өзимиз жубатқандай уақты хошлықты, шалқыма жаслықты, усы кәралардан таба алмаймыз ба?! Бар екенге, мине, мыналар!! Күни менен жұмыс иследи, түни менен қурып атыр шағал месликті! Жаман ба усы өмир, ким айтса, „тәпирдің өлимин“ жепти!

Қараңғыдан от басындағыларды көриу аңсат едидағы, қараңғыны усы уақытта көзи менен тинтип атырған адам жоқ, тинткенде де бизлерди көре алмас еди. Бірақ, бизлерге бәри алақанның аясында турғандай. Жалыннан одағайлап былай-былай өткен ойыншылардың санлағынан „Бәйтерек“ке сүйенип, гармонды қулашлап турған Қалбай ағаның көзлери жылт-жылт көринип-көринип кетеди. Әне, ол гармонды сықты да бир қолын баудан шығарып атырып:— „Тамам,— деди.— Бүгінги концертимиз тамам!“ Бир қуақы: „Муғаллим, зрительлерге рухсат бере берейин бе?— деди күлип турып. Соң, лаппа бизлер жаққа бурылды, тап бизлердин келгенимизди билип, көрип турған адамдай қолын жайды да:— Усының менен, концертимиз тамам, келгенлериңизге рахымет. „Бәйтерек“ театрында ушырасқанша хош!“— деп, алақанын көксине басты. Қасымдағы еки бала қашшан бәденедей бугып қалыпты:

— Бизлерге айтып атыр ма, әжаға?— деп сыбырланды Дауытбай.

— Өйтип бир, көрди ме бизлерди?!— дейди Отарбай.
— Көрмесе, хошласа ма?!— деп сыбырладым.— Жүрин, қайтайық. Мениң малға кететугыи уақтым шамаласып қалды...

Қалай билдирмей келген болсақ, солай алысласа басладық.

— „... вечераны“ айтайық-ша, муғаллим, соған шертин...

— Ең соңғы нама бола қойсын...

— Қосық пенен баслап едик, қосық пенен тамамлайық...— деген ғауырлылар, өтвиншлер, толған ай астында ақ шатырдай қолбыраған ақ пешаханалар, лаулаған шалқыма жаслық өмир артымда қалып баратырғандай сезиледи. Мен бир жымжырт, жәмпіетсиз өмирге сапар шегип баратырғандайман...

Гармон қайтадан ыңыранып, жағымталлы қоныр дауыс өкшелесе жетип келип, қулағымнан көкирегиме қуйылдыдағы, тула бойымды балқытып, ойларымды „Москва қасындағы ақшамлар“ға шарықлатып жиберди. Бир ири, өлпең дауыс қосық айтар едидағы, қайырмасын басқалар алып кетер еди. Қалай турып айтып атырғанын көрмесем де май айының ерке самаллары тербеген аққайындай теңселип айтып турғаналарың көз алдыма елеслете алар едим.

Бул қосықты привалларда талай-талай бизлер де айтқанбыз. Солдатлық өмир—тамаша өмир еди.

Досларым мени қосық пенен узатып салар еди. Ал, мен болсам, ыңылдап қосылып барар едим:

Речка движется и не-е дви-жет-ся.
Вся из луного-о се-еребра-а.
Пе-ес-ня слышится-аа и не слы-шется-а,
В эти тихие ве-че-рааа...
А рассвет уже все заметнее-е,
Так, пожалуйста, будь добра-а,
Не-е забудь и ты эти летние,
Подмосковные ве-че-е-раааа...

Нама да, қосық та тынып қалды. Бірақ мениң қиялымда ол шертлип атыр еди, ол көкирегимде гүниренип қалатуғын тамаша бир сезимге, сезимнің сазасына айналып қалажақ қусайды. Мен шайыр емеспен, неси бар, жақсы саз бенен жыллы сөзди кеуил деген жатырқай ма?! Көкирегимде усы бир ақшамнан, өтип баратырған жаслығымның бир ақшамынан жаңғырық бо-

лып қала жақ па, қалсын мейли жаңғырып! Жыллар! Жыллар өтер. Хәмемиз де қартайымыз, жаслығымыз болса, усы бір ұмытылмас ақшамдай болып өтер де кетер. Тәгдир бизди анау ыраштың басында ырғалып қалған ыранлар менен қайтадан дусластырғанында:

„Не забудь и ты эти летние,
Подмосковные вечера...“

деген жаңғырық шықса жаңғырып, олар мени* „Гүмископлин* жаслығын, сол бір баяғы әжайып ақшамды еслеп тур“, дермекен, я „қосық айтып тур“, дермекен. Билмедим, қалайда, билмедим.

20

Усы дәпте аралығында дайым былай-былай шыға алмай қалды. Үйші ағымдағы уста да „буйыртпаң питти, Хайтмурат аға, болсаң алатуғын тезирек ал. Болмаса, қардары дүбеп тур“ деп, қапылтып кетти. Оған да бара алмайды. Күни менен малдың изинде. Мен болсам, бунның ойланбай берип қойған уәдесинен шығуы ұшын, Исметтің бригадасына қосылып шырпылдап орақшылық етип жүрмен. Азаниан қара кешке шекем жулқыныу. Бул, жети жүз бау дегеннің де аз жерден шығатуғын бәле емес! Дайым „үш жүз бау“ дегеннен соң, аңламай, „Мақсет те орып береді“ деп айтып салған ғой, көмектин жеті күнге созылатуғынын қайдай билсин.

Қалай да көби кетип, азы қалды. Жалмығып атырған да, жабығып атырған да хеш ким жоқ қусаған. Буган ұақыттың өзін табыу қыйын,

Маған болса, булардың қайтатуғын күни жақынлаған сайын, әлле ким жаман хабар әкелетуғындай болады да турады Дым бауыр басып қалыппан. Түсте де усылар менен аұхатланаман, дайым „ал, баллар, көз-қулақ болып тұрың. Мен де бір шай-пай ишип, көзгир алып келейин“, деп, ийирілген малды хәмемизге аманат етип тапсырып кетеді. Соңнан, аспазлар ма, отыншылар ма қуласы, ким болса да сер салып турады.

Түске шекемги қалың қамыстың арасындағы қапырықта қаралай өшип шаршағанымыз түски көк шай менен шығып кетеді. Ал, оның үстине бір ярым саат уйқылап алғаннан соң, қулындағы қалпымызге келип, мыс сырнай ғаңқылдаса болды, қақанласып шыға келеміз. Соңнан тағы жулқыныу, сермениу, машиналарға

пишен тифеу... Кештеги шаршағанымызды көк шай тағы тер менен зытқытып шығарады, соң, Меңлибай ағаның бола ма, Елмураттың бола ма, берген жанлығын жеп аламыз. Бір саат өтеді, ярым саат өтеді, күни мененги шаршағаннан тағы нау-нышан қалмайды. Ойын-күлкі, ұахаха қызық-қызық бәсекилер, билім жарыстырыулар... Изі саз бенен сәубетке айналып кетеді. Кешке таман Отарбай менен Дауытбай да усы жерди айнақшықлап, шықпайды.

Мугаллими Қалбай да оқиушыларын сминағанды қойған ба, қайдам, озған бригадалар өз ара сыбырласып-сыбырласып, соңғы рейске келген шофердың биреуін былай шығарып әкетеді де қулағына бір нәрселерди қуйып отырады. Ал, түски аұхатта сол шофер „базарлықы“ келген боладыағы, кеше кеште шофердың қулағына қуйылған нәрселер енди кесаларға қуйылаз баслайды. Балалар екеу ара, үшеу ара путаның түбине кетип жүргени. Қалбай аға көрсе де хеш нәрсе көрмегендей. Түстен кейин жаңағы тасалап кеткенлердің түбинде тұрсаң да, сени „қулағы аұыр“ ға жорый ма, қатты-қатты сес шығарып сөйлеп жүргенлерин абайлайсаң, „Мына жер жигидикли, тикени бар, мына жер бүк, мына жер қопа“ десип, түске шекем батына, алмай кеткен жерлерин де түстен кейин қырыпыр етип жүргенлер, қарап көрсең солардың өзлери. Есерленип ислейди, дууы-сыйына қарамайды. Бул, ети тырналып атырғаны қайсы, дәрге талап атырғаны қайсы!

Сөйтип ислегеннен кейин, басқаларға байрақтыда тегинликте бере қоймайды екен. Мениң де шегим сол Исметтің бригадасына түсер ме, үш күн қатарынан байрақты бермей қойдық. Бул мениң көмеклескенлигимнен емес, әлбетте, меники өз алдына саналады. Өзим усы қарағанда орақшылыққа алдыма адам салмайтуғын едим, „өзи жүйрик қоян, оқ тийген соң, зытып кетти!“ Өзи орақшы адам, өзи бау санатып атырған адам, оның үстине байрақты салласларым менен путаны паналап қайтқаннан соң, оңдыраман ба?! Күниге жүз едди бауды санап беремен де, Исметке: „күниң батыуына еле қапылғанда үш саат бар. Кемеге мингеннің жаны бир, байрақ керек пе?“ деймен. Салдағылар басқаға еситтирмей көзлерин қысысады! Еситип қойса шатақ!

„Адам-адам менен адам“. Адамлар менен өткерген өмириң де қызык. Әскирликте ұағыр-шағырға, көпшиликке үйреніп қалған екенмен. Келіуден қула дүзде жападан-жылғыз жүріу, онда да жұмыссыз жүріу жалқытырып жиберди. Маңлайым терлемесе, қолым қабармаса, жұмыс іслеген киесіге ұсамайтуғын жаман әдетім бар еді. „Жұмыссыз жүріу“ деп отырғанымның байызы сол. Ал, қопылдатып ат шауып, малды қайтарыу, соң аттың үстінде зенирейіп, көз-қулақ болып жүріу, сууаттан шыққаннан соң ийіріп таслап, чай ишип қайтыу, жұмыс па сол, соннан маңлай терлей ме? Сойлесейін десен қасында жан жоқ, әри-бери бақырып қосық айтып көресен, қашанғы бақыра бересен. Енді, мыналар келгелі жолым болып қалды. Маңлайым түзе басқа жерлерім де тердеп жүр. Қол кеген қаштан көңдей болып қалды. Ұақтыхошылық бази-баяғы бар. Цыганиның өмиріні жаман дегеннің үйі күйсін! Шаршағанымды билмеймен, „мынау таз шығыр, ялап етип тұрған шығар!“ деп, мениң менен ойнаман. Ойнап мен бир, хеш кимнің дайысы емеспен. Олла, ырасым, үйге кеш қайтаман, „Шаршаған шығарман, енді тура алмаспан-ау!“ деймен. Жақ, күнде малға турып дағдыланып кеткен ұағымда уйқым шайдай ашыла береди. Солдаттың аты солдат-тә! Елекең сөйттип көрсін!

Бундағылардан еле совхоз орайын барып көрген адам жоқ, шоферлар айтып келип атыр: „Баладан-шаға жабылып жүр. Бухгалтерия да жабық. Пишен деген тау-тау, бир сизлер ме, — деп қояды кепкасы кетпендей шофер. — Басқа көлдерден де машина, тележкалар... шүй-шүйге қағысады. Пай, ұсындайда өзи ауда-рып кететугыні көликтің қадирі жоқ-дә, шоңкереди де қағлатып кете береді. Бизлердей, адам күтип турмайды...“ десе, тағы биреуі: „техниканың азлығы мәлім болып қалды!“ деп, басын шайқайды. „Еле несін көрпесің, — дейді тағы биреуі билгншесінің: — техниканың қадирі мекке писикте өтеді. Хәр бригадтың еки жүз гектар мәккеси, жоңырышқасы, бәрін айтып отырман дағы, жери бар. Пашасын алыу керек, силосқа басыу керек, жоңырышқа орыу керек. Сенокос, комбайн жетпесе ме, бизде?! Уә-ей, еле несін көрпесен, билесің бе, бундай бригад нешеуі!...“

— Қалай да быйылғы пәт жаман емес — деп мақул-

лайды Қалбай аға...—Совхоз гербиш завод салуға ұсы быйыл пул аұыстыра алмаса, сирә да аұыстыра алмас?...

— О қалай? — деп талланады кепкасы кетпендей шофер. — Мына машинаның бир запчастының өзи елли манат, онда да мен гутаптағыларға кететугыні бирли-арым шийшени есапламай отырман. Сонда зауыт дегеннің, билесен бе... неше мың манат...

— Бола берсін, — дейді Қалбай қолын силтеп. — Биз-лердің өзиміз, бир тийіні шығынсыз алпыс мың бау от орып берейін деп турмыз...

— А, не болыпты...

— Неше мектен шықты, хабарың бар ма? Соның бәри бурын пулға келип тұрған нәрсе, ағайынм — деп билгншесінеді Қалбай. — Оның үстине ұсы базар күні, совхоз бойынша бир адам қалмай пишен орақ, боян ораққа шыға жақ. Бул, бир — шунатай бармақ бүгиледи: — Екиншиден, мәкхешилериміз гектарынан кемінде алпыс центнерден қадимгі бадрақ бола беретугыні мәкке дәнін жегистиреміз деп атыр. Буның бәри жемди сатып алмауға әкеледи, қошшы-ым, жемге кеткен пул, совхоздың гәрданына урылады, қошшым. Сонда буның бәри, билесен бе, заводқа, комбинат, қора салуға кетеди, қошшым, политэкономияны билиуің керек, — деп қояды.

Политэкономияны мен де оқығаным жоқ, бирақ, жанағыдай болса, әлбетте шеп болмайтуғының хәрпін танымайтуғын адам да түсинеди.

Бүгін түсте бизлер менен Азат түсленип кетти. „Яшулымға айт, — деди маған. — Қыйналмасын. Ертеңнен арғы күні, жақын жердегі ферманың адамлары ұсы көлге келеди. Так, что, еки сал таярлаң қойсын...“

„Так, что, еки сал таярлап қойсын, қыйналмасын, деп атыр,“ дедим кешқурын гаррыға, истин мән-жайын түсиндирип. „Несине қыйналаман, — деди дайым. Бирақ, базар күні базарға түсіп, анау жоан болғырдың орынын толтыраман деп едим, кел, енді зәледі жоқ. Келеси базарда-ақ барарман“ деп, ертеніне балтасын белине қыстырып шықты.

Мениң өмиримде ұмытылмас бир күн болған базар да келди. Бул күн мениң үшін „мыррық“ күні болып шықты. Ферманың көмекшилери мына оқыұшылардай емес, сол күні ерте жетисти. Тапсырма солай ма, таңнан тұрған Сәрсенбай тележкасын гүлдирмамадай сал-

дырлатып, жол-жөнекей тезлескен ферманын адамдарын жыйнап салып, ырашқа өрмелегенде қуяш та көк жийекке жаңа өрмелеген еді. Бул уақыттары, қашан, чай ишиліп, мыс гернай ғаңқылдап, бұрынғы көмекшілерді көлге узатып салған едідегі, мен малдардың басында едим. Азанғы уақытта аш құрсағы ша-ла болғанша малдардың кенедей өріп алатуғыны бар. Сондайда серми болмасаң, алжасып қаласаң. Сондықтан, менің екінші сал менен кетиуім керек. Бірінші сал менен кеткендер кейінгі көмекшілерді көрген жоқ.

Көмекшілердің арасында Назлы да бар екен. „Байтерек“ тинастың „қос“, „штаб“ деб үйреніп кеткенбіз. Мен Айтгүлге ол-булың, пешаханаларын жыйнасып атыр едим. Неге екенін қайде, адамдардың Қалбай менен аманласып атырғанына да, басқа нәрсеге де итибар бермегенсің, уялмай-қызармай Назлының Сәрсенбай менен уйпаласа бергени, үстине өріп баратырған қушырықаны шертіп жиберіулері маған ерси көрине берді. Буны, әлбетте, ферманың басқа адамдары да ерси көрген шығар. Себеби, мың айтсаң да бул қараларға қаланың тәртібі ене қойған жоқ ғой.

Қалбайға еріп, адамдар дайымның кешегі сәкқан салына кетті. Өзі, жигірмалаған адам бар екен. Негедур, Назлы бармай қалды да Сәрсенбайға наз етіп: „хияйияй,—деді өлпең дауыс пенен.—Сен мына Мақсеттің жамбас мұғалдимнің қайығын сорап әкел, екеуіміз орамыз...“

Сәрсенбай жел өкпеленіп, жүзіп кетіп еді. Мен Хожан ағаның қайығын басқаға берсе, де, тап усыларға бермегенін тилеп едим, бірақ Сәрсенбай мақтанашлы, усы дөгеректе қатересі тас кесетуғын адамдай қайықты әкелді де, тап бір кинодағы джентельменлердің сенъоринасының ақ қолғапты қолынан ұстап, күймелі арбаға мингизгеніндей салтанат пенен Назлының қолын сорады! Оннан сайын жиним тырысып баратыр. Қоя бер деймен, бул журттың шәлтиклигін! Айтгүл де маған „бул неси?“ дегендей дийкинди қарап қояды. Олар қалын қамыслыққа синіп кеткеннен соң: „анау қыз сени жақсы көреді екен.“ деді маған күліп. „Хау“, дедім де қойдым басқа сөз де келмей қалды: „Енді сен оған ашық бола баслайсың. „дейді бармағың мәккарлық пенен шошаңлатып: „Бе, қарағым-ай,

бала екенсең-ау, еле!“ деп, тап бір кейұаныдай қасың қағып сөйлейді: „Қойып тур, мен де оны саған ашық етіп берейін бе?...“

— Керегі жоқ, — дедім де Исметлердің ғауырла-сып сал қууып қиятырған жағына кеттім. Усы сал менен кетиуім керек еді. „Түсте чайды екеуіміз ишеміз!“ деп қалды ізимнен Айтгүл.

Сәске болмай-ақ қәдімгі төрт машинаға бірінші рейс жүкленіп жиберілді. Сәрсенбайдың да пішен тийіп кетиуім керек еді. Сармай қалды. „Барасаң!“ деген Қалбай мұғаллимге бір нәрсені сыбыр-лады да жууасытып таслады. Сөйтті де Назлысын сал-ландырып мингизіп, тағы қамыслыққа синіп кетті. Енді мен Назлыға қоса, Сәрсенбайды да жек көре басладым. Буған себеп те жоқ еді, сонда да, билмеймен, сөйттім.

Түсте, әдеттегіше, мыс гернай ғаңқылдап, саллар самбыр-сумбыр „гаванға“ анталасты.

Күнің мына иссысында қызып кетпеуі үшін, пішенілер аұхаттан соң, шоферлар тойынғаннан кейін тийелетуғын болды.

Хәмме чайға отырды. Соңғы көмекшілер де келді. Бірақ еле Назлы менен Сәрсенбайдан дәрек жоқ еді. Там, баяғы қанты сууға кететуғын күнги Назлының өзимнің аймалап, емиренип, пысынап сүйіп атырғаны елеслей берді. Бірақ өзим емес, әжеп тәуір болып, Сәрсенбайдың сүйіп атырғаны елеследі. Берекетім уша боргенине хайран қаламан. Өзімнің сүйсем де, сүймесем де, ким болса соны қызғана беретуғын, иши оймақтай тар, қызғаншақ адам екенімди абайлап, „өйтпейің-ши!“ десей де, сөйте беремен.

Хәмме тегіс чайға отырғаннан соң барып олар келді. Назлы „жаңағы сырнай аұхатқа шақырып атыр екен-ау!“ деді. Оның бұнысы маған „уялған тек турмас“ болып көрінді, қарамауға тырыстым.

Менде күндегі әдетім бойынша шоферлар, мұғаллим Қалбай аға менен чай ише баслаған еді. Айтгүл келип: „бүгін адам көп болғанға ма, жетистіре алмай атырман, мұғаллим, — деді чайникті көтеріп көріп. — Мынау Мақсет бизге қол-қабыс етсин. Екеуіміз соң ишерміз. „Қалбай:“ бул бизге бағынбайды, көмеклесемен десе, ықтыяры өзінде.“ деді. „Онда, бұнын ықтыяры бизде, — деді Айтгүл күліп. — Тур, Мақсет.“

Босаган чайнеклерди көрүп, алланың хамири менен эмес, Хайтүлдүн хамири менен чай қатынаста басладым. Қарасам, Назлы менен Сәрсенбай, „Байтеректин“ саясы теңбилин терилерине жуқтыратуғындай, былайлаудағы тракторының саясына, қадымга, Сәрсенбайдың сиденьяға төсеп отыратуғын нәхән көрпешесин қағып салып, жымылдасып атыр. Бир чайнекти демлеп, ийегин менен нусқады да: „Анау, тракторды саялағанларға апар,“ деди Айтгүл. „Хай, олар-хәм бир, тыржыйысып, өзлери апарғанда не қылады екен!“ дедим еситилер-еситилмес тоңқылданып. Өзим жек көрүп турған адамларыма хызмет етүу жағып атырған жоқ.

Сәрсенбай шаққысы менен күтә бир шеберлик етип, помидор туўрап, салат ислеп атыр екен. Назлысы кәмпийт көрген күшиктәй жымылдап: „хәй, әкел, өзим тураймын. Қолыңды кесип аларсаң,“ деп, нәрестесин шығарып, еркелетип, емиренип, өлип баратыр! „Жалассаңыз ғой, бүйтип отырғанша,“ дедим чайнек қойып атырып. Күлжим келмесе де күле жақ едим, келестире алмай бүлдирип кеттим.

Айтгүл екеуимиз хәмтениң чайнеклерин бир тегис көрүп, орталарын толтырып болған соң: „Мына чайнекти, анау трактордың изиндеги машинанын саясына апар,“ деди де нәхән қаңалтыр чайнекти услатты.

Соң өзи орына Дәригүл деген қызды қойды да дәстүрханын көтерип, алдынан елпидеп шыққан маған: „жүр,“ деди чайнек қойған машина жақты ийегин менен нусқап.

Бизлер Назлылардың тусынан өтиңкиреп, машинаның қасына барып дәстүрханды текшеге қойдық та, еки бау пишенди саяға жайып тасладық. Соң, анауларды ермеклегендей, барымызды ортаға жайып таслап, бири-биримизге қарсы қарасып, чай ише басладық. Айтгүлдүн жүзи оларға қарап отырдыдағы, мен желкемнің шуқырын көрсетип отырдым. Сонда да олардың сыбар-сыбар сөйлескенлери, сылық-сылық күлсикенлери еситилип гурар еди. Назлы менің жауырныма қарап отырдыдағы, Айтгүл оған қарама қарсы отыр. Тап, соны көрсин дей ме, мынау бизиң қызлардың сәрдари да маған хәттен тыс қайырхомлық, жылға-наз көрсетип: „анау, терин ағып кетти. Мә, мынау менен сүртип жибер. Болмаса, бери еңкей, өзим сүртейин,“ деп, орамалын шошаңлатып, қысындырып баратыр.

Бир уақытлары Сәрсенбай „жеп отырың“ деп, бесалты помидор әкелип берип кетти. Изинше: „умытылып қалыпты, өйпей“, деп, Назлы дуз алып келди: „Мә, Мақсет, дуз бенен жемесең,..“ деп атыр еди. Айтгүл тап бир кейуаным жеңгесиндей тәртип берип:

— Жасың менен киши шығар, дизенди бүк, сиңлим, — деди. — Нан ауыз тий.

Қыз зәрре еңкейип, нан ауыз тийип: „мынау не, үйректин мәйегин ме?“ деди таңланып. Айтгүл де сөзин тилиниң ушына қыстырып турған екен:

— Хаууа, — деди жүдә әлпайымсып. — Мынау бизиң Мақсет тауып келип еди, — өгирик айтты, мен емес едим, тауып келген басқа бала: — Аузыңыздың дәмин алақойың, — деп, үш мәйек усынды. Қыз рахмет айттып, турып баратырғанда: „бай, бууу, мийим қурысын, қойып тур, сиңлим, — деди. — Мен саған дуз берейин...“

— Дуз өзимизде бар ғой, — деди өзи дуз әкелип кетпүге қолайласып атырған Назлы. Айтгүл оның әкелген дузына көз жууырқан болдыдағы:

— Билип турман, сизлерде дуздың барын, сиңлим, — деди күтә, бир биймәләл сөйлеп. — Сизлердики қәер болса соерден табыла беретүғын арзан, дуканың дузы екен. Бизини, нағыз Қарауымбеттин шақмақ дузы. Усындайға керек болар деп, келиге өзим түйип әкелдим. Мә, сиңлим, мәйекти усынның менен жесең айттып көтеди, — деп, қағазға дуз сала баслады. Неге екенин қәйдем Назлының көзиниң қарашығы бир орында дидилдеди де, кеуили жүдеп баратырғандай күлиуге мейилленген дәплерин жыйнай қойды. Айтгүл нәрсе абайламағансып, қағаздың жулығына орап-орап, алақан тола дузды қыздың қолына услатты, Услатып атырып сөйледи: — Бул, сиңлим, пәкизе, жүректин күйгенин хәм қойдыра қояды...

— Жалаған екенсиздағы, ана...

— Хау, сиңлим-ау, сеннен бир-еки жасым үлкен ғой! Буны жаламай қыз өспейди... Пах, дуздағы, өзи, Қарауымбеттин дузыдағы. Тур, Мақсет, титанды көрүп кел!...

Мен титанды көрүп қайтып киятырсам, Назлы өкпели баладай сурланып отырекен. Бағанағы кейип жоқ. Мен хеш нәрсеге түсинбедим. Дуз бенен дуздың қандай парқы бар? Айтгүл сылақылдап күле береді, күле береді, аяларға қарап алып күледі. Бир уақытқа маған еңтерилди де:

— Бапладым ба?! — деп сыбырлады. Хэйранман:

— Не деп?!

— Әумесерсең! — дейди маған тағы сыбырланып. —

Ол саған „ишиң күйсе дуз жала“ деп, жорта дуз әкеліп атыр, — деди де күліп: — Бишиң дуз өтки-ирр! — деп қойды Назлы есистерліктей етип. Булар неге бири не бири өршелесип отыр, сирә, түсинсем, түсинбей кетейин. Есиме анау „Сәрсенбай менен қашаман“ деген күнги Назлының „бул, қант емес, дуз, берейин бе?“ дегени, „оны не қыламан?“ дегенимде „жалайсан,“ деп, күлгені түсті. Бизди қашшан-ақ астарлы гәп пенен бауызлап жүрген екен ғой. Бирақ, буған Айтүәдің не ша тағы бар, соны мына адамлар турып кеткеннен соң, сорарман деп едим, оны қылды ма, адамлар дағыспастан бұрын-ақ бизди көп шөженің арасынан мийнетлини тапқандай „шай құс“ қағып кетти.

Бир машина келип қалды. Қәдимги, қызыл белбеули милицияның машинасы. Әдеп, бул хеш кимди таңландырған жоқ. Милиция түсип, „Елмуратов деген бар ма?“ дегенде адамлар әжепленести.

— Мен ғой, — дедим. Кеулимде хеш нәрсе жоқ.

— Машинаға минниңиз, қалалық жұмысыңыз шығып қалды, — деди хөктем дауыс. Хеш нәрсеге түсинбеген мен:

— Ертең барайын, бүгін көмектемен, — дедим. Адамлар „не гәп, не гәп?“ десип, ауызларына қатынап турған кесаларын да жерге қоя баслады. Соның арасында машинасын дырылдатып, Азат келип қалды. Ол әдебиңде таңланып турса да:

— Қашса, өзим жууап беремен, — деди, көз әйнегін сүртіп турып милиционерге. — Мен усы совхозданы комсомол комитетиниң секретарыман. Бизде есапта турады. Так, что, бүгін қайта берің, ертең өзим жеткеремен. Бүгін воскресенье ғой, — деди қәдимгише орысша араластырып. — Ну, субботник дей берейик-ше. Бул, бүгін сонда ислеп атыр...

— Қәне, минесіз бә?! — Азат пенен иси жоқ, милиция бизге ийегин созды; Азатқа соң: — Биз, қошшым; буйрықты орындаймыз, болғаны, — деди де шоферға машинаның артын ашыуды буйырды.

Сонша қызлардың көзинше уялғанымды айтсеш, тығыларға тесик таппай тұрсам, бизге тесикти „қызыл машинаның“ шоферы, (ол да милиция екен) үңдирейтиң

аша қойды. Қалай барып мингенимди өзим де билмей қалдым, не де болса көзден тасаланғанымда жууандым. Малларды хеш кимге таусырмай кеткенім, соң барып есиме түсті. „Неге алып баратыр — сорайын,“ десем, қасымда хеш ким жоқ. Еки милиционер де кабинада. „Жұмысқа шақырып атырмекен, әй, я-ға, милиция болып ислемеймен“ деп те ойлап қояман.

Күн батып баратырған мәхәлде район орайына жеттик. Мен оның район орайы екенлигин пәнжерели айнаның ауызынан артқа жылысып баратырған газ-қатара ақ тереклеринен, салынып атырған бийик-бийик еки этажлы жайдан, хәзир гана сол жағада қалған „Раймаг“ деген жазыудан абайладым.

Машина тоқтағаннан соң, шофер келип, сыңғырлатып, есикке гилит салды. Сыртмынан қулып урылғанын да, өзимди не нәрсеге шақырып атырғанын да сонда барып билдим. Есикти ашты да:

— Хә, түсі! — деп бақырды шофер-милиционер. Онысыз да отыра жақ емеспен-ғоо, бүйтип бақыра бермегенде не қылады, дегендей кейип пенен, түсип, артыма карап едим: — Дууры жүр! — деди шофер емес милиционер.

Дежурный милиционер жалаң аяғымда, түрилген бағағымда, мәйкешен, жалаң баслығыма әжепленип:

— Суу ашып жүрмедің? — деп меннен сорасада шофер емес милиционер жууап берди: — Көлден тутып қайттық.

— Тергеуши күтип-күтип, жаңа кетти. Азанға қалды, енди...

— Онда мен азанда келе қояын, — дедим әлпайымсып. — Мына жерде қонақ жерим бар.

— Қонақ жерден ғам жема, қошшым, — деп күлди дежурный. — Өзлеримиз таярлап қойыппыз...

Ырасында да таярлап қойған екен. Қала түфе жайлауға сыймай жүрген мен аздан соң қабаққа түскен тышқандай, бир өзим бир камераны тықырлатып жүрдим...

Ертеңине саат онлардың ұағында қулағы үлкен, басы кишкене, ұзын, қайың қаптал бир жигиттиң алдына алып барды. Жигиттиң түрінде азмаз қаталық болғаны менен онша айбаттын нышанын абайлай алмадым.

Адамға көзін астынан қарайды екен, демек, сынап үйреніп қалған.

Маған неге шақырылып отырғанымды қысқаша түсіндіріп берди. Соңалты малдың неге, қалай жоғалғанын толық жазып беріуді өтініп емес, бұйырыңқырап, бір бланка берди де „асықпай, албырамай жаза бер, гошшым,“ деди хәм өзи тырнағын алығта киристи.

Жазғанымды оқыл көріп, қол қойдырды хәм милиционерди шақыры алып, „қайысын неге алмай қойыпсыз?“ деди. Мен қайысымның неге керек бола қалғанына түсінбедім. „Шалбарым кең, өзимде тура берсин,“ десем, милиционер: „шеш!“ деди, шешіп бердим. Соның менен бул күнги ис тамам.

Келеси күни жаздырған жоқ, өзи сауал берип, өзи жазып отырды.

— Өзлериңиз гүм етип болып, жоғалды деп отырмаң? — деген сауалына күлип жибердим. Ол әжепленди:

— Несине күлесиз? — деди түрин сурландырыңқырап. — Маймыл ойнап атырма?!

— Сауалыңыз, яшуалы, баланың сауалындай екен. Алты малды гүм еткенде ким төлейди деп отырсыз? — дедім. — Түбниде өзиміз төлейтуғын болғаннан соң, оны өзимізден өзиміз урлап қайтеміз.

— Өзиңиз урламаған болсаңыз, неге хабар бермедіңиз? Мүмкин, басқа бیرهулер урлаған шығар. Милиция деген не үшін айлық алып отыр? Излер еди, таппаса, басқа иләж көрер еди...

— Ол айтқаныңыз жөн, айтып менде. Абырай төгіспек болмай-ақ қойсын, қосып жиберерміз деген едик, — деп, ырасын айттым да қойдым.

Соның менен бул күнги жұмыс хәм тамам болды. Кешкурын қалдаурап дайым ирқиұханаға келди. Бәрінен де бетер, кийімлерімди әкелгеніне қууандым. Ғарры демнің арасында тәуір-ақ жүдеп қалыпты:

— Хеш гәп болмас, — дей береді қайта-қайта. — Райкомға барып, жай-жағдайды айттым, — дейди. Ол да „хеш гәп болмас, Пирназаров пенен өзім сөйлесип көремен,“ деп қалған қусайды. „Оныңыз натуұры болыпты, дайы, — дедім. — Алты мал жоқ болды ма, жоқ болды. Соған енди бیرهу жууап беріуің керек ғой. Пирназаровтың да бул исти бастырығта хақы жоқ шығар“ десем, гәпимди өре бастырмайды: „алты малы жоғалса, хәр қайсысы тирилей төрт жүз килә тас баса-

туғын алты сыйырдың пулын, кеше кеште кассаға жан қалтамын төлеп шықтым. Мине, мынау қағазы, бер пуркуралға“, деп, қолыма квитанция берди. „Тек, усы камалғаның шырысты бузып тур, болмаса, күни кеше гөш планын да қатырып бежердим.“ Әне, гошшыларым, өзим бағып тапсырғанда да көріп атырсызлар ғой, үш жүз елліден еңтерилгені шамалы. Пәкизе, мына пулға хәр қайсысы төрт, жүзлик алты қараны алып да, соны паланға ура қойың, сөйтін де, бизің баланы шығарың,“ дедім, директорға да, парткомға да. Менлибай да, рабочком Әлимбай да бар еди. „Бизлик ис жоқ, аға“ дей береді. Ақыры, шыдамий, райкомға өзим келдим, шырағым. Анау Пирназаровқа барып, жиғылыса қояйын деп едим, шырағым. Шығалғандай болсаң, шықсаң-ә, мени бүйтін күйдире бермесен-ә, шырағым“ деп, күйініп кетти.

Соңғы күни тағы сауал дауам етті. Бул, енди, жүдә қысқа сауаллар еди: „алты малдың жоғалғанын мойнына аласаң ғой?“ „Аламан“. „Диний дәстүрди қуу-атлап, қайтлап кеткенің ырас ғой?“ „Өз жұмысына салқын қарағаның ырас ғой?“ Гилен, усы тәқилетте келе берди. Тағы қол қойыу.

Күниге прокуратураға бір ирет апаратығын еди. Сол күни түстен кейін тағы айдап барды. Бирақ, бұрынғы кирип жүрген қапыма емес, басқа қапыға кирип барыудан Пирназаровтың көзі мени жеп сала берди. Сәлемлесип, „отыр“ деген жерине отырдым. Милиционерге „шығып турмын,“ деди. Мен милиционерге де бұйыра алатуғын буны үлкен күш пәмлеп қалдым. Ол маған қарап күлген болды. Соң:

— Сылайың төмен көринеди ғой? — деди. — Жүнің жатып қалыпты. Бригадирдің үйіндегі пәт қайда?

Менің, хорлығым келгеннен жылап жибергим келди, бирақ, өйтпедім:

— Сиз, — дедім ызылдаңқырап. — Хәзир де, жанағы сөзлериңизди айтып болып, коммунистпен дел отырсыз ба?

— Сен, бала, — деди бармағын шошарлатып. — Соны биліп қой. Хүкімет менен партбилетти алмасынан бұрын мына столды. — дүкидетип: — алады. Көріп отырсаң ғой, столым еле өңкилеген жоқ, демек, партбилетте қалтама. Сен бул жерге сауал беріу үшін емес, жууап беріу үшін келип отырсаң Еситтің бе? Си-

Ұалды мен бермен. Мине, — деди иске тигилген квитанцияны көрсетип:

— Мынау менен қутылып кетемен деп ойладың ба?! — Басын шайқалды: — Жоқ, „гөш панның орынна пул талсырылсын“ деген закон жоқ. Бунның қылмысынды ауырластырады, билдің бе?! Қассап пул сатыуы керек емес, гөш сатыуы керек, билдің бе?! Хүкіметтің көзін бояй жақсызлар. Керегинде қазынаның мүлкін сатып жеп, билініп қалса төлеп... Көргенбиз ондай махинацияларды!

— Сиз... не менен дәлиллесіз, сатып жегеннмизді?...

— Сатып жемегенінді не менен дәлиллесен, қа?...

— Сиз... өзиніз...

— Ондай етип, тисленбе! Мәмлекеттің малын кемиретугын азыуынды қағып аламыз, қа, қаққанда қандай! Ояғына тис докторлардан да шебермиз...

— Сиз...

— Не демекшисен?!

— Сизің елуінші жылдың аржағында прокурор болуыңыз керек екен демекшисен! — Ашыуландырмаң десем ыйғы селкидеп күледі:

— Оннан бұрын да прокурор едим, ал, енди не дейсен...

— Сиз... оңбаған, пасық адам екенсіз...

— Хо-о, солай ма?! — Сыңғырлауық сыңғырлады: — Еле көзін уасына түспеген екен. Салып қоямыз. Незаменимай адам жоқ, мейли, алдынаман, былай ойланаман! Жөйлеп қарамағансан, хайт келди деп, ески дәстүрді бәнсілеп, хазлик қууып кеткенсен,* дегенди тергеуші де дұрыс айтып отыр. ырасында да сондай болғаны, болды ғой, енди несине тайсалақлаймыз? Қол менен исленди ме, мойын менен көтермек лазым! Көтеремен ғой, тек мына прокурордың „жеп қойғансыз“ деп, нервте ойнағаны, кек етип күлгені батадыдағы!... А-ал, жемесек, қайда кеткен...

Апарып „басып“ таслады. Қанша ойланаман десен, сонша ойлан. Ұақыт көп, ешейінде табылмайтуғын ұақытты өткеріуіннің өзи мүшкіл, ұақыт та буншелли қадирсіз болар ма?! Тек гана ойланыу менен өткермесен, басқа ермек жоқ. Былай ойланаман, былай ойланаман! Жөйлеп қарамағансан, хайт келди деп, ески дәстүрді бәнсілеп, хазлик қууып кеткенсен,* дегенди тергеуші де дұрыс айтып отыр. ырасында да сондай болғаны, болды ғой, енди несине тайсалақлаймыз? Қол менен исленди ме, мойын менен көтермек лазым! Көтеремен ғой, тек мына прокурордың „жеп қойғансыз“ деп, нервте ойнағаны, кек етип күлгені батадыдағы!... А-ал, жемесек, қайда кеткен...

Түнде Азат келип кетти. „Қепилликке шығарып алатуғын болдым, кеңсеге бар, сөйлесеміз, „деди.“ Райкомол да араласып атыр,* деди. Булардың хеш қайсысы мени қуғандырған жоқ. Қайта булар дұрыслыққа көз жумып, мен қусаған бир жинаятшыны қамақтан қутқарып, нызамды, бурмалайын деп жүргендей көринди. Бул да азаматлық ис емес еди...

„Хеш жаққа қашпайман“ деген мазмундағы тилхатты алып, мени он алтыншы күни кешқурын шығарып жиберди. Тезирек дайымды қуғандықанша асықтым. Совхозға көлік табыла қоймады. Күн батайын деп тұрғанда шама менен неше шақырым шығатуғынын есап-лап алдым да „Гүмискөл“ ге дуұрылап бастым. Бул, әлбетте ұзақ жол ғой. Бирақ, он бес күннің ишинде тар жерге тығылып, кеңісликти сағынып қалыппан. Жүрегім „жүрі!“ деп жулқына берди.

Бул күнлери ай кеш туғатуғын еди. Тастай қараңғыдағы га соқпақ, га жол менен ауыллардың, тоғайлардың, көлатлардың үстинен жүріп отырдым. Қолымда нәхән бир қақ жыңғыл таяқ бар. Адамды тоғайлық хәулықтырайын дейди. Ойда жоқда жән-жағым сытырлап, бир сергитип таслайды. Анда-санда алдынды кесип қоян ба, порсық па, затып баратырғанын көресен. Өзин қорқып баратырғанда сеннен де қорқатуғын бир мақлуқлардың бар екенлигин абайлап, хәйран қаласан. Тағы жым-жырт бола қалады да, „усы тоғайда тири жаннан тек өзим шығарман“ деген ойға келесен. Сөйтти қиятырғанда тап түбиңнен шағал улып, „жа-ақ, тоғай тек сеники емес, буида атиришилик қайнап атыр, зәрре жым-жыртлыққа қарап, дүиьда өзимнен басқа жан жоқ деме,* дегенде есине салып қояды.

Хәр ұақ-хәр ұақта жылт-жылт көринип тұрған жекке-сийрек жулдызларды да хәп заматта булыт басып кетти. Әдетте, буниндай тез өргиген булыт тез сап болады. „Өткинши булыт шығар“, деп едим. Аздан соң, астан-кестен болы қалды. Тап бир оилаған гөне „Колхида“ны еле асфальты төселмеген, гедир-удыр тас жолдан жарыстырып жибергендей салдыр-гүлдир үркип қашқан қоянлардың да, инине хәулыққан гөр тышқанлардың да тысырлысын еситирмей таслады. Аспанда мисли бир төрт бес „мәстан“ отлы шала ылақтырысып урысып атырғандай өрден-ыққа жылмаңдасқан жылдырым тораңғыллардың

жылтыр жапырақтарын жалт еттиріп бір көрсетеді де, тағы көзінен ғайып етіп жибереді. Қәпелімде, көзім сығып-сығып, жылаған жетімдей аспан нәсерін құйып-құйып жиберді. Торанғылдың жапырақтары, қамыстар, жыңғылдықтар, тап бір, төбелерінде сансыз қумыры таласып атырғандай патыр-патыр бола қалды. Өзімді өзім киширейіп баратырған бір усаққа мегзетіп қалдым. Әтирап кен еді, бұл кеңілікте рухы түсіп киятырған мен кишкене бір түйір усақ едим, лайкии, мен өзімді, нанның усағына емес, мынау жамғырларда езіліп баратырған кесектің усағына мегзетер едим.

Малнақ-салнақ болып, ырашқа өрмелегенде булыт ыдырап, ай туған еді. Қайтадан өрмелеген бәлентлігім көкірегімді өсирді ме, өзіме өзім усақтай емес; бәлентліктің басында кетіп баратырған өзімдей болып, елеслей басладым.

„Байтерек“ ке жақынлаған сайын, құлағымда нама жаңлап, көкірегімде саз шертіліп, әлде қандай бір қосыққа қуштарлық ояна берді. Хәзір барсым, „Байтеректің“ астында самал менен желқомдай томпайысқан пешеханаларынан жигитлер, қызлар жууырып-жууырып шыға салып: „келдің бе, Мақсет, келетұғыныңды биліп едик“, десіп, ояңанлары ояңбағанларын оятып, шүйініші сорап туғындай. Мен олардың тиістерінің ағарып күлгендеріне шекем, көзге көрінбейтуғын көкіректегі қуғаныштарына шекем көріп баратырғандай-ман. Хәтте, Айтгүлдің „аш болып келген шығар, от жағып жиберейің-ші!“ деген дауысы да құлағымға еситіліп киятырғандай.

Лийкии, „Байтерек“, әлде қашшан палапанлары жән-жаққа ушып кетіп, ұмытылып қалған бір бос уядай құлазыр еді. Буннан сәл ғана күндер бұрын қус базарындай ғағыр-шағыр болған „Байтерек“ енді қусы жыллы жақларға кетіп қалған, жым-жырт бір көлатлыққа да мегзетер еді. Бұрын пешахана құрылған жерлерде аяғыңа құурақ қамыс, жапырақтар илинеді. Ал, бизлер от жағып, әтирапында ырғысқан жер үйдің орнындай күл болыпты да жаңағы жамғыр менен жентеленіп, ақ үзікке қара жәмәу басқандай қарауытып қалыпты. Тап бір, буннан азғана бұрын өшпей тұрған шоқты жаңағы жамбыр өширіп тасладымекен дейсен...

Ыраштан түсіп ауыл бетке бетледім. Жиңғыллық-

тан шыққаннан кейін көл жиегіндегіни епеп көріуге болатұғын еді. Бұл әтирапта шағалдан қорқып, хәш ким тауық сақламайды. Балким, тауығы бар ауылдарда ырым ақшамның қоразы шақырып атырған шығар. Кеш туған ай да сәл жууған айнадай ашылып қалған көгілдир-ақшыл аспанның түслігіне тәуір-ақ өрмелепді. Мезгілді соған қарап шамалап киятырман.

Дайым гөш планиан қутылғалы түнде жайыуды қойды ма, көлдің әтирапында қара көрінбеді. Жамбыр өширіп таслаған ғой, үйдің дөгерегінде түтінлік те жоқ. Ауылдағы өлі тынышлықты көлді сабатлап оталаған минги атлардың самбырлысы, бақалардың ұарқылдысы ғана бузып тұрар еді. Аяғыма жуққан шамалы батпақты тепсініп-тепсініп, қапыны тақырияттым.

— Кимсең?

— Мен ғой...

— Мақсетжанбынсаң, ой, айналып кетейін, шырағым! Тур, кемпір, еситіп турмысан, Мақсетжан келді...

— Малға бармадың ба, дайы?

— Бизде мал қалдырды ма, — ғарры гүрсинді. — Алып қойды!...

Түни мененги адым урыу әбден тийтығыма тақап таслады ма, я сонша күннен бери жамбасым төсекке тиймегенге ме, силем қатып қалыпты. Күндегі, „хә, туррі!“ деген дауымсты еситетұғың уақтым шығар деймен. Бетіме қуш түсіп атыр екен. Мен жатқан жайдың айнасы да пәгигінде еді. Меңлибай ағанын үйі жақтан әжептәуір бір шауқым еситілгендей еді, ол да әдеп талып-талып шығып турдыдағы, соң құлағымнан алыс-лап баратырғандай, дым еситілмей қалды. Тағы уйқылап кеткен қусайман. Жулқылап атыр екен. Көзімді ашсам, дайым:

— Тур, балам, тур. Келінің толғағы қатты болып атыр...

— Келің, келің қим?!...

— Тур, деймен, — дейді көйлеклерімді қолыма ұсытып: — тур, шырағым, шап деймен, шап! Дуқтырға шап...

— Мына сауын фермадан трактор алып апарғанда...

— Апарғандай шамасы қалмады. Ха, турсан-ә, хе-е, ақылдың-ә...

Туфлйымды оңлы-шепли кийіп, көйлегімнің жеңлерін жола-жөнекей суғып, сыртқа шықсам, Елекең қашшан Темирқокти ертлеп, есіккің ауызына әкиятыр екен.

Ғапалақлап минип атырғанымда дайым тәңірдің зарын етті: „Көлік өлсе садағам, барғанша бас, барғанша бас!...“ деген дауысын артымда қалдырып, ауыл арасынан ат дүбірлетіп өтіп кеттім.

Жары жолдан ауғанша, қамшы ұрғаным жоқ. Қуры анда-санда қашағанды қууғаны болмаса, жилигинин майы шағылмаған тың ат, шоқый жақ газдай мойынны созып, керилип таслап киятыр. Тораңғыллар „балақларын түрисиң“, маған қарсы „аманлық па?! Аманлық па?!“ деп хәулығысып, жуурысып киятырғандай сезиледі де, тусынан зуу-зуу өткенімде тасырайысып-тасырайысып қалады. Талай көргенмен, ұсындайда фильмдерде аспанды аласаныран етіп, көкті гүркиретіп жібереді. Ат туяғының дүбиринен ләрзем алып қайлардағы бір таулардың таслары жумаласып атыр. Жан хәулетіндегі адамның тиришилік үшін жанталасып атырғаны тамашағөйдің алдынан жылт-жылт елес беріп, өтіп кетіп турады. Бірақ бұл хәзір менің көз алдымнан өтіп кетіп тұр еді. Бар үмітін ұсы аттың дойнағына байлап жіберген, анау жеңгейден де бетер толғатып атырған жан ашырлардың жолға қарасыуларын көрсетіп-көрсетіп жібереді кинода. Лийкин, мен буны экрансыз-ақ көріп барар едим. Барлық дөніп тұрған қауып-қәтерді барлық қорқынышы менен ұсы шабыстың фонында беріп туратуғын гүлгулалы бір нама болады. Бұл гүлгулалы нама ұсы этирапта тек мені ғана хәуликтирип барар еді, этирапта хеш ким жоқ ғой, бірақ, бар болғанда да есиптес еді. Себеби, бұл қорқыныш тек менің ғана көкірегімде шәртіліп баратыр еді...

Ақшамғы гүркиреген гүлдирмамадан соң селлетіп-селлетіп құйған жаңбырдан хәлленген боз азанлы бері жеңіл пуу шығарып, жаңа-жаңа қатыуашланайын деген. Артыма қарамасам да аттың туяғынан оша шаң буұдақланып, қалып атырмағанын сезіп киятырман. Гөне қарымдар, үйлердің дөңгеленген гөне журтлары шыр айналып қалып атыр. Тоғайлық қашан артта қалған. Алдым далаңлық, кен далаңлық, анда-санда бір шоқ қамыс, я жыңғыл, я қарамық шошайысқан бозаңғыған боз далаңлық. Дүбірліден „үриккен“ бір түп қаңбақ „жан ийинне от түсіп“, „табаны“ жерге гә тийіп, гә тиймей асып баратыр, асып баратыр, жумалап асып баратыр.

Жолда аунап атырған екі нар мен жақынлағанша түйеге тән маңғурлық пенен бийпаруа жаттыдағы, таялып келгенде апыл-тапыл тұрысып, өркешлерін қайқаплатысып асты...

Ат совхозға сууға түскен нандай былбырап жетті. Лийкин, жортақ шабысы еле бар еді. Дууры медпунктке тарттым.

Жас, бала фельдшер хабарымды тыңлап, ғапалақлап қалды. Соң, машина ізмеуге киристі. Менің ишим пытырлап баратыр.

Фельдшер асығыс атланып кетті. Шамалы гездиріп, бір-екі саат дем бермесем, аттың ауғалы шатақ, қалаберді, енді менің ол жерге керегім шамалы еді. Малды болса, қашан алып қойған.

Күн де жанып кетті. Дәрьяға жаллап алғандай Темиркөк, темир көк емес, қара қоңыр тап бір, бәйгеден озып келгендей былай-былай гездире басладым. Құрсақлар да тәуір-ақ белгі беріп қалды. „Не қылды екен, ұл тууды ма екен, қыз ба...“

Брезенти ақ шаңғыт болып, тусымнан өтіп баратырған директор машынасын тоқтатпастан кабинасын ашты да кеңсені сиптеп кетті. Енді аздан соң, адымбадым айдап кете беріуге де болатуғын еді, мына директордың шақырып қалғаны ғой!...

Атты сол кәрадағы бір өреге қаңтарып атырғанымда қолымда қандай да бір қағазлары, Жаңабай келип қалды:

— Хәй, мынау ким-әй, аман келдің бе, солдат?!— деди күліп. Сәлемлесіп болғаннан соң шығымынан түйіп-түйіп қойды — Мал баққандай шама қалды ма?

— Шама бар ғой...

— Менің директорлық жұмысым бар еді. Қол қойдырып шығаман...

— Мен де бараман ғой. Ал, кимнен есиптін...

— Айигүлден есипті, күйін қалдым-деді асығыс жүріп баражырып. — Бәрі өткінішті нәрсе, қапа болма, — деп жубатады. — Булыт деген саясын салып өге береди. Жайлау қала береді. Малыңды ким бағып қалды?

— Алып қойыпты ғой, басқа бیرهу...

— Хә?!...

Директордың кабинетіне қосарласа кирдик. Қол алысып болғаннан кейін, директор Жаңабайдың қағазына қол қойып атырған қәлемінің ұшы менен маған

қапталдағы гүрсини нұсқады. Қағазларын қайтарып беріп:

— Болды ма, ғошшым? — деди ийегін созып. Жаңабай бұннан „сизин менен болдық, рухсат“, деген мәнини аңғарса керек. Қызарыңқырап, мирәт болмаса да маған қарама-қарсы гүрсиде отырды.

— Болған жоқ, аға. Мен сизден бір нәрсени сорап жақпан, — деди директорды қорқыта алатуғындай. — Ал енди, бар жаслардың неге қәдирин билемеймиз?! Айта берсек, „биймаза бала“ дейсіздер. Айтпасақ, болмай баратыр. Мынаны — ийегі менен мени нұсқады; — малын неге басқа биреуге беріп қоясыз? Буны сорау меннің функцияма кирмейди, бірақ, просто, шыдамағанлықтан айтып атырман. „Иниәди әкел“ дединиз, тек инимди емес, „Жас ленинши“ ге дабарасын жеткерип, бес адам әкелдим. Алтауы мине деген бір бригада, билсеңиз, шетинен тайын механизатор. Дурыс, енди бийылша бар насос беңен еплеседи. Келеси жылы техника менен тәмийин етсек, „сегіз жүз гектар жайлауды сууландырып беремиз“ деген гәплерин пасыққа шығармау үшін, усы бастан иләж көрип барыу керек еди. Еле мен хәш хәрәкет көрип жүргеним жоқ. Насосты көбейтсеңиз бийыл-ақ суу жибере беріуге болатуғын еди. Суу түссе боз қай уақытта көк шығармайды, малларымыздың гүзде бір тойғанының өзи мәнийт, ишуллы! — Директор үнсиз басын ирған отыр. Жаңабай оннан сайын хәуижге минивкирейди. — Бул бир. — Шунатай бүгилди: — Екиншиден, мал баққан мынадай жаслардың тәгдийриннің усындай болып атырғанын көрип отырған басқа жаслар таяу уақытта таяқ услай қоярма екен?

— Бул, өзи бир, қыйын мәселе болды, ғошшым, айта бер?

— Айтамыз, айтқанда қандай! Хәзирги шопанларыңыздың ең жасы қырықтағы, отыз бестегі адамлар, ишуллы. Бундайлар да оғыры аз. Алды пенсияға шығып атыр. Олардың орнына ким бағады, малды? Соны билмекшинмен...

— Бул өзи асқынбайтуғын ақ мәселе еди, ғаррының өзи асқындырып алған...

— Енди, жойтылар мал жойтылды, — деп, гәпке мен араластым. — Бул заңға да-законға да жатпайтуғын қыл-

мыс ғой. Ғарры асқындырды не, асқындырмады не, закон бойынша, — дей бергенімде алақанын көлегейлеп:

— Сен қоя тур, — деп, сөйлетпей таслады: — Закон менен жүретуғын болсақ, онда түнде малларға қора берсин, қарауыл берсин. Азанда санап алып, шопан кеште санап тапсыратуғын болсын! — Директорға қарады: — Солай ғой, законы? — Директор ийегін екшеди. — Закон бар ма шопан дем алғасын деген? Жо-оқ. Закон менен жүретуғын болсақ, давай, закон менен жүрейик Оннан соң закон менен қамалып-ақ кете қояйық. Сол прокурордың өзи бес күн мал бағып көрсин усы тоғайда, ғеше малын жойтар екен?! Бул, мал деген, бул тоғай деген. Сокараларын есапқа алып, төлетип қойыу керек еди... Буның малын да алмай, абырайын да төкпей!...

— Не гәп? — партком кирип келди: — Не гәп өзи? Жаңабай, еле сайрап жүрсең бе, ғошшым? — деп күлди. Жаңабай жаман көзи менен аларды да, директорға: — Соннан кейин, яшуллы, усы бизиң Азат комсомолымыз мына кисиниң, — парткомды нұсқап: — бар-келге жумсайтуғын, графа сыздырып қоятуғын қол баласы ма, я басқа кәсиби бар ма? — деди. Партком қалпағын алып тықыр басын сыйпады да:

— Ғошшым, бир, араласпайтуғын иски араласа береди екенсең! — деди отырып атырып. Жаңабай төбелесе жақтай жулқынды:

— Араласа-маан! Неге араласпайман?! — Алақаны менен айнадан сыртты нұсқап: — Усы мынау адам қанатланарлық турмыс па?! Бул, ирил-тырыл күн көриу деген...

— Ишип келгеннен аманбысаң?

— Сизин жумысыңыз, яшуллы, — деди парторға. — Хәзирше, адамлардың ауызын ийискеуден, дифуалға газетадан шақырық көширтіуден артып атырған жоқ, яшуллы-ы, хәе, билемиз-дә оны! Давайте, бизге турмысты тамаша етип берің, — қолының қыры менен столды дүкидетти: — Биз, талап етемиз, соны.

— Талабыңыз дурыс, иним, — директор уяң сөйледі: — Бірақ, өмирди қызықлы өткеріу өзлериниз беңен ғой...

— Хау, мынау яшуллы партком болатуғын болса, анау комсомол комитети болатуғын болса, шөлкемлестирсин-дә, соны! Дурыс, совхоздағылардың хәммесиде тоқ жасайды, бірақ, жарлы-ы яшуллы, рууұхы жарлы.

Қарыбай бола қойсын, руұхы жарлы адамды бай деп болмайды...

— Адресимізге дурыс критика болып атыр, бизин, — директор парткомға ескертип қойды: — Бул нәрсе жиыналыс сайын айтылып атыр ғой, бірақ қағазда қалып атыр...

— Соның менен, партком да, комсомол комитеті де жұмыс іслеген болып атыр, — деп, Жанабай былай қарады. — Қауға, хеш ким ісленбеди деп айта алмайды, райкомға, райкомолға, протоколлар барып тигилип атыр. Взиос уақтында ай сайын толенип тур.

— Сонда бизлер не қылып жүрміз? — Партком жигиттин бетине үңилип, күлди — Дәп қағып жүрміз бе?

— Клубқа барып дәп қаққанымызда бір пайдалы ис іслеген болар единаз...

— Мына бала өтлестирип баратыр, директор жолдас...

— Жақ, аға — Жанабай басын шайқады: — Мени тыңлап болын. Сиз дәпши болын, биз хәуескерлер кружоги шөлкемлестирейик? — деди шын ықиласы менен. — Қаға аласыз ба? — Директор төмен қарап күлди. — Қаға алсаңыз онын неси уят? Қау, анау „Пахтабад“ совхозының директорының кружоқта қосық айтқанын көрген мына көзим, неси кемиди? Ырас, парторг аға, сиз дәп қақсаңыз, мынау бас бухгалтеримиз „өд“ деген сырнайшы. Сиз баслап берип, хәммеси кружоққа барады. Жаслар мени менен...

— Қысқарт-әй, бала! — Партком сурланды. Жанабайдың өни өшип сала берди. Әнгиме менен басланып еди, соған ба, мен қысынып кеттім. Жанабай өрре турды да: — Яшуллы, — деди. — Мен ойнап айтып отырғаным жоқ, усы жерде „Отелло“ ны қойдырып бермен, еле сизге! Бірақ, ол уақытта сизди дәпшиликке де алмаймыз, әлбетте, алмаймыз! — деди де қызғанлықтан дирилдеген саусақлары менен қағазларын өрли-қырлы жиынап, есикти сарт еттирип кетти. Жайдың ишин қоллайсыз бір жым-жыртлық қаплады. Парторг „Беломорин“ сып тутандырды да:

— Усы биреуден басымыз бәлеге қалдығо, — деп алақанын жайды: — Жақыннан бери, „хәр фермаға рация беру керек“ деген бәлени тауып жүр. Усы бир, төрт түлиги сай жерге барып іслеі қоймаймекең?

— Рация керек десе, керек...

— Керек керек-ау, қәне, сол енди...

— Совхозга партиялық басшылық төмен...

— Төмени төмен ғой...

— Сөкараларын райкомға барып бир, сөйлесип алармыз деймен. — Мына гәп парткомды тымсырайтты. — Ол жөилерин өзиниз бенен бир сөйлесип алармыз, Жәке, хәзирше, мына баланы тыңлап алайық? — деди маған қарап директор. — Фермада болғаныңды ат жетелегеннен билемен, әлбетте. Пирназаров деген де бир шатақ адам еди. Ғарры да жатқан жыланның қуйрығын баса қойыпты. — Басын ийзеп, партком да мақуалады. — Өйтти, енди ис бир жағына шыққанша ғаррының өзи-ақ еплесип турғанда болатуғын еди. Өкпеледи ме, қылмады. Пенсиядағы адамға, қошшым, өзин билесен ғой, бақ деп биз зорлай алмайыз. Дурыс, яшуллының совхозымызда мийнети үлкен. Биз оны наградаға да усыңған едик. Пенсияға да наградын тапсырып, шығарамыз деп едик, ол да кешиге берди. Ақыры, наградысыз-ақ шығарыуға мәжбүр болдық, қошшым. Усы шөлкем жалмсылықтың уағында награда келип қалса, бул да бизге плюс емес, түсинип отырсаң ғой. Бизге шатақтың болмағаны жақсы. Малдың жоғалғанын бұрынлау билдиргенде ғаррының қалтасынан болса да орынын толтырып, сырға салып жиберетугын едик. Әнгиме сон да болып тур. Малыңыздың кемислигинен хабарымыз жоқ, „патыратсыз ферма“ деп, биз де комиссияның шатақ қийлысын сизлерге жиберип қойғанбыз. Хәзирше ауылда жүре турасаң, — деди директор столды бармағы менен дыбырлатып. — Хәзир прокурор менен райкомласып атырмыз. Жанабай айтқандай жүдә қадрды қадирин билмейди, емеспиз, билемиз. Бұған тактично бармасаң, болмайды, қошшым. „Пәлен фермадан пәлен мал жоқ, шопанын қамап қойыпты, жоқ болса да шопанды шығарып бериң“ десек, онда жөн болмайды. Соның ушын, он-он бес күн жүретуарсаң, мал берермиз, я қой фермаға көширермиз, келистик пе?

— Маған бәри бир, — дедим мен. — Бірақ, ғаррыдан бөлинип кете алмайман.

— Ғаррының тамырын өзимиз басамыз. Совхозға жайша келип пе едиді?

Мен келген жұмысымды айттым. Директор орынынан, турмастан айнаға мойынын созды да „анау трактор, сол фельдшер кеткен трактор ма?“ деди, сон жуу-

абын күтпестен телефоннан нөмер терип атырып сөйледи:

— Билейик-ши, — Жаңабай кирип келди, бир нәрсе дей жақ еди, директор қолы менен ымлап тоқтатты да: — Қойып тур, қошшым, биліп алайық, шонавалы болдықпекен, сауыншылы болдықпекен...

— Оны менен сорап, яшулы, — Жаңабайдың дауысы уян: — Биз қашшан сорап билдик, яшулы. Хеш нәрсели де болған жоқсыз. Бир сауыншыңыздан айырылып қалыпсыз...

— Ха, не дейсең, Жаңабай?! — директор трубканы салт еттирди. Кеуілим бір түрлі болып, мен орынымнан тұрдым. — Не дейсең, түсіндирип айт?!

— Менлібайдың келиншегі фельдшер бараман дегенше өліп қалыпты деймен! Түсіндіңіз бе?! Рация керек пе екен, керек емеспекен, мен соны сорамаға келдим. Совхозға пул керек пе, адам керек пе, мен соны сорамаға келдим...

Мен әлге нәрсеге асыққандай қаулығып, шығып кеттім. Жаңабайдың дауысы қатты-қатты шығып қалды...

Алыстағы ағайындарының келиуіне де қаратпады. Жақын-жақын фермалардан жыйналған қырық-елиу адам егіннен түспеген нашар, көп жатса бузылып кетеді. Күннің де түтигіуі мынау" деп, ертеңіне күн қызаман дегенше-ақ көміп таслады. Совхоз басшылары түсте кейін, мархумның жетісі тарқатылып, кийими үлестірилип атырғанда келди.

Мен бірінші мәртебе усы дөгереклерде өзім өлсем, қалай жерленетугінімды көз алдыма елеслетіп көрдім. Мен есімди билгели бизің фермамызда өліп атырған усы дәслепки адам маған: "жөнлеп жасау да, жөнлеп жерленуі де керек екен," деген ой салып кетті.

Арадан он-он бес күн өтті, өтпеди ме, рация алып, Жаңабай келди.

— Бир гәп болып қалса, усиннан хабар беріп тура бересыз. Совхоз түүе Нөкістен вертолет шақыртыуға болады... Келе мее?! Адам керек болса келсин! Вертолет те, мал да, адам да адам ушын керек. Так, что, сен өйдеме, Менлібай ага! Жөнгейдің жылы өтсин, бир гарры қызға үйлендиремиз, қайтадан гүрлеп кете бересей. Әлбетте, жөнгейдей қайда, сонда да...

"Гүмискөл" дегі қамыслардың баслары тозғып, атирәкә тәуір-ақ гүздің тәпсі урып қалған еди. Бурынғыдай емес, менің әскерликтен қалласлап келген кеуілимдей суулар да жағаға қыртыс-қыртыс қатпар қалдырып қайтып кеткен. Бул қарағанда гүздің иісин хәммеден бурын сезген "Байтерек" те артық-аспай жапырақларын таслап, қысқа таярланып атырған бир мәхәлде Мурат жетип келди.

Бир қой сойылып, жигит-желеннің отырысқаны болмаса, хеш қандай дәбдебе болған жоқ. Олай етиуге Менлібай ағаның кеуіли бар. Еле келиншегінің жүзи де толған жоқ. Оның үстине шағал мәслик құрғанды кейип дайымда да, менде де жоқ еди. Анау шатақтан, билмедім, ким себеп болғанын, бир қутылыуға қутылған болдым. Сонда да бизге я мал бақ, я қой бақ деп, мирәт сьлаған адам болған жоқ. Бул күнлери жазы менен бағып-жаққан малын биреуге бере қойыу хеш кимге де жаға қоймас еди. Бәлким, соннан шығар.

Ал, малға үйреніп қалған дайым болса, хеш ким айтпаса да азанлы кешли Менлібай ағаның ол-булына көмеклесіп жүреді. Дым таппаса қораларын оңласады. Соннан соңғы талабы — қус салыу.

Уақыт қанша керек болса, сонша табылып атыр. Бундайда жалпылап, қапталынан мен де қалмайман. Мураттың қус пенен де, анау әлге қашшан питип, қазан қосқа тақлаулы тұрған отауды тиклеп, өз алдына түтін түтетіу менен де иси жоқ. Азаннан қара кешке шекемгі өмирий "Гүмискөл" дң бойында өткереди. "Менің Парнасым—Гүмискөл" Газлар қайтып баратыр" деген картина соғаман," дейди. Таннан арқаланып кетеди, түсте Хожан ағаникинен түсленсе түсленедидағы, болмаса "сухой паек" алып кетеди. "Нөкіске кетпесимнен бурын, питкермесім, болмайды," деп, асығыс ислеп атыр. Бирақ, еле газлар қайта қойған жоқ еди. Ким билсин, бәлким, газдың қайтыуын күтип жүрген шығар...

Кеше кешке таман, тракторлы келип, қораны дизенфекциялап кеткен савтехник жөніне кетпей, дайымның ишин пытырлатып кетті: "Нурнияз атау бетте қоян-қырғауы дегенди таяқ пенен урып алса болар, бығып атыр..." Сол ақшам таң атып кетті. Тап бир,

узақ сапарға кететугындай ғарры ярым ақшамнан даурық салды:

— Турың дәй, усы ўақытқа шекем, тири адам жата ма?!

Ғөш қуўырдақ пенен көк чайға тойып алдық. Бизниң әскерликтен қайтқанда алып шыққан, сырты мауыты қаплы фляжок бар еди:

— Қайнаған чай қуып, белиңе таң, — деди ғарры. — Ояқтың тоғайы жаман. Шаба-шап пенен таңлайын тарса айырылады.

Бизлер ауылдан атланғанда күн шыққан жоқ еди.

„Нурнияз атау“ бул қарадан тәуір-ақ жол бар. „Қолың шыныға берсин“ деп, дайым қаршығаны бизниң қолға қондырған. Азғанадан кейин, қолымды сал етип, билегимди талдырып сала береді. Оның үстине ат жортақлаған сайын қанатын қағып ғә жолды кесе қашқан сарышунаққа да қылғынып, тегин отырмайды. „Еле шәули ғой, бир-еки жылдан желиғи басылып бир, сайып қыран болып берсин. Қәзир булар қызыл көрсе қылғына береді. Аңды сайлап шаншыўды билмейди. Бир-еки жылдан көр!“ деп, дайым тәрийплеўге ғәл таппай киятыр.

„Жарақлыға жаў жолықпайды“. Ойда жоқта алдыңнан дүрлеп ушып, атыңнан қалпақтай ушыра жазлайтуғын қырғауыл да, жыңғыл менен қарабарақтың саясының ербенлегенинен қорқып, қайда ашықлық болса орғып-орғып қашатуғын қоян да құлағын тикирейтип қашпады. „Әй, сирә, қуры лая па деймен-аў! Журт жамға от басып, мылтықларын шошаңлатып, күнде қырғынды берип жүргенде не қылған қырғауыл, не қылған қоян!“ деп, тоңқылданып, дайым да үмитсізлене баслады. Себеби, „Нурнияз атауда“ бығып атырған болса, бирли-ярымы бул дөгерекеклерге де ылағып, ығысыўы керек еди, қайда сол? „Нурнияз атауды“ төрт жыллықта бир көргеним болмаса, окәралар менен таныс емеспен. Дайым „усы бала, ет қызыў менен гелле ғуўлап, бийкар шықтық па деймен! „Нурнияз атау“ да не бир қонадық бар, тап өзи де ҳәрем тутқандай атаудың ғырра жағасында. Адам түүе, доңыз ғой. доңыз, доңыздың жалғызғағы да жарып өте алмас! Баяғыда анаў ушты-күйді жоқ болғыр, ҳарам ғана қатқырларды ізлеймен деп, бир күн айналып-айналып, киретуғын санлақ таба алмай кеткенмен. Әй, собала бизди дәлкек ушын

айлап салды ма деймен-аў!“ деп жақынлаған сайын өкпип киятыр.

Атаўға тал түсте жеттик. Нийетимиз, атаўға шықпай құс салыў. Атаўға түссе, қустан айрылдым биле бер. Жанжағы ғөне дәрьялық, шуңқыр-шуңқыр салалар. Тик жардан қарасан, төмендеги нәрсе құрттай болып көринеди. Урыс жыллары Әмиу боталақтай ойрақлап кетип, бир аяқларының ізлери усы аңғарларды қазып кеткен. Қәзир де ана жер-мына жәрлеринде көллерден қашқан, селден жапырылған қалғынды суў үзик-үзик дуздай болып атыр. Дайым, енди, қаршығасын өзиниң қолына алды. „Қусты арғы жаққа түсирип алсан, бизге жоқ, — деди. — Буны енди атаўға урған аңға жиберилўге болмайды. Сыртқа қашқанға жиберилў керек.“ деп, күтә бир қалпелик пенен қолына қондырып еди.

Ол мениң оң тәрәпимде жүрдидағы, биз тазының ролин атқарып, аң ушырыў ушын, аңғарды жағалап шаўып отырдық. Қәпелимде таяқ таслам жерден „дүрр“ етти де бир қораз қырғауыл түнде ракетадан атылған жалындай лаўлап, қырсығына ғарры тәрәпке емес, атаў тәрәпке сызды. Үстимнен гүмис қоңыраудың сыңғырлап өткенин билемен, бир қарасам, қаршыға аңғардың үстинде шарықлап баратыр екен. Ет қызыў менен патырақлап шаўып келип қалған ғарры, қусы ғой, қусы, тик жарға келип, тумғылыққа алып кете жазлаған атының жылаўын зорға тартып үлгерди. Езиўи жыртыла жазлаған ат, тикке шаншылыўы менен лаппа артына бурылып, алдыңғы еки аяғын жерге диңк еттирди. Дайым „әллаўғала-сәллаўғала...“ деген сыяқлы бир нәрселерди гүбирлениўи менен көкирегине түпирди де: „қудай сақлап қалдығо, буғурлым жүрним бар екен. Қырғауылды өзим бүре жақтай, уша бериппен-аў! Буның қызығы жаман болады!“ деди ақланған дауыс пенен.

Қусымызды болса, ушырып алдық. Енди бизниң аң аўлаўға ийегимиз қышмады. „Қусты бир қондырып алсақ қайта қояр едик.“ деп налынды дайым. Дауысымыз қарлыққанша шақырды көрдик. Келип атыр ма! Барайық десек, алдымыз лар, сирә түсетуғын итималы жоқ. Бул жерден арман түссең, тамырларын сел жапп, соррийтып кеткен тораңғыл, шөңгел, түе сиирли тик жар. „Жаманға исниң түспесни, қалыңға қу-

сын түспесин,* деген усы-дағы, нәзіме ерип отыр,* деп, ғарры атына қамшы басты.

Жасқа ізлен, қорсылдасын, шауып отырдық. Көзге бір жал көрінген менен өзі бас-аяғы кең, нәхән атау екен. Қәпелімде, алдымызды тағы бір аңғар ойып өтіп, тубалаймыз да қаламыз.

Аққамыз кеуіп, ауызымыз желимтикленип, фляжоктағы сууып қалған чайдан жутып алдық. Тоғайдың иши қапырық. Арқадан келетуғын самал жоқ. Ултандағы нәғардан ба, я самал да аңғардан „аға ма“, салқын сояқтан келеди. Бір майдан ат үстінде желпинисип алдық та, тағы кеттік.

Ени анау-мынау жармыстың енидей тағы бір лар бөгет болды. Анау атауды айлауып атырған лар менен мына лар ушласып, тәуір-ақ тоғайлықты қолтығына қысып тұрғандай көрінди. Бұрынғы атау бойлаған лардаң ултанында питегене суу бар екен. Шөллеген атлар құлақтарын солай қайшылзп, жылауларын қағып-қағып қояды. Дайымның аты бірден оқырауып қоя берди. Жылқы жат үйір жылқы көрсе оқыранады. Бірақ, жақын жерде жылқы көрінбеди. Оң жағымызға сер салып қарасақ, бір нәрсе бүктің арасын жарып, жасқаға түсіп киятыр: „Дайы, анау не?!“ дедім тарғыл „бәлени“ жолбарысқа жорып. Ғарры әдебинде гүдикленсе де, көкірегі басыла келе әлде нәрсе ойынатүскендей, атын әсте-әсте жыңғыллықтан шығарып, лардың жиіегине тамам айдады. Соның арасында, тағы біреуі, тағы, тағы... бүктен шыға бастады:

— Қау, сен танып турмысаң, қау! — Ғарры қаплықты: — Анау „Алабасға“, — деди бармағын шошайтып. — Анау „Тоқалақ“, анау...

Мениң қууанышымда шек болған жоқ. Құлағым: „жеп қойғансыз, билініп қалғаннан соң орынына қосып отырсыз. Усының менен қутыламыз деп ойладыңыз ба?!“ деген нықыртыулар сөзге болып сала берди. „Алдына айдап апарсаң, ұсынған, неше пуалық киіс болар еді?!“

Қууанышы қолпылдатып таслаған ғарры қусын ушырғанын да ұмытты.

Алдымызды кеселеген лардың жағасы менен ат шауып баратырмыз. Усынан жасқа тауып, анау ларға түссек, қопаға киретуғын жасқаны сыйырлардың өзлері көрсетіп береді...

Күн тәуір-ақ енкейе бергенде биз сыйырлар суу ишип кеткен қалғынды суудан ат сууғардық та, аттың жалына жабысып, киімлерден бүркенип, хәрреге таланып, қыямет-қайымлық пенен бүкті жарып өте сала қауын пәлектей жалпайысқан аша туяқтардың ізлеріне үниликтік. Бул, соқпақ деп, соқпақ емес, қоян соқпақтан зәрре енлілеу сүлдер қайта сыйрек-сыйрек, қайда ашықлау жер болса жигін жарып сүйретилер еді-дағы, басқа жағының хәммеси; быйыл түүе соңғы үш-төрт жыллықта я от тиймеген, я орақшының изи түспеген науқарағай қамыслық, бири бирине ушласып кеткен майда тал. Жылда түбинен пашалап жас пішен шыға бергендегі бір-еки жыллық нар қамыслар баслап, самал менен жығылып, жығылмағаны шошайысып, тап бир, нақан шейтликтің қамыслығындай болып кеткен. Мынау соқпақ сүлдерін де сыйырлар салғаны мәлим еді.

Атаудың ортасына таманлау сыйрек, басқа жағына қарағанда қамыс-жыңғыллары да пәскелтеклеу алаңлық бар екен. Бизди баслап барған из, сол карада ийиріліуге мейил берген маллардың үстінде шығарды. Сыйырлар да, анау тұқым буга да құлақтарын тикирейтисип қашуға, үркіуге мейил бергені менен, қурық тиймеген гуандай басын алып қаша қойған жоқ. Бірақ... булар, сегіз еді. „Алабас“, пенен „Тоқалақтың“ тууылғалы адам көрмеген бузаулары қуйрықтарын егеу қуйрықтың қуйрығындай шаншып, киіктей атлығалы, деген менен, „Алабас“ та, „Тоқалақта“ ийи бос, өмиринше қолда өскен, аяғын ериніп басатуғын қыйлынан еді. Соларды тутьп, бәс жип байлаған соң-ақ қалған жағының рәуәж екенін билген едім. Екеуін еки тораңғылға байладық та бағанағы дусмал менен қаршығаны ізлеп кеттік.

Бул, мен ойлағандай ұзаққа созылмады. Адым жерде тың-тыңлап, адым жерде тұрып гүмисқоныраудың сыңғырлысын, уақты-уақты шығып тұрған шәңкілдин қууалап, тез тауып бардық. Бірақ, қалыңға түскен қусты да, қырғауылды да алыуы қыйнады бизди. Бул құрлым мийнет шекпей қайда!

Қалай да, жолымыз болып қалды. Сонша жерден аң ізлеп келип, тутқанымыз бир қырғауыл, оны да далдалып шығарып, түтіп таслапты. Зыңғытып кеткенде де болатуғын еді, пышаққа илинбей қалған нәрсені

қазанға салыуға болмайды. Бирақ, дайым оны көрингенге қусын мақтау үшін ақ көринетугын жеріне саландырып қиятыр.

Біз сегіз мал менен күн батқанда үйге жеттік. Меңлибай аға да, Елекең де, жеңгем де апалақласып, „а құдайды“ салысып қалды. Ғарры:

— Айтпадым ба, хеш жаққа кетпейди деп, айтпадым ба, гөрге барған жоқ, деп, — дейди де көрингенге мардымып, өзінің жеті атадан бері шопан екенлігін, шын шынжырма шынжыр санап кете берсе, өзінің арғы түп бабасы малдың пийрі Шопан ата менен табақлас болған адам екенлігін жүдә бір лапгөйлік пенен айтып отырды. Ишимізде хәммесіне бийпәрға, хеш нәрсе қызықтырмайтуғын, орысшалап айтқанда „чужой“ адаммыз — Мурат еди.

Ертең буның Нөкіске кетіуі керек еди. Жолығатуғын кеңселері бар екен. Хеш гән-сөз бенен де иси болған жоқ, ерте жатып қалды.

Азанда дайым бизлерді күндегіден де ерте оянтты:

— Турсаңызлар-дә! Усы уақытқа шеккем, адам жата ма?!...

Мен „тағы қус салатуғын шығармыз“ деп едим. Жақ. Хәммеменден бұрын чайын ишип болған ғарры сырттағы екі атты ертлеп болды да „Меңлибайдың атын ертлеп кел,“ деди маған. Меңлибай аға, өзі де бүгін бір жаққа бармақшы екен. „Қоблан ағам ат берсін деп жиберди“, дейсен, ә?“ деди бетіме күле қарап: „Ертлеп ала ғой, бұл кісиге пәлен десек болмас. Жұмысым бар деген менен тыңлай ма!...”

Мурат үшеуіміз күн шықпастан бұрын үш атқа қонып алдық. Сегіз малды алдына салып атырғанда Меңлибай ағаның бір айтқаны: „буларды қайда анарасан? — болды. Жеңгем де таңланды. Ғарры: „исіңіз болмасын, қашып былай жолдан! — деп, шорта бөлди де, бизге бұйырып жиберди: — Шықсан-ә, анаың аржағына, хау!“ Бұл сөз Муратқа да тиісін бұйрық болып, үшеуіміз үш жағынан қамашалау менен, тасырақлатып айдап, демнің арасында елден шығып кеттік.

Мен әзелинде „совхозға апарып пулын алатуғын шытыр“ деп едим. Бұл, қадимги отыншылар, маевқаға сейил етип келіушілер, атлы-ешекли фермашылар базарлап келіп тұрған жол менен тартты. Мурат сорап еди, „дым індемен, қалаға барып билесіз“ деди, қай-

тып хеш қайсымыз, „иллә“ деп аузымызды ашқанымыз жоқ.

Қалаға саат үшлердің ұағында келдик. Ғарры малларды дууры прокуратураның шарбағына апарып қамды да, бизлерге „аттан түсін, жанлардыңыз бар ма, түүе!“ деп, жекирнініп жиберди. Ашыулы. Бизлер де атлардан ғарғыстық. Әлле қашшан атын байлап, есиктің алдында қамшысын қайырып услап тұрған ғарры көріуден сол төрт өрімлі қамшы менен тарттырып тарттырып жибере жақтай:

— Қайда Пирназаров! Малтабарды тап! — деди.

Мурат қисынып, сыртта қалып қойды. Биз, қадимги бұйрықты бежеріп үйреніп қалған адам, мәлтидеп алдына жүстик те: „Районлық прокурор Пирназаров Е. П.“ деген қапыны нұсқадық.

Ғарры жүлқынып ашты да: „Ер соныма, қашып гөрге барсаң ба?!“ деп маған бақырып жиберди. Ишке кирсек, Пирназаров емес, баяғы бизден тергеу алатуғын тергеуші отыр. Жасы үлкенсіп, ғаррыға қолын созып еди, ғарры үнсиз көресті де „Пирназаров қайда?!“ деди. Қайранлық ишінде биресе маған, биресе ғаррыға қараған тергеуші:

— Ол киісі жоқ, — деди. — Жақында бір мусор тазалайтуғын мәкеме ашылып, соған баслық етип жиберди. „Ол киісик жумысыңыз болса, маған айта берин. Районлық прокурор, хазірше, мен...”

— Эттегене-эй, эттегене-эй! — Ғарры басын шайқап, гүрсиге отырды. Сон маған қамшысын шошайтып: — Мына баланы алты малды жеп қойды деп қаман еди жақында! Бизің алпыс жылдан бері төгілмей қиятырған абрайды да бір пул етип кетип еди, ал енди кітабына салыстырын қарай ма, сырғасын ысып көре ме, көрсін. Сол малларды мен бүгін „Нурнияз атау“ дан тудып әкеліп, шарбағыңызға қамадым...

Прокурор түргелип, айнадан қарады да басын шайқады:

— Жойтылғаны алтау еди, сегіз етип әкеліспіз ғой, яшулы, — деди күліп. Ғарры басын шайқап:

— Бұл, алам күдерлік ис емес, гошшым, — деди. — Ал енди, „сойып жегенсіз, сатып жегенсіз“, — деп, ыза берип, мына баланы он бес күн домзағына қамған Пирназаровты шақыр. Хауға де, буның мойнына сойып жегенін қойып берсін де, бұл баланы тик ая-

ғынан жиберсин. Яқ, өйте алмайды екен, мынау бұйыр-мағырларды менен сырғам-сырға санап алсын, сөйтп, гөшке өтп кеткен таза пулдан үш мың манат ақшамды қайтарып берсин де, мына баланың орынына қи бес күн домзаққа жатып берсин...

Прокурор әри-бери ақыл айтқан болып атыр, жуасытқан болып атыр, „Пирназаров жазасын алды“ деп атыр. Яқ, ғаррының қоятуғын түри жоқ. Ақшам „сол тилеклеринизди жазып берің де, малыңызды айдап қайтың, ақсақал. Жақинда бағыуыңызға қайтадан мал да бериледи. Сизге еле исенимди жоғалтқан жоқпыз. Бул кәрада азып қалады...“ деп атыр еди. Изин тынламастан-ақ мени ертип шығып кетти.

Өкшелесе шыққан прокурор малларды шарбақтан шығарысып жиберип атырып та, хошласып атырып та ғаррыны „дууры тоғайға тартады“ деген шығар. Жақ, ол енди тасырақлатып апарып, райкомның шарбағына қамады да, биринши райком емес, екнншисине, жананы прокуратурадағыдай сайрап-сайрап өтә шықты. Оннан сирә жууап та тыңлап отырған жоқ. Бурында жоқ бир шапшаңлық пенен атына қарғып мниди де үй тонап шыққан қарақшының қасындағыларына буйрық бергеніндей қолын семреп жиберип, „кеттик!“ деди хәм атына қамшыны тартып жиберди.

Машина мәзилінде Мурат 20 — 67 деген қызыл „Москвич“ ке мнип кетти. Бизлер бир атты жетекке алып, қайқайып отырдық. Ғарры қайта-қайта: „пай, аш болып қалатуғын болды-ау!“ деп, райкомның шарбағындағы малларды еслей береді, аяй береді: „Жәни-уарлар...“

23

Мурат бир хәптени өткере берип, дайыма жағымсыз хабар тауып келди. Бул нәрсе үйдн ишиндегилердің хеш қайсысына „пәленше өлди“ дегеннен тәуір еситилген жоқ. Мураттың гәппи жеңгем бақырайып тыңлады-дағы, еки балаға шекем томсырайысып қалды. Ал, ғарры болса қатты ойланғандағы әдетине гөре сақалын қайырып жалмап, үнсиз отырып-отырып тилге келди:

— Атадан алтау болып тууылып, бир жатырда жатсаң да бирге жасамақ жоқ, жиенім, — деп бир тикленди. Ол мени гә жиенім, гә балам дегени менен,

тәуір-ақ если, ата-ана дндарын тәуір-ақ көрип қалғанға ма, Муратқа „жиенім“ нен жазбайды: — Түбинде, шанарақ басқалайтуғыныңды билни едимдағы, бирақ мына Мақсетжанды әкететуғыныңды билмен едим, — деди басын шайқап. — Әкеніз жоқта әке, шешеніз жоқта шеше болып едим. Мен онымды миллет етип отырғаным жоқ. Бирақ, әкен пақыр да, шешен пақыр да парызын өтей алмай, бизнің мына мойынға жүклен кетти. Ол да болса, екеуинизди еки шанарақ етип, бир, аяқландырып жиберің еди. Хабарың бар, жаудай шабылып, саған ниетлеп буйыртқан отаудың көгин тышқан кемирип атыр. Ал, енди, сен гөй, кәсибин де келиспейди бизге, малға ысығы да жоқ. Бирақ, әри шопан әкесиниң, әри менин орымды басар деген үмитим мына отырған Мақсетжаннан көп еди. Буның да алдына кескеслеп, түрли бәле шыға берди, мал жойылды ма, әйтеуір оның бержағында әлле неткен, совхозға ийеннің ушындай қайыры жоқ биреулер абыройымызды айрандай төгип, малдан шетлеткени былай тұрсын. Мен гөй, мал бермейди демеймей. Береди, онысынан қорқып отырғаным жоқ, деген менен, „болар бала бес жасынан беллидур“, қолда өскен бала гөй. Мына Мақсетжанның түбинде шәрға болатуғынына көзим жетеди, буны әдле қашшан-ақ, тусауын кесип, ерге дәсленки отырғызғанда-ақ сынағанман. Сени болса, әкен пақыр екеуимиз атқа мингизгенде „түсмен“ деп жылағансан, бул, „дизгинди бер“ деп жылады. Енди мен буны басқа талапты келистире алмайды демеймен. Әдебинде ашық-машық болмай-ақ қосылған қостар менен де адам күни ушын онмып кете беретуғын жағдайлар болады, шырағым. Бул да бир сондай сауда болып жүрмесин. Күн ушын ырыл-тырыл оңысыққа кетпесин демекшимен. Сол, көкиректи күсегенине жибере берсен, әндийше сонда шығады. Оның бер жағында ата кәсип, ата мөкан деген бар. Ғаздың баласы анасынан көргенин ислеп, поррық излейди, палапан гезинде таңлайында сол татыған, ақыры. Бул да тиси шыққаннан малдың нанын жеп киятир. Басқа нанның да түриписи бар демеймен, нанның бәри нан. Бирақ, дәсленки маңдай терлетип тапқан нан таңлайды тақылдата береді. Ата кәсиби мәселемкиден мениң сүйегиме синип кеткен. Малсыз мен өзимди жипекке бөлей қойсын, қаңырап қалғандай сеземен. Кеше бир гәппи-

де, „совхозға көшпн, дүканын да жақын, бәри бар“, деп айтып салдың. Мениң кеўилиме келейин деди, жийеним. Бул мына лолы, ҳәзир сийган деп кетти ғой, журт, соған, көшкенди қойып, дийханшылық ет“ деген менен барабар. Тоқсан шығыудан шалғайымның тоқсан жеринен қазық қағып байлап қоя қойсын, көшпесем, болмайды. Мине, усы ҳәуеслик бар бизде. Неге ҳәуес етемен, оны өзим де билмеймен. Сол қәдимги, дуға кеткен ата кәсибиниң әруағы болса керек, қыслаудан түртип көширип жибереди бизди. „Усы қәсийет Мақсетте де бар-ау. „деймен, Ғаллығалақ мәйекти түртип шыққан көлине, жақсы болсын, жаман болсын, айланып бир қонбай турмайды. Адам ол қурлым жоқ па! Алдыңызды алла ашсын, шырақларым, ҳәзирше пәтиямды бере берейн. Барса барып-ақ тұрсын, бирақ мына отауымды сен бала тиклемеген менен, мына Мақсет тиклейди. Адам деген өмирден өз орынын табуу керек болса, бул әлле қашан тапқан, жийеним, сен буны мәзи қыйнап жүрсен. Келгели бери мәзи былай шығарып „пышыу-пышыу“ сөйлесип жүрсен. Оның үстине тап мына патырат тап бола қойдыдағы!— деди өкиниш билдирип. Соң, қыйланды, бизлердиң бир де бирейимиздиң басымызды қурап жибере алмағанына қыйналды.

Мыңмынлап сөйлесе де, жуғасып сөйлесе де, Мурат та гәпнен қайта қоймады. „Нәкис деген, мынау турған жер ғой, күнде болмаған менен хәптесине келип турармыз. Бир адамның шошайып отырыуы да қыйын. Ең болмаса, биз бир хожалық болып кеткенше ес болсын, дайы, бер, баланды, тилеп отырман? „деп, тап бир мени дайым қолына салатуғындай алақанын жайып, жалынып-жалпайып тиленеди. „Сизлерден айырылып кетіу маған да қыйын, бул жерде мен ислейтуғын кенсе жоқ. Сизлер Нәкиске көшпейсиздер“ деп те дайымның: „Өйтип жиним бар ма?!“ сын еситип атыр.

Гәптиң ырасы, мен екеуин де аяп отырман. Адамларға буншелли керекли екенлигимди де жаңа сезген тәризлимен. Мурат еле түрли-түрли сылтауларды тауып атыр: „Жамбас мугаллимнің билими, билим болмайды, дайы, кешки мектепте оқыта жақпан...“

— Әне, бунна дыррықшылығым жоқ, — деп, дайым да ырықты бериккиреп қиятыр. Менде кеткенди шеп

көрип отырғаным жоқ. Мурат үйлене қойса, биз де халық қатары комхоздан жай алып, қазан асып көрер едик-дә! „Самостоятельный жизнь баслайман...“ деп, әскерликтер қулшындырып келген тилегим сонда бола жақ. Өмиримизше мал бағармыз, дайымдай болып қартайармыз, күнлердиң күни келгенде Пириязаров қусанған биреу келип дайымды жылатып кеткениндей жылатып кете берсе! Қайда, сонда бизни мийнеттиң бақаланғаны қайда? Усы тәреплерин бурыннан ойланып жүрген мен дайымның жибискенине, шынын айтсам, қуғанып отырман.

Узақ гүрсиниулер, узақ үнсизликлер, узақ сақал жалмаулар, узақ нәснатлардан кейин ғарры ақ пәтиясин берди.

Азанда ерте аухатландырып, бөктергимизге сары май ма, торақ па, құрт па, қудай-ау, сур гөш пе, бөктерип:

— Кетер болсаң, зымыра деген, атлана қойын, шырақларым, — деди ғарры. — Түске қалсаңыз тоғайдың сона деген жауы бар. Алдыңызды алла ашсын. Қайда жүрсеніз де сау болың. Орналасып алғаннан кейин, еншинизди алып кетип, — деп саудырап атыр. Жетгем „шырағым, ақ сүтімди бермесем де алақан сүтімди берип едим, кел, маңлайыңнан бир сүйейн“, деп, сүйип атырып, жылап жиберди. Ғарры ащыуланып;

— Барсан-ә, — деди қолын сермеп. — Булар бир, баяғы бизлердей урысқа кетип баратыр ма, не, өзиндики, түўе?!

Меңлибай аға да, Елекең де, келиншеги де, бәри де усы кәрада еди. Хәммеси бир түрли болып қарайды адамға, қыймай қарайды. Мен тап тәўекел ете қойғанымна усы пурсатларда гүйзедим. Өзимди өзим о дүньяға кетип баратырғандай, мына адамларменин менен үнсиз ыразыласып турғандай сездим. Ақыры, өз үйинен бәдәр кетіу, енди келсе қонақ болып келіу деген не сумлық! Қызлардың жанына сәддақ, бүгін мен ғайры еллерге узатылған қыздың өз босағасынан мәңгибақый айра тусип, атланар алдындағы халатын басымнан кеширдим.

Отарбай менин артыма, Даўытбай Мураттың артына жабысты. Сағыныш деген нәрсениң не екенин олар еле онша билмейди, екеуине де ҳәзир бизлерди, совхозға түсіре салып, ат шауып қайтқаны қызық.

Мен артыма қарай-қарай кеттім. Нөгедур, усы кәрадан „Байтерек“ ти көргим келип қарадым. Көптен бери сапсына бармағанлықтан мени сағынып сарғайған жапырақлары „хош, хош“ деп, сыбырласып, турғандай сезиледи, кеулиме

Гүз түскен менен жаз еле бас бүкил бийликти бере қоймаған. Қубладан самал еседі. Ескен самал менен қамыс басларынан ушқан үпелек анадайға шекем биздерди узатып салады да қалып қояды. Мынау жыңғыллықтың арасынан мысалы бір шашы уудар-дуудар болған кемпирди қутырған ийт қууғандай, бири-арым ағарған шашлары путаларға илинип қалғандай, жыңғыллардың басларынан өрмекши ауының бир тыны үзіледі де гүмис иреңге дөнип, жылт-жылт етип, ийретилип-ийретилип ушып барады. Орыслардың „Бабы лета“ дегени усы емеспекен? Ырасында да кемпирди буйықтыратуғын кемпир куяшта ушқан қылаулар кемпирдің гүмис шашларының талшығына усайды.

Кем-кемнен киширейип-киширейип, артымызда Назлының көзіндей дөңгеленип, „Қолтық көл“ қалып баретыр. Бул әтираплар маған бүгінгідей буншелли ысық көринбес, қайтып келип мекән басатуғынма исенгенликтен бе, әскерликке кетип баратырын та буншелли иш нәзер менен қарамап едим, бүгінги кетиуимнің жөни бир басқа ғой, ақыры.

Ауылының тусынан өте бергенімде, неге екенін қайдем, Назлыны көргим келе берди, келе берди. Бірақ, Муратты бурғандай сылтауым да жоқ, әри уяты да бар-ау!

Көзіме шийден сығалап, қарап турғандай, қарап тур ма, жоқ па, ким билсин. Сыртқа да шыға қоймады, шықса бир, урлауып болса да қол былғап кетіу ойымда жоқ емес еди...

Совхозда кетейин деп атырған машинаның үстинен шығып қалдық. „Жаңабайды көрип шығарман“ деген ойым да болмай қалды...

27

Мурат бир Нарьянмарға көшип баратырған художник жорасының жайын дәскеки менен арзан сатып алып қалған екен. Кире беристеги зяқ кийим қалдырылатуғын, кийим қыстырылатуғын алақшындай дәлизин, кишкене ваннасын, кухнясын есапламағанда, адам жасай-

туғыны еки қат. Оның да айнасы күн шығарға қарағанын Мурат әлле қашшан мастерской етип алмшты. Этюдник, мольбертта, холост, қыйлы-қыйлы рамкалар, шала-шарбы питкен сүүретлер, қыйлы-қыйлы дәскелер тар жайды оннан да бетер тарайтып турар еди. Мурат усы жерде бир-еки күн қонғанын, бир өзинин хаулығын шыққанын айтты.

Көшкен художник ненец екен. Буннан бир-еки жыл бурыншырақта Устиртген тема ізлеп елинен шығысыпты да, ҳеш нәрсе шығара алмай қалыпты. Ақыры айланып, „газды қараўсыз қалдырман. „балаларға шырпы бермең“, деген сыяқлы нәрселерди жазатуғын мәкемеге кирипти. Заказ менен ислеу зериктирип, „Парнасым тууылған жақта екен,“ деп, кетип қалыпты. Бу сөзлерлиң маған кереги жоқ, бірақ, Мурат „тыңлайды“ деп айтқаннан соң, тыңлаған адамға усап отыраман.

Адам жасайтуғын жайымызда еки сым кәт бир. Екеуине де матрац, жүн одеяла, простыня жақсылап жыйналған. Еки-екиден пахта көпшик қойылған екен, тысын өзлеримиз жууып алдық. Буннан тысқары бир арзан, таргалары тозған жазуу столы, бир дөңгелек стол; гилем-пилем, кийиз-пийиз дегеннен наўнышан жоқ. Бири бирине усамайтуғын, бири күлсе, бири бултыйған, биринин шашы масақ иреңлес болса, бири шым қара шашлы, қаллысы, қалсызы, қулласы, алты қыз күни-түни кирпик қақпай дийуаллардан усы өжиреге қарасып турады. Бул, Мурат живописьтен бурын, портрет пенен шуғылланған махәллери салынған сүүретлер екен. Бир қызығы, қызлардың ишинде сулуу емесі жоқ еди. Әлле неге усылардың арасында қара да болса, ерини қалыңлау да болса, Назлының сүүретин көргим келе берер еди.

Мине, биз усы өжиреде жасап атырмыз. Бери шығарда қалаға барсам, өмиримде үлкен бир өзгерис болатуғындай көринип атыр еди. Бірақ, еле ҳеш нәрсениң өзгергенин көргеним жоқ. Талап үйренип атырман, кир жуууды, ауқат писириуди үйренип атырман. Мурат тағы бир жыл бойдақ жүрсе, асханаға бас аспаз болмағаны менен тете аспаз болғандай шама бар. Өзи палауды уқшатып писиреди екен. Устаздан шәкирт озып, биз оннан да өткерипкирип бердик. Әдепки күнлери оқлауымыз болмай, гүрттикті арақ шийше менен жайып жүрдик. Соң бизге арзан, Мурат оқлау жон-

дырып әкелди, бұған да қуғаншп қалдым. Бірыл-тырыл өмір деген ұсындай болатуғын болса, өтп атыр, қуғаншұмымыз да, қапаланыұмымыз да сәл нәрсеге, болмаса, адам оқлауға да қуғанар ма? Қайтесең, оңысыққа бул да керек Қолдан келсе, мен де майда мақсетти ойлай жақ емеспен, бірақ, ири мақсеттиң не екенни де билмеймен,

Мурат „он-он бес күн қидыр, бул-қала деген, былай-былай шығып тур. Киноға бар, театрларды көр. Жұмысқа соң кирерсен“, деидағы: „Газ қайтатуғын уақыт болды. Мен „Газлар қайтып баратыр“ дегенниди натурадан питкерип қайтаман. Соң музейге бес жүзге ысырып жиберемен“, — деп, Гүмискөлге кетип қалды. Хәзир өзиниң де белгили жұмысы жоқ. Газетадан, китаптан заказ алып, сүүрет салады да жал хәқысын қолыма ұслатып, „енди основной, творческий жұмысыма қарайман“, деп, басқа сүүретке айланысып кетеди. „Газлар қайтып баратыр“ы сондай жұмыс болса керек. Усы биреуни көп айланшықлап жүр.

Мурат кеткен ақшамы, мына жайда мен де хәулығып шықтым. Ишинде шпионы бар бир китап оқып атырып уйқылап кетиппен. Адамлар шпионды емес, „қашқың! Сатқың!“ деп, гауырласып, мени қуғып жүр екен. Биреулері гөзейди, еңсем жыбырлап келип бугамаман. Шоршының оянып кетсем, түсим екен. Тағы көзим илинсе керек, бир қара гуанға айланып кетиппен, бирдейинне ұсындай патырағлы түслерди көре беремен! Үйирден қашып баратыр екенмен, шалғышы басынан түсип қалған, шашларының өримлери самал менен қолырап кеткен Назлы атын дүбирлетип келип, мойныма қурық салып, мықшыыйп тартып атыр екендағы, дем жетиспей буұлығып ояндым. Усындай да түс бола ма екен, қалған жағында жастыққа басымды қойғаным жоқ, тағы да сериялы түс көрип, қан сорпа болып жатырғанша шпионы бар китапты оқығанды мақул көрдим. Таң да жақын еди

Сонша жайда бир өзиммен: Бұрын кеңисликке үйренип қалған кеуил кеңисликті тилей береді. Абайлап жүрмесем мына қаланың ишинен бир нәрселерди сындырып алатуғындайман. Жайға кирсем, оннан бетер қысыламан Жеңил-желпи кийим менен сыртқа шығағын десен, қайда барасан. Үшиниңи этаждың айнасынан сыртқа қарап әри тураман, бери тураман. Күнде көрип

жүрген бир нәрсе: қарама-қарсы балконларға жайылған сағырлардың диз кийимлери, көрпеше, жөргеклер, еле бириниңи этажда да саясын салып үлгермеген тереклер Күнде көретуғыным ұсы. Бүгиде соны көрдим, ертең де, арғы күни де... Мен хәтте, енди неше айдаи соңғы күнлерим қалай өте жақ, буны да билетуғын едим. Гилең бир ұсаслық, ұсас күнлер, зериктирип жибереди. Көкирегим хәулирип, бир тамаша болып атырғандай, қалаға кетемен. Бир жол, бир көше, бәри маған ид. Бир базар. Гөш очерет, нан дүкан, картошка, капуста, пияз алыұ... Тағы баяғы жол, қалалық бағдың ортасынан өтетуғын, мұдамы ақпай туратуғын фонтанның қасындағы жол... Үшиниңи этажда өрмелеу, тағы еки көтәи жай, баяғы дийұалдан маған бақырайысып турған алты қыз...

Қалалылар соншама жол жүрип, азап шегип, қайдағы бир Гүмискөл жақларға неге маевкаға шығып жүреді, бириниңи мәртебе бүгиди азданда соны ойланып көрдим де: „хватит, — дедим орысшалап. — Жұмыс тауып алыұым керек. Жұрылып өлемен мына турыстан!“

Жууынып-артынып, үсти-басымды утиглен, аяқ кийимлерди де жытыратып, көшеге шықтым.

Мен хәш қашан хәш жерден жұмыс сорап көрген бала емес едим. Соьхозда „мынаны исле“ деп өзлери айтады. Ислемесең де, приказиң болмаса да бир жатғын шаруа болғаннан соң малға айналысасаң. Мысалы, малдан айырылған күнлери де Меялибай ағаға көмеклесип жүрдим, бәри бир, шопан атым қалған жоқ еди. Атақ қалмаса менде тек ұсы күнлери ғана қалған жоқ. Мәселемкиден, кишкентайында „емшектеги бала“, соң ойып биласы, оннан кейин, „жанбас мұғаллимниң оқыушысы“, „бузау бағыушы“, „жылқыман“, „солдат“, „шопан“ деген атларым бар едидағы, хәзир хәммесинен жүрдай едим. Енди тағы бир атақ тауып алыұшын жұмыс қидырып көшеге шыққаным болмаса, жұмыс емес, нан сорайтуғындай, хәш кеңсеге барыуға бетим шыдамады.

Кноскадан газета алдым да, бағдың ортасындағы аламыш сәамейкадағы гүржисини обнатип отырған бир кемпирдин қасына шөктим Алды менен, әлбетте, дағазаны оқымайдағы. Институт кафедра баслықдығыни доцент, профессор керек деп, конкурс жәриятлаанты.

Оған ат салысқандай шама болмағандықтан, дауамын оқыдым. „СМУ... бас бухгалтер...“, „комбинатқа саат устасы...“

Ол күні өт дақпады. Кешқұрын жаңа шпаны бар кигізгі қолыма алабергенім, қарақалпақшадан басқа қосықтардың бәрін айтып болып, Нөкис радиосы дағза хабарларды. Мен күбеудің ийісін сезген ғарры қыздай қуанып қалдым. Несі бар, кәсіптің жаманы жоқ! Өзімді генералдың лампасындай лампасы бар, швейцардың киімінде елеслетіп көрдім. Мурат келгеннен соң жұмыс тауып іселеп атырғанымз мақтанбақшыман.

Жалма-жан азақғы халқасты ғаўзанып, минтаздай болып киіндім. Ақыры, швейцар деген, адамлардың иштейн байламайтуғын, минтаздай адам болуы керек ғой. Оның үстине, танымаған жерде тон сыйлы* деген бар, директор да бой-сыпына қарайды. Бул-қала деген, ашық-жабығына қарамай жалпыдан жүре беретугын жайлау емес.

Екинші этажға сырғы бергенімде тап бүгін, мен жоқта Мурат келетугындай, өзім швейцарлықта турып қалауындай көрине берді. Сырғып, үшінші этажға қайтадан өрмеледим. Бизің қапыға қарама-қарсы қапыда Искендер ата деген жасайтуғын еді. Аты—Александр, қоныстар оны Искендер дейді екен, бизлер де солай деуге әдетленгенбиз. Кемпирі менен тұрады, оғыры ғарры. Сиясаттан, тарихтан сөйлегенде ауызымды ашып қаласаң. Бұрын меншәеклер партиясында болғанын, бір жыйналыста Ленин менен тарысқанын жасырмай айта береді. Бір тутам сақалын тутамлап отырып, „просто, глупость!“ дейді соңынан. Өзінің „батпаққа көп батпай ертелеу тазаланғанына шүкір етеді Магаданда бір баласы бар екен, өзін көргенім жоқ. Сүүреті бар. Қызы Ленинград университетінің доценти дейді. Мына екеуі де пенсионер, хеш кимнің жәрдемсіз-ақ жақсы жасайды. Гилтти соған қалдырып кетті. Ғаррыға „швейцарлық қалай?“ деп айтқым келип те тұрды, айтпадым. Еле алды ма, алмады ма, ким билсин.

Ресторанның есігінен кириуден алпысыншы шақаларға асылып қалған қақ шеке. жалтыр бас бір ғарры епелекпей алдыма жуырып шықты:

— Келиң, балам, келиң, қарақалпақша аўқаттан басқасының бәрі бар ...

Аўқатланады деген ғой, жұмыс іселеуге келгенімді қайдан билсин.

Алды менен көзім ғаррының үсті-басын тинтіндіп кетті: сары лампасы ... Соң, келешекте жұмыс іселейтуғын орыныма көзімнің қарашығын жумалаттым: қыбыл-қыбыл бас киімдер қыстырылған қатар-қатар вышелка, пысылдауықлы одеколон шийше, Тбилисидің табаклары ...

Директорды сорадым. Күн шығардағы қапыны нұсқады:

— Анау „ректор“ деген жазыуы бар жай, балам. „Д“ сын бір онбаған пиялар милиция келемен дегенше сындырып кетті ...

— Ғим, жақсы жигит, аўқатымыз унамады ма? — Каснақтың үстінде қарады да: — Кулағым сизде?—деді. Неден басларымды билмей:

— Радиодан шақырған екенсіз ...

— Шақырған жоқпыз, дағазаладық, — деп дүзеттім хәм қәлемінің ушы менен қарсысындағы столға ийек артқан креслоны нұсқады.

Мен үй түе, совхоздың дирекциясында ушырапайтуғын креслоға көмилдім. Ол енді мені қыбыл-қыбыл сауалларға тута баслады. Қайдан келгенімді, неге ғана келе қойғанымды, паспортымның, халымның бары жоғын билің алдыдағы; „қәне, түрген тур-ше?“ деді. Мен түргелип тұрдым. Ол костюм пишетугын, неше метр тауар кететугынын билісін келген машынындай көзі менен басымнан аяқ ушыма шекем, аяқ ушыман басыма шекем бір сызып өттерде:

— Жарайды, — деді ыразы болып. — Отыра бер. Бизге өзіндей—бірден „сен“ге өткенін абайладым — айбатлы, таудан ойып алғандай жигит керек. Өзінде мурин да тәуір-ақ бар екен, — деп күлді, менің муринымның бұған не керегі болды, хайранман. — Мынау бір шалымыз жарамай атыр. Кеше ғана бір пияларға қапымын жазыуын гүл-опат еткізді. Жарамайды, хеш нәрсеге жарамайды, шал ғой, істен қалған шал ... Бірақ, жүде бір әдепли киісі. Швейцар дегенге, жүде бір әдепли адам керек. Бул жұмыста кишіпейилділік, мисәдидің жатықдығы баслы мәселе. „Мисәдидің жатық

болса, ишкениң қатық... * Жаңа есикти қақпай кирдин, жабанның баласысан ғой, шақыр-шы, ана шалды...

Директорымыздаң биринши буйрығын бәржай етип, шалды шақырып келдим. Қос танауының қақ ортасында бир елдей ақ мурты бар, мурнының жүни де ағарып, кеткен, бағанағы жалтыр бас шфейцар есиктин аўзында үнсиз, сол жымыйыңқырап, Чеховтын чиновниклериндей, хызмет күтип турды. Директор әдеп оған қарап жыллы шырай билдирди: соң күлди, оннан кейин барып; „жолыңыз болып қалды, Хожабек Бессарин, орныңызға мына мамонттай жигит келди, раҳмет сизге, Енди пенсияңызды алып, арзаны жаза бермей, пәкизе дем алып жата берин“, деп күлип, қутлықлады. „Енди арза жазбайман, бастан өткенлеримди китан етип жазаман“ деп күлип атыр ол да. Мүжилген сары тислерин көрсетип, ғарры кейиннен маған үшилди. Мен оның тып-тықыр басындағы тамырларына шекем көрип турдым. Мені орнына ылайық көрмей тур ма, ол да менің тула бойымды шолып шықты. „Сендей ұағымда мен миңе деген партизан едим, Шайдаковта... * Ғәнинің артын айтпай, аўзын басып күлди. Селкилдеп күлди, пошаққа түйилген ешкіндей басып сиккип күлди. Бәринен де сол батты маған, Шығып кетіуге уялдым.

Қулласы, арадан бир-еки сәат өтти ме, өтпеди ме, екеуиміз ис алыстық. Ғаррының тозығы жеткен, сары ләмпаслы, одеколон аңқыған формасын кийип атырғанымда жауырыны қақырап кете жазлады. Сондай тәр еди ол маған. Директор: „Хәзирше еплей тур, жаңасын тиктирип беремен“, деди.

Түстен кейинги тегин катлеттен соң, бизни швейцарлық өмир басланды. Есиктен кирип келгеннің жүзнен бурмы басына қарайман. Директордың бағанағы пәндиу-нәсийхаты бар, онысыз да өзим онша доғал жигит емеспен. Күлип айтпасам да қиятырғанларға „кели-ни“, деп қояман. Үш-төрт адамға айтқаннан кейин, онша қысынбайтуғын да болып алдым. Бирақ, мен „кели-ни!“ деп, көкирегиме қолымды қойсам, адамлар маған бир түрли болып қарағандай болады. Дәрриу абайлай қойдым, бизни мирәт, бизни интонация аш болып қиятырғанларға буйрықтай болып еситиледи екен. Буфет жақтан: „Дауысынды өзгерт, жеткеншине бақыра беретугын бул жайлау емес“, деген сес шықты. Буфет

пенен шешинетугын жерди перде бөлип туратуғын еди. Мына дауысты биреудин дауысына шырамытсам да ким екенин билгенім жоқ. Адамлардың бир сауасында шымылдықты түрсем: Малтабар, қадмги Пирнизаров пенен барып, бизди жууанқа таргып кетегугын Малтабар! Буфет ашып тур. Мына жақтан адамлар саўлап, сөйлесіуге уақыт болмай қалды. Солай жууырдым. Тасыр-тасыр шүберек етиклер кирип қиятыр кирип қиятыр. Шәрўа екенни түри-түснен-ақ, соры шығып кеткен жекең қалпақларынан-ақ танып турман. Бирақ, бизни совхоздың шаруалары емес.

Биринши қадемим сәтли болып шықты. Үйге исекең котлет, гөш, бир буханка нан алып қайттым. Ишиндегилер итсегене сөйттип алысады екен. Бизге де берди, „алагойға“ берди, шыққан соқыр тыйыным жоқ. Шеп емес, хә? ...

24

Директор апай наятти зор адам болып шықты. Бир өзи турады екен. Жақында барып, кешқурын, көмирин киргизистим. Кеште жибермей, үйниде қондырып шықты ..

Мен усы күни оған хәр тәреплеме жақсылап өнер көрсетип бердим. Отырғызып қойып, пәлауды өзим астым. Шекесин шаппатлап отырып жеди „Өзин аспаз екенсен ғой, — деди. — Азғана ислей тур, аспазлыққа өткерип жиберейин“, деп, қайырхомлық етип, алдастырып-суўластырып, таңнан жулқып оятты. Тағы алдастырып, тағы жұмыс ислетти. Көптен бери бел тиймеген, еки жағасы бири бирине қосылып кеткен қарықларына шекем тазалап, азанда үйге уйқысырап қайттым. Бул күни менің сменам емес еди. Мәтияқуп деген бар.

Шфейцарлық кәсип емес, аз, аспазлық, мың айтсаң да кәсип. Соны Муратқа айтсам, „өзин бил, қай қалайлысын ислей бер“ деди де, асығып кетип қалды.

Әне, директор, апай уәде берген сол күннен баслап, аўхатты үйде үйрениу ушып-ақ асатуғын болдым. Қылын ғой, бирден аспаз етип жиберсе ...

Бирақ, бундай аўхат асатуғын күнлер де көп бола бермейди. Мурат еки күннен бир күн үйде болмайды. Бир қызға қарап, „Шомылып атырған суу периси“ деген сүүрет салып атырман“, дейди. „Ол да бизлердей

197

адам емлейтуғын қыз, қыз болғанда да мынандай қыз!* деп, мақтайды. Сөзлерінде куштардық бар. Сол қыз жөнінде ынтығып, емінеріп сөйлейді. „Өзінің гәпін бар, яшуалы, — деймен. Бір жағы хәзіл болса да бір жағы шыным: — ашық болып қалма. Адамның сулылығы тек сыртқы шырайы менен өлшенбейді, дегенін бар ғой!*.

— Ой-ой, билемен ғой, иним, — деп басымнан тәкибай алады ол менің. — Билемен ғой, муҳаббет жөнінде көрінгенге лекция оқыл жүріп, өзін қәтелессем, онда маған да бір баққан бәле бар шығар! ...

Хә — ә, „баққан бәле бар“ екен. Оны сон айтаман...

Сол суу периннің сүүретін сала баслағалы бизің айлықтан хәм қаққышлап-қуққышлап алып кететуғын әдетті шығарды. Жақында оғыры пул керек болып қалып, жигиттің бір қысынып бердиге дел! Қысынғаны соншелли, дийәалдағы сүүретке жабысты. Буны хеш қашан сатпайман деп жүріп еді. Искусство музейинен келген қатын дауыссы, басына зерендей тақия киіпін жүретуғын ғарры художникті талай мәртебе жалындырып-жалындырып, қуры қол қайтарып жиберген. Енді сол сүүретін өзі апарып бермекши. Мен қолына асылдым:

— Бул, турсын, яшуалы, Жақында айлық болады, шыдас соған шекем ...

— Маған кемінде бес жүз сом пул керек, ғошшым, пул керек. Сенін айлығың насыбай пулы да болмайды...

— Неге, ... енді соншама?

— Үйлене жақпан! ... Айтпаса, түсинбейсең!

— Дайымнан әкеліп берейің! — дедім қуғаным — Үйленемісең?!

— Дайым усы Ұақытта шекем оқытты, асырады, сақлады. Енді уят емес пе?! — деп, алақанын екішеди. — Ондай сөзді аузына алма. Мына пулға өтетуғын затымыз бар ...

— Әнгиме, онда емес, яшуалы, — дедім мен де анық қыйналғанымды билдиріп. — Сен „Гүмыскәлди“ сатып жибере жақсең. Мен күнде көріп жүріп едім. Бес жүз сомға алас мынау қызларыңның бәрін сатып жибер ...

— Оны алмайды ...

— Онда „Байтерек“ ке де тиймей-ақпай, дайымда он мың манат ақша сәуылатуғын жер тәппай атыр. Мынау

сүүрет кетсе, менің көуилимнен ата мәканым көшип кеткендей болады!

Мурат маған қатты ыразы болған шығар деп ойлап қалдым. Өзінің мийнетинің қадирин мен құрақым жеңгеміз биле койғайдә!

— Әй, қалсын онда, — деп, Мурат шығып кетті. Енді ол бүгін келмейтуғын еді. „Суу периси“ жақта қонатуғынын айтпаса да билемен.

Жигиттің қатты қысылып турғанын билдим. Әрі үйленетуғын болса, усындай Ұақытта қол-қабыс етпесем, тууысқанлығым қайда?... Усы ой мени баслық апайдикине баслады.

Буннан сәл ғана бурын бір тыма жауым жауып алған. Тереклер сууға түсіп шыққан қыздай пәп-пәкизе болып қалыпты, кири-қоңы кеткен.

Қуптан түсіп қалған еді. Апайдың есигін тартынықырап қақтым.

— Келе берің — деген дауысын еситип, есикті аштым. — Мақсет пісең, кел жаным, светти жақ ...

Светти жағыуымнан өшириуім тез болды. Апай диван көгте киңдикигіннен төменні гүлли жүн одеяла менен жауып, екі билегін желкесине таслап, жалаңаш жатыр екен. Аш гүзедей топ-толы, апық екі мәмесин бірден көргенде албырағанымнан шегиншеклей бериппен.

— Кел бери, — күлди. — Жабыспайман, не қылады-әй, мынау бала! ...

Өзінде бір түрлі наз бар екен, қымтанықырап, қымсынықырап бір карап еді, азмам жағымлыдай керинип кетті. Асыла жақ болса, тура қашатуғын адамдай есиктің алдындағы гүрсиге шөктім. Меннен жол болсын сорамады:

— Жаңа-рақта парға түсіп келип едім, — деп қысын керіңкиреп қойды. Маған ырасында да оннан пуу шығып турғандай сезилді. — Тумаурадым ба, басым шығып баратыр. Аяғыңды шештің бе?

— Жақ, мен қайтаман ...

— Қайтасаң ғой. Анзү пердени жап. Светти жақ, ким саған „қайтпайсаң“ деп атыр. Пәс, натық бала екенсең ғой, айналайын. Анасы ауырып атырғанда ең болмаса бір чайнек мсса суу кийнатып бермеймекен...

Гәптің аржағын тыңлаған жоқпан. Аяғымды шешип тәслап, пердени жаптым да светти жақтым.

— Ҳазир газга чай қояйын, соң аптекадан антибиотик әкеліп беремен, — деп зинқилдеп баратырғанымда:

— Шелекте майек бар, айналайын. — деди еглеп. — Соннан шигирмалағанын қайнағып жибер. Соннан соң бар ғой, чай демлемей-ақ қой, кара кофе бар. Соны қайнатып, сүтсиз алып кел. Тумаудың емін өзим билемен ғой, тек шамам келмей атыр...

Бәрін айтқанындай етіп ислен әкелдим. Дөңгелек столдың үстине дузына шекем әкеліп, майегин қыршып атырғанымда, уялым жоқ, дағи етіу жоқ, атлас шайы халатын ретузшан, жалтырап турып кейинди де:

— Жалғызлық хәм жанға батып болды-ау! — деп, гүрсиніп келип столға отырды. — Жеп отыр. Қара кофе ден саулыққа жақсы болады, бирак, адамның уйқысын қашырып жибереди. Кофейникти бери екел...

— Өзим куяман ғой, сиз биймәләл...

— Сен баска нәрсе куясан. Анау буфетке қол созып жибер-ши, араблардың коньяги бар.

Бир рюмка алып едим, „тағы биреуін ал, — деди. — Мен де көрейин. Питегене терлетер ме екен“. Мен рюмканы өзиме емес, усы кисиге алған едим. Бунымды айтпадымдағы, жалтаныпқырап, тағы қол создым.

Екеуиміз қарама-қарсы майек пенен коньякты урып отырмыз. Ол еки диземнин арасына дизесин тығып жиберип, сылқылап күле берди, күле берди. Мен хайран қалып, бир майдан көзимди жипылықлаттым. Жанағы коньяк онысыз да ақ бозлақ хаялға қан тептирди ме, еки бети ашылған гүлдей жайнап сала берди. Ырасында да ауырған қусайды, тирсегимди дизеси күйдирип баратыр. Аздан соң, хәлсиз бир ток өтип атырғандай диземнің қалтырап отырғанын байқадым.

— Он сегизден жигирмаға шекем байлы болдым. Ҳазир жигирма сегиздемен. Қалай оялайсан, женке бас хаялға жаслык өмирин күлге айналдырып жибернү аңсат па, өзиң дым түсинбейтуғын бала екенсен...

— Әлбетте, қыйын, — дедим мен өзим сегиз жыл байсыз отырып керген нашардай. Неге олай дедим. билмеймен. Ауызға түскени сол.

Апайдың иштейн жоқлау екен, ауырған ғой, ақыры, майектиң де он беслегенин дузга басып дәкен соқтырды. Коньяк та иштейди ашып жиберди.

— Буны да қуяуды келистире алмадың ғой, — деп, шийшеге қолды созды апай. — Нәмнаған жигитсен,

ырас, муршилдыан келген ... Хаял адам менен жарысып, ермеклегенни не ...

Сары сызықлы нәхән „Малтабар стаканға“ аз толмас етіп қуйды. Бизлер, ресторанның хизметкерлери, бундай стаканды „Малтабар стакан“ дейгуғын едик. Себеби, Малтабар ағай ауызына вино да, коньякта апармайды. Ишсе мудамы усундай стакан менен ақ арақ гана ишеди. Соған қарап, дәлдекшил официант келиншеклердин атап жүргени, болмаса Малтабарсыз-ақ ол қадимги еки жүз граммлык ғой. Орнынан түргелип келип, былқылдақ билегиниң салмағын мойныма салды да екниши қолы менен ауызыма „Малтабар“ ды тутты. Мен тисимди сууырып ала жақтай ауызымды тайсалақлаттым. Шүйдеме алақаны менен шарп еттирди де:

— Бүгин сени бир, бәпемдей көрип еркелете жақпан, — деди күлип, — и-шип жибер де аяғымды ууқала. Зорға турман. Сөйт те қайта бер.

Мениң бул жерден, коньяк түфе, уу ишип болса да тезирек кетким келди. Стаканды қағып салдым. Ауызыма бир майекти дузга басып, өзи асаттып жиберди. Лобьяға түйілген тауықтай мойнымды созып ауызымды ашып, қылғанып-қылғанып жутып жибердим.

Диван кәттин үстинде ақ маралдай керилин атырған директор апай: „Қызмет болмасын, жаным, аяғымды бир ууқалап кет“ дейди. Дауысында әлле қандай бир дирилди бар. Жанағы коньяк гелсени гүллатты ма, билмедим. Бетим ашылайын деген еди Аяқ ушына барып, табанын ууқалай баслағанымда: „қытығым келеди, жоқарылау,“ деди. Свет жанып тур, алдымда „хай-хай, қолларыңның жағымлысын-ай“, деп, жарқырап атыр.

— Енди мына палуан сүйегимнің тусларын бас, сынып баратыр ...

Мен көтерилип-басылып атырған омырауына таман қолымды ысыра бергенимде өзимнің әлле неге ентиги отырғанымды сездим. Қапелімде ненни не ексини билмей қалдым. Апай қапсыра қушақлап алып капталына аунатып таслады да бетимнен шорпылататып сүйе берди, сүйе берди ...

Тап атқанына кирникли көзим айқасқан жоқ. Мынау кара кофе дегениң ырасында да уйқылтпайды екен. Аздан ерте кийиндим, ерте кийиндим де апайға буйы-

мымды айттым. Ол хеш ойлабастан-ақ бір пачка бесликті зынып жиберді. Мунлы.

— Тапқан уағымда берерсең — деди маған. — Бірақ, бұл түн хеш қашан естен де шықпасын, тистен де шықпасын. Мұхаббеттен, өмірден өз орнын таба алмаған бейбақ апаның тілегі сол, сеннен. Уақты-уақты келип тұр. Үрке бермей-ақ кой. Сенің теңіз емеслігіңді билемен ғой, — деген сөзлерін әрі аяп, әрі уялып тыңладым да шығып кеттім.

Есікті ашсам, қай уақытта келгенін билмеймен, Мурат пәнкінің уықлап атырған екен. Гүрсиннің арқалығына балағының жеңінің ушлары қырылған костюмны әширеп қылып, тақластырып ғана қойыпты. Өзінің кийімлері де тозыуға қарапты-ау! „Классика дертемен“ деп, я дөрегінен классикасы жоқ... Я айлықты жұмысы жоқ, мені не деп әкелді екен совхоздан? ... „Мартин Иден болмақшы“ деген мысқыллы ой жылт ете қалды. „Мен ресторанда ислемесем не қылар еді?“

Жазыу столының үстине бетине ақ жабылған нәхән рамка дийәуалға сүйендіріліп қойылған екен. Мен оның „Шомылып атырған суу периси“ екенін билдим. Ашып көріу үшін жаптаса бергенім:

— Кимсен? — деди бірден оянып кеткен Мурат. — Ға, Мақсет, сенбісең? Қайда қондың? ... Айтпай-ақ кой, жас жигиттен сорамас болар. „Суу периси ...“ үйге келді.

— Сүўретінің келгенін көріп турман ғой ...

— Өзі де келеді жақында! — деп, кеуілленіп турғалды. — Ғаялдан, ғошшым, бир, бахытым бар жигит шығарман деймен. „Жақсы ғаял жигиттің бахыты“ деген ғой, бурынғылар.

Ойдағыдай бир не питирсе үсейтін кеуілленетуғын, көп сейлеуге мейилленетуғын еді. Сүўретінің ойдағыдай питкеніне гүмным қалмады.

— Адамды қандай сулыу бахытлы етеді екен, бала...

— Оннанша „сүўретті ашып көрейін“ деп қойсеш! Мен бир жуғынып келейін. Аша бер.

Мені, әлбетте, жеңгеніңді қандай адам екенлігіңи митықтырады ғой. Бірден ашып жиберсем жүрегім жарылып кететуғындай әден асынан түрдім. Көзіме көпіріп келип аппақ аяқты ийттей жалап атырған толқын, тауықтың көзінде дөңгеленген майда көбіклер-

ге шекем, тынық суудың астындағы қоңыр тартқан қум, қуяш пенен жағада жылтылдасқан қум қылауларына шекем көріп алдым. „Молодец, Мурат! — деп орысшалап қойдым ишминен. — Усындай нәзікликтерге шекем илип алыу, шебердің өси“. Маған солай көрінеді, бірақ, қангелердің қалай дейтуғынын билмеймен.

Сон, кекирегім дүрсилдеп, тап бир урлық нәрсені көріп атырғандай кемкемнен ақяты жағалап жоқарылай бердим, жоқарылай бердим, қара плавканың тусына келгенде хәулығыңқырап өттім. Қопыраған узын шашлар майысқан қыша белге хорда жасап бөкседен төмен жайылып қала бердидағы, биз нәзерді жоқары жылжыта бердик. Қара атлас лезшиктегі дирилдеген сийненің тусында биз хәм көздің қарашығын дирилдегің, жуғынып алды. Қаттылау серипсем, ақ сүптің епкінің менен „перині“ оятып алатуғындай еплеп ғана бетін түріп қойдым. Сейтін болып, гүрсиге келдим де сууық, демімді алып, отырдым, отырдым да айналадым, аш нәзерім менен болажық кишемнің суу тамшылары ақ гүлге түскен шықтай жылтырасқан аппақ денесін, жалақан денесін айналай бердим, айналай бердим, пай, айналадым-ау! ... Қапелімде, өзимнен өзім уялып кеттім.

„Суу периси“ қолтығын көтеріп, ири толқынлы қап-қара шашларын желкеліктен тутамтап тұрар едідағы, бұл нәрсе белді майыстырып, омырауды керіліп тұрған ақ қууды тәсіндей қайқайтын, бир әжәйіп түрге ендирер еді. Кишкене гүмис қысқышты „жубқа додақларына“ қымып тұрар еді. Қызғанғандай ләплер екен. „Қарақаның болсын. Мурат! ...“ Кирип келді:

— Қалай, унай ма?

— Өзің усиндай сулыу етип салып жүрген болмасаң, шеп емес!

Мурат жағын жайлауына жиберіп күлді. Оның мына жайықтан ауызы „суу перисінің“ оймақтай ләплерін „хап“ дегенде ... Ойымды Мурат бөлді:

— Хеш художник, ғошшым, адамдағы нағыз сулыулықты холостқа түсіралған емес! Женген, буннан да сулыу, сулыу, как мечта! — деп, орысшалап жиберді „Шыр айналып ойнап кетер ме“ деп едім. Жақ, өйтпеді.

— Бундай жұмыс үшін, бес жүз сом пайғазы берсе, арзыйды! — дедім мен хәм бир пачка бесликті

бешбентимнің қойын қалтасынан шығарып, алдына тарттырдым. Оның көзлері дөңгеленіп кетті.

— Ты что! — деди қапылығып. — Банқаға түскеннен аманбысың!

— Ала бер, урлық емес, бірақ, қайдан алғанымды сорама...

Соннан соң арадан бір хәштедей-ақ уақыт өткен шығар деймен. Кешқурын қара ләтиреге малынып, трусишең пол жуып атыр едім.

Есікке таңу қойылған екен. Легенди шалпылдатып, біреу қаныны ийтерип жіберді. Жаат қарадым, Мурат. Күледі, сары тислерін көрсетіп күледі. Қолын сермеп жіберді:

— Эй, тентек-ай, бар кийін. Билесең бе, ким менен келгенімді?

Изіндегі басқалтаққа өрмелеп киятырған майда тықылдыны еситіп өрре турдым. Соны арасында Мураттың иығынан қыз баланың шырайы көрініп қалды. Жүрегім дүнидеп, не қыларымды билсем кәне! „Суу перисі!“ Біресе, ләгенге, біресе дасмал қалтаға жармасып атырман. Қайсысын бұрын жоқ етерімді билмей сасқалақпағаным ғой. Қарсы, есік жаққа қарап-қарап қояман. Пәп-пәкизе болып, күліп тұр. „Өтебе-нің, өтеберін, — деп атырман. — Хәзир көрмегендей етемен!“

Мурат шалпылдатып өтіп кеткендегі, „суу перисі“ өзүім әскерлікте көрген „Ақ құллар көлі“ ндегі балеринадай етегін көтеріп өтіп, Мураттың дүзестіріп қойған гүрсисіне женил нәрғаз бенен барып қонды да хәзир ғана ғайып болып кететугын елестей аманат ғана отырды. Усы отырғанында „киш“ десең, үркіп кететугын кентерге де усар еді. Трусишең былай-былай етіп жүріп, соны аңғарып қалдым.

Қолдарымды жуып, кийімлерімді мастерскойға қолтықлап кеттім де кийініп шықтым. „Суу перисі“ Мурат бізең шфейцарлықты ермеклеп, сыртқы лыпанын бөлектеп атыр екен.

— Таныс, Мирочка, — деди уяң, тиртынғандай, өлнеп сөйлеп: — Менің тентек текем, Мақсет — Қыз мыйғынан күліп, қолын созды:

— Жаксы жигит екен...

— Жаман адам тұқыммызда жоқ, — деп қолын қыстым. Қолы таң бір буыны құрып қалғандай, был-

былқылдақ. Менің нәхән алақанымда собиқтай болып турды. — Кеширерсиз, хәзир мен дәммесін таярлаймын.

Өзімді асқанаға урып, алажаңқышты, аспаздан сорап алған анау басқа кийетугынымды кийіп алдым да аухаттың әнжамына кірісіп кеттім.

Аяғым аяғым, қолым қолым жуысып атырған жоқ. Ертедегі Чарли Чаплиннің киноларының адамларындай зырылдап жүрмен.

Бұрын айтқан шығарман, деймен. Аспазлықтан тамели болғалы. — „үйренемен“ деп жүріп, пісірмеген аухатым қалмады. Қандай түрі болса да қантын шығарып беремен.

— Кеширерсиз, — дедім сулғини иығымға салып келип, басымды зәрре ийіп. Бұрын бұндай жылпылдақлығым жоқ еді, мына шфейцарлық жағымпазлықтың, жа-ақ, кишіпейиліктің түрлі түріне үйретіп баратыр: — Кеширерсиз, әйзизим, қандай аухат бұйырасыз?

Екеуің бірден күліп жіберді. Мураттың күлкисі мәдениетсізлау, ғарқы-даңқырап шықтыдағы, „перштенки“ сыңғырлап кетті. Тап бір бүлбил менен ғарға жарысып, бири ғарғылап, бири сайрап атырғандай еді. Менің „чутьем“ менен ойнамаң, яман-ә сезімталы баламан!

— Атыңызды айта берейін бе? — Сыңғырлы қойылған менен, ләблери күліп, сөйдеді. Дауысы да дым пәкизе екен. — Айта берейін бе?

— Айта берін, айта берін. Заманағөй адамлармыз ғой...

— Визге қазан-табақ ауыстыратугын түріңіз жоқ ғой!

— Жа-ақ, — дедім басымды шайқап-Тек сиз үйімізге жарасық болып отырсаңыз болды. Әйемгі турк, парсы шайырлары, нағышбәнтдері өзлеріне илхам бағышлауы үшін жарасыққа тауыс сақлайды екен. Пайдаға қашқанда тауыстан бір тауық пайдалы, — деп атырман әбден. — Бірақ анау суды-дә, сулылықты пайда үшін бүлдіріп болмайды! — Ол күле берді, күле берді, неге күліп отырғанын билмеймен. — Айта берін, айта берін. Манти қазаным хәм бар. Автрекот, бифштекс болса хәм мәйли. Тефтел дегеннізді гүршікә аунатып, жумалақлап бере қояман. Я палау жегіңіз келе ме? ...

Аздан соң алтын сызыклы бір ләккиннің үстине, екінші ләккин бастырып әкеліп, ашып жибергенімде, пууы парходотын пууындай бурқ ете қалды. „Мийнетім жеңіл, бахытлы қыз екенмен“, деп күліп атыр ойынды шынды Мирочка. Екіншіге балау тарттым.

Холодильникке шама жоқ. Краппан суу жиберіп салқынлатып қойған шампанымды әкеліп, алтын жалатылған бокалларға құйыу үшін тығынын пәтикке тақ еткіздім. Усының бәрі көзді ашып-жумғанша болып атыр.

Дәстурхан жыйналғаннан кейін, бизің жатақ жайымыз проблема болды. Бұл үйге өзімнің „личный адам“ екенлігімді бірінші мәртебе аңғардым. Анайдың уйіне барып жатып келе қояйын деп едім, негедур, табаным тартпады.

Қырманның басында жататуғын адамдай, көрпе-төсегімді шыйратып алып барып, мастерскойға жаттым. Екі жайдың арасы фанер менен бөлінген еді, олардың гүнкідисі еснитілген сайын уйкым қашып, анайдикіне кеткім келе берді, келе берді, енді қалайсыз ...

Мураттың: „дайым, дайым ...“ деген сөзлерін көп еситтім.

Ол ертеңіне де, соңғы күні де кетпеді. Үшінші күні кәт әкеліп құрып ала қояйын деп, Мураттан он алты манат сорасам „пул жоқ,-дейді. „Үш жүз манатына жеңгене жүзік алдық, қасы бириланттан. Ырасс, искусство да нағыз! Екі жүзіне кийім-кейшек! ...“

— Заман жоқ, — дедім кеуілленіп. — Оған сондай жүзік жарасады. Мен айлыққа шекем, жерде-ақ жатып тураман ...

Ертең базар деген күні киши-гирим той жасады. Мен тойға келген узын шашлы, сақал муртлы жас художниклерден де, онша модный болмаса да, сөзлері модный жас шайырлардан да „суу перисин“ қызғанып отырдым.

Емберген „Қос қумыры“ хаққында қосық оқып тост көтерді. Жақсы екен. Маған қумырыға тегегені унады. Бұл оғыры ұналар қус. Бири өліп қалмаса, екіншісі өзіне жубай ізлемейді. Көзіңше өле қойсын, өлгеніне исенбейді, ізлей береді, ізлей береді. Муңлы гуғырлы менен жоқлап жүріп ізлейді, жылап жүріп ізлейді. Әбден көкірегі басылғаннан соң өзіңдей бір жубайы өлген муңды менен муңдасып табысыту-

ғын усы бір биймәләл қустың жақсы кәсіптерінен хабарлар едім. Қосық маған сонлықтан унады. Басқалардың неге қол шаппатлағанынан хабарым жоқ.

Бір әнтеклик жері, тойға дайым шақырылмады, дайым! Әденкі күнгі Мураттың „дайым, дайым“ деп, неге түні менен гүнкил деп шыққаны сонда билдім. „Жай тар, гәрежет аз. Өзім бір-еки кітаптың сүзретіне заказ алып, ушлығынан штегеге пул түсирдім. Өзім дәстеден сабап ишіп отырғанда ...“ деп, Мурат гәсімді өре бастырмады. „Біз ағайын шақырсак, бунның да ағайынның шақырыуымыз керек. Оған сарпай қайда! Баламысаң өзің! Пәкізе, төркінің шақырған уақта, бәріннің қоразын бір шақыртып, қудалары менен таныстырып жибере қоямыз. Соны түсінесен, хәу!... менен питті ерегис. Деген менен, той өзің өзі көтеріп кетті. Келген жора-жолдасының хеш қайсысы да құры келген жоқ. Жаман да өтпеді. Бизің анай менен жақсы мунәсібегте болуымыз бір абырай алып берді ме де! Аұхатты бірінші класс аспазлар астыдағы, официанткалар сылаңлап жүріп, табақ тартты. Қарама-қарсы қапыдағы Искендер—Александр атаның үйі менің ресторанда іслейтуғынымды сонда барып билді. Бірақ, шфейцар екенімді билмейді екен. Келесі күні, кеше қонақлар түтін, арақ сасытып кеткен жайын кемпірине шамаллатысып жүріп, сорады:

— Сен, Миша, қашан директор болып жүрсен, ресторанта ...

— Оны ким айтты, шфейцарман! — Гарры басын шайқап күлді. Бул күлкі баяғы өзім орнына болған шфейцардың күлкисін ядыма салып жиберді. — Мен сени директор шығар деп едім. Сендей уақытта мен Кронштатта ...

— Ким айтты, директор деп?

— Адамлар хәзір сондай той, хожайыны болмасаң, отыңды жақнайды!

— Ол заманлар өтіп кеткен!

— Гарры түсіңбейді-ау! — деді кемпір пердесін түріп атырып. — Ол сениң заманыңда еді!

— Хәуа, менің заманымда еді! — Гарры күле берді, күле берді, тап оңдырмай күлді, басын сиякіп күлді, шулығын күлді. Әжелленіп, жұмысыма кетіп қалдым. „Қарызыңды қатып ал, қатының қалар жанына“. Не де болса, Мураттың құралып қалған қууа-

нышы ашыуға орын қалдырмаған екен Болмаса, гар-
ры, адам ашыуланғандай қылық көрсетті...

Тойдан соң үйиміздің иші мәмлекетлік аударыс-
пақ болған кишкене хәкіметке ұсап кетті. Мурат „Ми-
рочка“ дегенге мен де сөйдеуге әдетленіп кеткенмен.
Сол Мирочка әнейдей болып жүріп, биз түүе Мурат-
ты да бармағының ушы менен жумсап. дийәалдағы
қызлардың сүүретінің бәрін тып-тыйшылағанын алды-
рып таслады. Мастерскойға да қыстыртпады. Тақлап,
целофан қағазға орап, яшикке тығып, шегеледик те бал-
конның мүшеһине салт еттирдик. Мирочка жоқта „көр-
дің бе, қызғанғаны, сүйгені!“ деп, мәс болып мақта-
нады маған Мурат. Хайран қаламан:

— Сүймесе, тийе ме, хәу?

— Адам унатып та тийиуи мүмкин. Соннан бара-бара
мухаббет оянады. Мениң салып атырған сүүретіме сен
түсинбейдң бе: бир түп айғабағар шығыи киятырған
қуишқа телмирип тур. Атын „Үмит“ деп қоя жақпан.
Не үмит екенін билесең бе?

— Билемен, — деймен де басқа жұмысыма айналы-
сып кетемен. Ойланаман, мен яман-ә „чутье“ сы күшли
баламан, түсинбейди деп ойламай-ақ қойын. Мурат өзи-
нің шырайға жубайынан пәс екенлігін абайлайды
екендағы. Келіншегінде қуяштай жарқын, қуяштай
күйдиретуғын толық губарсыз мухаббеттің тууылыуын
қуяшқа интыққан айғабағардай күтип жүр екендағы!
Ониан басқа не болсын? „Қурдастар“ панысын соғамап*
деп, сонша жыллардан бері жыйнап жүрген қызлар-
дың тиіні де соның кеуіли жай табыуы үшін яшикке
қамап таслады. Мухаббет деген жаман, көзінде жас
айландырады. Солай дейди кітапларда, болмаса, өзін
ғой, еле хеш кимге ашық болып көргенім жоқпан.
Назлыны сағына беріуім, еслей беріуім ол, албетте,
қалақ ойлап, балазықтан бир көлде шомылып өскен-
ликтен. Нағыз ашық болғанымда, қашпан көзінде жас
айналдырар еди. Дым болмағанда, бул ўақытқа шекем
жайлауға төрт-бес мәрте мыйықты тартқан магниттей,
тартқан болар еди. Мурат үйленбесінен бурын бир
барып қайттым. Анық ашық болғанымда сонда Назлы-
ны көрмей кетпеген болар едим. Дурыс, көре алмай
кеткеніме қыйналдым. Бирақ, қыйналсам да кете ал-
дым ғой, демек, ашық емеспен. Ойвамаң бизің менен,
мен ондай нәрсеге түсінетуғын баламан. Мураттай му-

хаббет жөнінде лекция оқый алмасам да, көкірегім
сезе береді. Әне, усиндай бир сөзди айтып киятырып
екінші сөзди араластырып жибере беретуғын да әде-
тим бар. Бирдейине бундай емеспен-ау, тек Назлының
үстинеи гәп шашсам сөйтемен, көп сөйлеп кетемен.
Көп сөйлеп жибергенімди өзим де сон абайлап, өки-
немен. Бирақ, жазылған сөзди сызыу аңсат болғаны
менен, айтылған сөзди еситип қойғанлардың қулағынан
сүүырып алыу қыйын. Сизлер еситип отырған жоқсыз-
лар ғой, бәри бир, еситетуғын болсаңызлар да менин
журттан жасырарлық құпиям жоқ. Өзлеріңиз билесіз
ғой; билмесеңиз еле берін биле бересіз: мен яман-ә
ақ көкірек баламан. Сизлерден ресін жасырайын. Жең-
гемиздің хәким болып кеткени де ырас. Хәу, ырасын
жасырып, мен бир, баламан ба? Неси бар, Мирочкаға
хәкимлик, еркелік жарасады. Оны қара жұмысқа қый-
мағандығымнан-ақ өзимди кухняға ура беремен.

Директор апайға өкпели екенлігімди де жасырмай-
ман. Билемен, „чутье“ күшли-дә ақыры бизде! Ол да
өкпелеп жүр. Мен де өкпелеп жүрмен. Ол „бүгін үйге
бар“ дегенінде бармағаным өкпелейди. Мен болсам,
аспазлыққа өткермей қойғанына өкпелимен, деген ме-
нен, үлкен хәмелдарлар үшін биз қусаған швейцарь-
дың өкпесінің бир пул екенін де билемен. Сонда да
өкпелей беремен, неге өткермейди бизди аспазлығын!
Менин аўқат писириуді үүренип болғаным қашпан.
Жүре беремен бе көрінгеніні малақайын қыстырып?

Базда-базда Мирочкаға да өкпелеп аламан. Ол
Муратты өкпелеткени үшін өкпелеймен. Оның зейніне
тиймеғени, „суў перисінің“ илхам перисін үркітпеге-
ни мақул еди. Бурын иске кетсе, келгенінше асығып
отыратуғын Мурат, енди Мирочка дежурствоға кетсе
қууанады. „Бүгін жұмысымды өндирип қаламан“ деп
қууанады. Себеби, Мирочка бос күнлері, екеуи пар-
дозланып, киноға кетиуи, бизін аўқат таврлап қалы-
уымыз керек. Мурат бундайда шала қалып баратырған
жұмысына қарай-қарай, басын шайқай-шайқай кетеді.
Тек маңырауы кеміс болмаса, жетектегі текегі усап
кетеді, қыйналып кетеді, ойланбап кетеді.

Жақыннан бери қайтып келип, тоңқылдасып, уры-
сатуғын әдетті шығарып жүр: „Мирочка, — дейди жа-
лынышы, өлпен дауыс пенен. — Сенің түсініуің кер-
рек еди. Маған ўақыт қымбат. Мен творчество адамы-

ман ғой. Қурышланып илеп атырғанымда, аўқаттың писин қалғанын қыйналамаң. Қыдырыспақты азайта-йық", деп жалынады. "Сен медиксен, мен художникпен. Екеуіміз де адам емлейміз. Сен бойдағы кеселди емлесен, менин адамлардың руўхый кеселин емлем, сулыўлықты, сулыў сезимлерди қолына услатып беріўге талпынгым келеди, түсинсе, жаным-аў, түсин", деп күйинеди. Мирочка да түсинеди. Сол күни киноға барылмайды. Бірақ, Мирочканың кеўилсиз жүргенлерин көрип, Мураттың да қолы иске бармай қалады. Еки жигиттиң ортасындағы ақ ботасы, еркеси жайтаңламай, ойнақламай тұрса, буннан қыйыны жоқ. Қыйналып қаламыз. Биз сонғы севансқа билет әкеліў ушын, театрға жуўырамыз ...

Мирочканы "искусствоны ҳурметлемейди" деп, Мурат бийкар өкпелейди. Мирочка ҳурметлегенде қандай "барлық искусствоның ишиндеги бизге ең әҳийетлиси кино" деген Ильичтин сөзине шекем ядтан биледи.

Бірақ, мен Муратты аяй бермен, аяй бермен. Базда адамлардың ишиндеги ең бахытсыз творчество адамлары шығар деп ойлайман. Журт дем алғанда булар дем ала алмас! Базы күнлери мастерскойда жататуғын менин бас ушымда түни менен тықырлатып шығады. Азанда сериппесиниң әри кеткен гөне креслосына көмилип, уйықлап атырғанын көремен, бундайда ол мына жазыўшылар өлгенде: "қәлемин қолынан тасламай, өлип кетти ..." деп, газетаға жазады ғой, әне, сонын дәл өзи бола қалады. Бийжағдайлаў салбырап кеткен он қолында кисти, сол қолы жансыздай бир жағында салқылдап атырған, басы қорадан салланған суў қабақтай салбыраған, күнинен бурын ақ ене баслаған ири толқынлы шашы бетин жаўған ҳалатта көремен. Әне, сөйтип ләззет алады, ҳаялы анаўжақта ақ балықтай аўнақшып, бир кәтте бир өзи жеккесиреп жатады. Мирочканың сонғы уақытлары ашыўшақ болып кеткениң де соннан көремен. Бир сапары: "Улымның улына, қызымның қызына айтып кетермен-аў, сүүретши көрсениз саяңызды аўлақ салың деп" — тонқылданып атыр екен. Үстине келип қалдым. Гап тыйылды. Мурат әлле неге тутып мастерскойына кирип кетти. Бірақ, иследеди: "кеўилдиң хошлығы жоқ, ғошшым", деди сорамасам да. Бул маған шағынғаны еди. Холосты

бир түп айғабағар әлўан дөнген көк жийекке телмипер еди, лийкин, қуяш та шыға қоймас еди ...

Есиме Волконскийдиң Безуховқа айтқан гапи түсе берди, түсе берди: "та-ап, қалыңлығыңның өмиринше-зейинше тиймейтуғынлығына исеңбегенше, үйленбе, достым, үйленбе, достым ..."

Гүзди узатып салды да гүзетке қыс келип турды. Арқадан ескен самалдың бәри китаптағылардай жағымсыз бола бермейди. Жағымсыз самал қубладан да, батыс пенен шығыстан да есе береді. Сонлықтан да ол — самал. Мысалы бир, қорқыныштай, қәпелімде күтпеген жағыннан есе қояды. Бірақ гүз басынан-ақ жүгин таслап, қыс пенен айқасақа жалаңашланып шыққан талдардағы бирли-ярым жапырақларды жулып кетіўге "любой" самалдың шамасы бар. Кешеден бери самал, ырасында да арқадан еди. Талдың сулыўы ақ тереклер менен қара таллардың қалдаурап тұрған запырандай сарғыш жапырақларын шақалардан үмиттей үзип таслайды да, тротуардың үсти менен сырғанатып-сырғанатып, қыйлы-қыйлы размердеги, қыйлы-қыйлы модадағы туфлийлердин, стиклердин, биз өкшелердин ултанына паяндоз етип төсейди. Нәўбәхәрде қылтылып көриниўиниң өзи кеўилди көтерген жарқылық енди хеш кимге керексиз, сипселердин ушларында шоласып, кеңе барады.

Мен усындай жол менен жүрип, жұмыс орнына келдим де алды менен өзимниң сыртқы кийиминди шешип, қыстырып қойдым. Себеби, аўқат жемесем де, ресторанымыздағы биринши клиент өзим еди. Жана сары лампаслы формамды кийейин деп атырғанымда буфеттен Дина деген қыз:

— Кийме, — деп ескертти. — Апайға бар, таза форма береді.

Жақында хеш себепсиз-ақ Малтабар ағай шығып кетип, бул қыз орнына келген еди. Бизин Мирочкадай болмағаны менен, сулыўлыққа оған бериспейтуғын нашар. Қаршыдан келген. Еле жөнлеп таныса алмай атырман, сонлықтан, неге келгениң де сораман, яқшы ма? Жасы бизлер қатарлы болса керек, бірақ, көзлери ойшан, сәл нәрседен шоршына береді. Мен оны кийик-

тин үркек куралайына мезгетемен Бир айыбы, онша наз, жылға дегенди келистире бермейди, өйте қояйың деп талпынбайды да. Бундайға бизин Мирочканы жибере бердағы! Директор апайда да бар бул қасийет.

Мен директорға кеттим. Кабинетинде бир өзи екен. „Пулин сорармекен?“ деп едим. Жақ, алтын тислерин жарқылдатып күлди. Созган қолымды кемсалыққалау жаздырды да: „дарымастан кеттиң ғой?“ деп сыбырлады. Соның арасында Зина деген зал баслығы кирип келип, мүшкилимди аңсатластырды:

— Столларды бириктиремиз бе, тура берсин бе?

— Тура берсин. Дөңгелек стол бириктирүүге қолайсыз.

Баслық шығып кеткеннен кейин директор апай: „қаша берме, барып апанын кеуилин алып тур. Пул сораиды деп қысынбай-ақ қой, тапсаң, берерсең, таппасаң, кете берсин“, дедидағы тапсырма бере баслады; Бүгін шаруалардың кеңесі болады екен. Соған келгендердин жарпысы түсликти усы жерден, жарпысы кафеде жейди, соған бизин пәкизе, мәдениетли болып турыуымыз ушын, жаңа форма кийиуиниз керек екен. Айтыуына қарағанда бүгін бизге кийим қыстырғыш жетпеспейтуғын, ҳәр қайсысы бир илдиргишти бәнтлейтуғын нәхән-нәхән тумаклар келетуғын, жүдә шаққан, серли болмасақ, қыбын болагуғын қусайды.

Ресторанға азанғы пәтте адам киргизилмеді. Азан менен адам аз болатуғын әдет бурыннан бар. Азан менен жүрегі тартып шыққанлар онша табыла бермейди. Сонда да бирли-ярым бурынғы клиентлеримиз — похмелшилер есикти тартып, жалынып-жалпайып кетип тұрды.

Буфетши Дина „ауызына жазып қыстырайық, сен официанткалардан қызыл қәлем тауып кел. Көк болса да болады“, деди. Әкелип бердим.

Астақтадай ақ картонға поднос көтеріп баратырған зал баслығының дәл өзин салыпты. Астына „Саат алтыға шекем ресторан алдыңғы шаруаларға“ деп, майдалап жазыпты: „Бул өзи бир күнлик дағаза, сонша машақатланып не қылады“ деген ой кешти қағуға алып баратырған менен. Қайтып келип, „жүдә художник екенсиздағы“ дедим, онша таңланбасам да таңланғансың.

— Бола жазлап қалып едик ғой, пайдасы не? — дейди әлде қандай бир өкиннш пенен. Мен басқа жұмыстарыма айналысып кеттим.

„Ауылдан ким келер екен?“ деген ой толғандыра баслады.

Усы жерде ислегели бери районымыздан талай-талай көз танысларды көрип атырман. „Ауылдан қашан қалдиниз?“ десем, гәси оқып атырған, гәси бир-еки жыллықта көшип келген болып шыға береді. Тек ғана сол районнан танығанға ма, маған базда районда адам келмағандай, „турымтай тусына, палапан басына“ қашып кеткендей көрине беретуғын еді. Бүгін саат бирден кейин, бас пүкил район көшип қелгендей сезилди. Мен мысалы, „пайтахтын ресторанында емес, районын ресторанында тұрған шығарман“, деп ойласам да ҳеш ким кустаны қылмас еді. Я алдыңғы шаруалардын бери бизин районнандағы, я бизин районның шопанларын „соверде өзиңиздин ауылдын баласы бар. Солот жағарлық етеди“, деп, бизин ресторанға жиберген. Екеуинин биреуи.

Мен имканиятынша сыланып-сылпанып, үлкен қаланың өзине үш-төрт айың ишинде тәпси урғанлығын жәрсегиу ушын қолдан келгеннше сыпай, мәдениетли болып турыуға талшынып атырман. Буным да онша келисп атырған жоқ. Таныслар менен алды менен қол алысып, кийимлерин соң алып кетиуім, жууырып баратырып, я пластмассаға ойылған номерлерди қысыллап, жууырып киятырып, ямаса биреудин кийимине қол созып атырып, аманлық-есендик сораesyуым керек. Малақайлары менен-ақ кирип баратырған ғаррыларды ир-кип, тәртипти түсиндиремен. Олар әдеп көниқиремей турады да: „қалада бас кийим алыспақ бар, деп еди, ярас екен-ау“ десип, күлседи. Соң: „Мына баланы танып тұрсаң ба? Бизин Хайтмураттын жийени ғой?“ „Әйтеуир, шырамытаман-ау“ десип, гауқылдасды. Оннан кейин барып, малақайларының ишлеринен тақыяларын сууырып алып, қолыма құлақшынын услатады. Ал, жоқлар шапанының қойын қалталарынан бир ғартар орамалын тауып алып, басына танып алғанша, „қойып тур, мына қалтама салған қусаған едим“, деп еглейди. Соған шекем, мына жақ бөгетке кепленген ағыстай толып қалады. Сөйтип жүргенде бизге сыланыу қайда, сылпаныу қайда.

Адамлар сәйге тартайын деген еді. Қадір билістен, жан ашырдан хеш кимді көре қойғаным жоқ. Көз тағыс көп еді. Енді үй-ішлердің ауқалын билиўге, анықлап сарасыўға болады. Менлибай ағаны көре қойсам, үйге ертіп әкетип, мастерскойда қондырсам да, гүни менен сөйлесип, маўқымды бир басып алыў ойымда жоқ емес. Бирақ, ол шақырылмады ма, көринбеди. Несине шақырсын, бизиң фермадағыларды алдыңғылар* деп шақырса, басқа ферма, басқа совхозлардан әскерликке бала шақырғандай спыртып шақыртыў керек.

Изи тамшыға айланып тынатуғын жаңбырдай адамлар тамтуллап-тамтумлап, биротала тыйылып қалуўға қараған еді. Қәпелімде есиктен Әлимбаи аға көринип қалды. Алдыңын ырсапалап күлип шықтым.

— Ассалаўмалейкум, Әлимбаи аға! Хаў, Жаңабай да бар екен ғой...

Жаңабайды көргендеги қуўанышымда шек болған жоқ. Тап, ауыл көшип келгендей болды. Мурат үйленгели барған емеспен. Мурат „барып қайт, хабар алып қайт“ дейди. Ойласпай, дағы етпей үйленгени, оның үстине тойға шақырмағаны ушын кейинди деп, бармаға дайымнан өзи қорқып жүр. Енди, тергеўге алды менен бизди айдап болып, өзи соңынан бармақшы, көрди бе, сумлығын. Мен де сол үйленгели лазымнан қалып, соң барыўға бетн шыдамай жүрген қаялдай шерменде болып жүрмен.

Алдыңын анықлап шыққанымды қәйтейин, екеўини бирден әжепленип қарасқанын қәйтейин! Әлимбаи аға қолымды суўық селки алды да:

— Халыққа хызмет етип атырсаң ба, ғошшым?— деди күлмесе де күлген болып. Мен буны әдебиңде ырасқа жорып, шулығындым:

— Хаўўа, аға, хызмет еткенде, сорама... Бүгин жан ауыр болып тур. Адам көп...

Тағы бир нәрселер айтып, үйге мирәт ете жақ едим, бизиң менен иси жоқ, өкпеси бар адамдай дөңирейсип қарасты да екеўи бирден ишкерилеп кетти. Жаңабайдың ишкн сезимин бурыннан соңға көзи айтып турады. Ол маған хеш нәрсе деген жоқ. Бирақ, көзи менен сөгин кетти.

Хәммеден кейин кирген олар хәммеден кейин де шықты. Әлимбаи аға: „Анаў бәндиўанын қайда?— де-

ди. — Барып айт. Совхозға художник оформитель керек болып атыр. Ислесин барып, ақшаны молдан төлеймиз“.

— Бармас, — дедим басымды шайқан. „Пайтахтағы рекламбюроға бармай жүрген адам совхозға барама?“ дей жазлап, өзимди зорға иркип қалдым: — Бүгин үйде қонын, жақсылап түсиндириң, балким барар, я басқа биреўди табар...

— Қызықысаң? Ауылдан шыққан художник бармағанда басқа барама, барады, айт соны, — деп тапсырды да бүгин қайтатуғынын айтып, айнаға қостандып кетти. Жаңабай қолымнан пальтоын, малақайын жулып-жулып алып поезды кетип баратырғандай шалашарбы кийинан де.

— Не қыласыз, сылана берип, — деди. — Жүрсеңиз де, Әлимбаи аға! Айнаға қарай берип, сиз бир, сүүретке түсе жақсыз ба?

Жаңабай қапыны тартып урып кетти. Оның биймәни-ашыўын неге жорырымды билмей жаңа ойлана баслағанымда қайтып кирди де:

— Саған бир нәрсени айтпасама, ишме сыймай баратыр, — деди бармаған шошандатып. Мен бир жаналық айтатуғын шығар, ең болмаса, неге ашыўланғанын билемен ғой деген ой менен:

— Сөйтсе, жора, жаңа хабар айтып, қуўандырып кет—деп, едгериле бергеним, даўысының барғанынша бақырып, манлайыма бармағын шошайтты:

— Билесең бе, ким екениди? Сен последний подлец екенсең...

Тас төбесинен тоқпақ тийип, есенкиреп қалған адамдай анырайып тура бериппен „Ол неге өйдеди. Мақсет?“ деген Динанын қоныр даўысы шықты; „Еси дурыс па? Пянь ба?“

Жаңабайдың ондатра малақайы айнадан өте бергенде жетип алып, жағасына жабыса кетиў ушын есикке шекке жуўырып бардым да, тағы өзимди бастым. „Ырасында да подлец шығарман“ Изимше, әлле нелен қәу-етерленип бүфеттен жуўырып шыққан Дина: „пянь деген айта бередн. Оның несине қызасаң, қызба, қой,* деп сыйпалап, жүнимди жатқарып атыр еди. „Кәне, орындарымызға барың“ деп, директор апай екеўимизге бирден кейин жиберди: „Өйтип, жаласа бермен, келген менен салғыласқаныңыз-ақ жетер“ Дина алакөзле-

нип қарады да бір түрлі болып, орынына кетти, Мен сол исиниұм менен қала бердим.

Кешки аўқатқа шаруалардан келмеді десек те болады. Кими қайтып кеткен, кими қонақ жер ізлеп кеткен болыуы итимал.

Түстеги аўқаттан аўысқан гөшлерден буфетши, директор екеуі падиос пенен бас аспазға алдырып, бөлісіп атырған екен. Төрт жүз граммдай піскен гөшти бағанағы жғзған дағазасына орап, Дина менің сеткама салып қойды. Рестораннан дәмиккелі усы сетка қасынан қалмайтуғын болған. Қыздың қолына алыуға тартынып, әри-бери қыйпалақлап едим. Директор апайды анау-мынау деп бузып алатуғын түрі болды. Буны көп сөйлетеуі үшін алып шығып кеттім.

Ресторанның саат он бірге шекем ислеуі керек еді. Бүгінгі план орынланды, енді жауып кегиуге де болады. Бірақ, кешки палаудан аўысқаны көп екен. „Соны сатып кетпесек болмайды“ депти апай.

Дағазаға гөш оралғаннан соң, есик ким болса соған дархан. Бағанағы дирилди басылайын дегени менен еле ашыу бар. „Енді біреуі намысыма тийсе, арымды алып қалайын“ деп ойлап қойдым.

Келгенлердің кийімлерін күйеуі менен урысқан даялдай тәрс-түрс жүріп қыстыраман. Бүрінғыдай „кели-келин“ дей бермеймен.

Ресторан жабылуға аз қалып еді. Ең соңғы клиентлердің біреуі кийиніп болып: „қолды әкел, берман“ деди. Апардым. Алақаныма басып атырғанының тыйын екенін билдим, билгенім де сол, Жанабайдың жуғып қалған қалтыратпа қайтадан тутты. Жазып қарасам жигирмалаған бір тиінілық алқаның аясын толтырып тұр. Керилип тұрып, иіесінің бетіне шашып жибердим. „Тәңір жарықасын күтпін“, мардығып тұрған жигит, бетіне муздай суу бүриккендей есеңкіреп қалды дағы, көзін дөңгелендіріп, сөгіп жиберді. Мен де тумсықтың астынан, құлақ шекеден алдырып отырдым. Милиция келип, қолымды тауламағанда шауласып жүрген официанткаларға башартпайтуғын едим. „Қойып тұр, — дедім милицияға. — Кийиніп шытайын. Бірақ, анауды да алып жүр“.

Кийіндіріп, сеткамды қолыма услатып, машинаға ентелетіп жиберді. Қарасам, дауагерім әлде қашқан миніп, мурынының қанын сүртіп отырған екен. Көки-

регние теуіп жибере жазлап қалдым. Милиция еңсемнен нуқып отырғызды.

Хәдийсені өзі ақ сорастырып билип, әдеп бизге соң, дауагеріме:

— За оскорбление личность, билесен бе, неше жыл алатуғынынды! Бул не, дивуана ма? — деди. — Сен де шошқиламай ақ қой, — деди маған. — Сабағаның үшін сен де сазайынды тартасаң ...

Ақыры, екеуіміз бірден жалынып-жалпайып, сол қарада жарасып қутылысқан болдық.

Рес оран еле ашық екенін билемен. Сонда да дууры үйге тарттым.

Себеби, мен енді бір қарарға келген едим. Жанабайдың неге сөгіп кеткеніне де, Әлимай ағаның „халыққа хызмет етіп атырсаң ба?“ деген гәпиннің мысқыл екеніне де түсиніп қойған едим.

Аўқатланғаным жоқ, келдим де жатып қалдым. Күндегі әдетім бойынша ерте тұрып, аўқат таярлауға да кириспедім.

Бүгін бирінші мәртебе ләкки усламай, хозыякаға усламай стол дөгерекедідім. Столдың үсті күндегі өзім жасағандай емес, қөрениш. Менің кейпимнің қандай екені менен басы айналған адам болған жоқ. Мен, мен, бірақ, буларды шолып үлгердім. Мурат, бәлкім, салып атырған сүүретінен қуяшты қалай шығаруыдың ууайымында шығар, ойланып отыр. Мирочка кесаны, нанды кемсалыққа услайды.

— Сеткада гөш бар, әкел, — дедім усы үйдің еркегі қусап.

Ол сеткадан қағазы менен әкеліп қойды да қолыма пышақ услатып, кухняға кетті. Бул маған „туурай бер“ дегени. Кім менен болса да урысқым келип отырған мен гөш пенен пышақты Мурақа ысырып: „әкеліп бергенім аз ба, туурай жең, қолларыңыз бар“ дегенді үнсиз „қышқырып“ өттім. Мурат буныма да итибар берген жоқ. Қолы орамда болса да ойы әлде қайларда болып, қағазды жаздыра баслады. Ләккісин алып Мирочка келип отырды. Мурат гөшти ләккіге салып таслап қағаздың жыйрығын жаздыдағы сер салып:

— Мынау бір художниктің қолы ғой; кім жазды? — деди таңланып. — Официант қызды да қатырып жиберипті. Аўқатының пууына шекем ... Официантканың кеуіл күйін де билиуге болады. Кім салды?!

— Бир буфетши, — дедім де қойдым биперуалық пенен. Мурат басын шайқалды: — Өмірде өз орнын таппай жүргендер көп-ау! Мынаның өзі тағын художник, бунны орыны буфет емес ...

— Әлімбай ағаны көрдім, — деп, гәһин бөліп жибердім. Усы „өмірдегі орын, муҳаббаттегі орын“ дегендерді есиге-есиге зеригип кеткенмен. Соңлықтан, сөзін қасақана бөліп отырман: — Сени совхозға келсин деп атыр. Художник — оформитель керек, өзимиздің совхоздың баласы келмесе, ким келеді деп атыр ...

Мурат та, „суу перисі де“ көзінен жас шыққанша күлді. Күлмей қалған тек мен болдым. Мурат күлкісін басып:

— Мынаны салған художникке айт, — деді лайкин-лайлеу етип. — Художник қызға үйленсин. Өмири ләззет пенен өтеді ...

— Ол үйленбейді, қыз бала ...

— Ға-а? — Мурат таңланды. — Онда айт, қашан бир художник ашық болғанша күтсин, болмаса бахыты ашылмайды ...

Мирочка столды қойып қалды:

— Мен кете қояйын, сен бахытлы ете ғой, соны! ...

26

Бир хәптеге шамаласты, жұмысқа бармай қалдым. Есімге Жаңабайдың сөзі түсіп, нықартып тұрғаны елес-леген сайын Муратқа жиним атлана береді: „Мени әнейдей жеримнен қозған!“ деймен өзиміен өзим. Үйде жападан жалғыз отырып тоңқылданамаң.

Бәріні енді түсініп атырман: ресторанға барған күні пенсияға кетип баратырған гаррының басын сідкіп күлгені де, Искендер ата-Александрдың неге „қашан ресторанға баслық болдың?“ деп сорағаны да санама енді сиңисип атыр. Сиңискен сайын сол күлкілердің кумалақ-қумалақ ызасы батып баратыр маған.

Мурат „жұмысына бар“ деп айтпайды. „Дардай болып, майыптың исин ислеп жүргеніңе намысым келип жүр еді,“ дейді қайтама. Оның есөсіне, „суу перисі“ жұмыстан кеткеніме нингендей қайысады. Билемен, неге қыйналып жүргенін. Мут аухаттан айырылып қалды. Енді бұрынғыдай салтанат-сейіліне екеуінің де айлығы ауыспайды. Бул үйге күнге кем есаптан он ма-

218

нат ақша кетип тұр қазір. Менин енді жұмыс ізлеуім керек еді. Мурат менин шыққанымды биліуден-ақ рекламбюроға қатынап жүр. Қазірше, санлақ жоқ қусайды. Бұрынғыдай „үлкен тема“ деген сөзі жоқ, редакциядан, кітаптан заказ алып қайтып, түни менен пахтаның, салының сүуретлерін, ямаса бир диаграммаларды, „Черчение“ кітабының сызықтарын сызып отырады. Үлкен тема—тамақ болып тұр қазір. Уллы-уллы адамлардың таланты ушын бирай-арым жан ашыры өз бахытын құрбан етсе арзыйды. Бірақ, мен бұған көнбеймен. Себебі, Мураттың уллы художник болатуғынына көзім жетпейді, екіншіден, дүньяға гдім ушын адам шығады, оны билемен. Бірақ, мен биреу ушын шыққан болсам, мениң ушын ким шығады, соны билемеймен. Соңлықтан, мениң де хеш кимге құрбанық болмай, өзимнің жолымды ізлегім келеді. Балким, менде де бир нәрсе бар шығар, күлдің арасындағы қоламта да ен болмаса, жылыта алмағаны менен жылтырай алады ғой. лайкин, мен өзимді еле оған теңегім келмейді. Кемінде эле, егер машина басып кетпесе, еліу жыллық өмірім бар, бул, адам ушын узақ өмір емес, әлбетте, бірақ, сол қысқа өмірдің өзінде-ақ талай нәрсені айта жүрген дей етип өліп атырғанлар аз емес. Менин де бир нәрсе ислеуім керек, ақыры! Я жоқ болууым керек, я бар болууым керек, қанжылым турмысқа, енді ізеп баспайман!

Усы ойға келиу отырғанымда мастерскойынан Мурат шығып кийіне баслады. Мирочка сменасына кеткен.

— „Черчение“ни өліп болдым, соны тапсырып, пул сорамасам, — деді жеңі қырылған пальтосына қолын суғып атырып. — Шырұаннан тарығатуын түриміз бар. Сен де, ғошшым, бир жерден қолайлы, маңлай терлетіп ислегендей, ис қарап көремисен, қайтесен ...

Басымды екшен қалдым. Ол айтпаса да бүгін ойым да бар еді.

Әлле ким есикти қақты. Қарасам, Дина! „Шешин“, десем, „усы жерден қайтаман, апай шақырып атыр“, дейді. Есімге Мураттың мақтағанлары түсіп кетті. Қадимгі швейцарлық әдет пенен ушып тұрдым да, жылпылдап жүріп, кийімлерін сорай бердім:

— Былай шығып төрле, он минут демінди ал. Ентигіп тұрсаң ғой! Сени бир художник „художник екен“ деп атыр. Соны айта жақпаң ...

219

— Тапчканды әкеп бер, анау сүүретлерди көрейин-сон қайтаман.

— Әкеліп беремен, пальтонды бере бер? — деймен, бармақларымды жыбырлатып: — әкеле ғой, бери, бере ғой, ... бәрекеллә!

Өллім азарда төрге шығардым. Ол отырған жоқ. Сүүреттерди шолып кетти. „Мынау бір, оғыры әжайып нәрсе ғой! — деди „Ғазлар қайтып баратыр“ дыи тусында көзінің қарашығы ұзақ дирилдеп. — Қарақалпақта да бундай сулыу жерлер бар екен-ау! Шербаковтың „Волга“ сынан кейін емес! Бар екен-ау, бунадай жерлер! ...“

— Бар емей, хау, — дедім мен танланып. — Сенің Қаршыңнан басқа жер жаман ба?! Бар ғой, буннан да сулыу жерлер көп. Соны әлемге танытатуғын Левитан жоқ...

— Мынаны салған адам тегін емес, қарақалпақтың Левитаны!

— Әй, қой-ә!

— Яқ, шыным, — деди қыз ықласланып. — Түсинбегенге бул ешейін бір сүүрет, түсингенге „Ғатан, айралық“.

— Ал, енди, мынау „суу перисине“ қалай қарайсаң?

— Усы қызды сүйели екен ғой ...

— Оны қайдан билесең?

— Барлық меҳри-муҳаббетін төгіп салыпты ғой, билмей не? Мынау пейжазда ... Не десек болар екен, художниктің тууылған жері емес пе? — Мен басымды ырғадым. Өзінің сезімталлығына ыразы болғандай басын шайқап: „Биз де бір нәрсені абайлайды екенбиз-ау, — деди. — Балалығы өткен жер, адамды, өмір бойы илҳамландырады дейлі ғой. Мен де Бухараны жақсы көремен ...“

— Сен Қаршыдан емессең бе? — деймен Бухараға хәуесленгеніне қарап. Ол бетіме, шоршыныңқырап қарайды-дағы: „Сөйдесе де болады“, дейді астарлылау: „Мастерскойын да көреміз бе?“ Мен; „хәзир-хәзир“ деп, кинодағы Чарли Чаплиндей жууырып кеттім. Көрпестегім еле жыйналған жоқ еді. Жумбаршақлап атырғанда кирип келді. Жүзлеген кист, алабажақ банкалар, мольбертта, этюдник ... Шала-шарбы сүүретлер, қыйлы-қыйлы қалемлер, Мураттың бояу-бояу халатлары, серпісін ойылып кеткен гөне кресло, қол сүрте-

туғын шобытлар, ацетон, анау-мынау шийшелер бығып, өжиренін ишінде үлкен бір бийтәртіптілікті пайда етип турар еді. Қысынып кеттім. Кербаз хаяллар бундай өжиреден абайлап жүриуі, ең болмаса кирип келгенде бір мурын жыйырып алыу керек еді. „О, усындай бір мастерской, әрманым еді-ау! ...“ деди екінишли түрде. „Мастерскойлы бір художникке ашық болған шығар“ дегеннен басқаны ойлағаным жоқ.

— Абайлап жүрмесең ... буның өзі ... үстінди патслап аласаң ...

— Үйленген бе? — Мына сорау ыңғайсыздандырып таслады:

— Жаңағы „суу периси“ — жеңгеміз ...

— Әрмансыз келиншек екен, не ислейди?

— Медик.

— Дурыс болған екен. Екеуі де адам жанын емлейдидағы ... Қайтаман ... Алай „жумысына келсин“ деп атыр, „бүгін келсин“ дейди ...

— Аўыздағы өжиреде кийинип атырып, „Мынау шопан сағынышларында“ шопан сағынып отырған жоқ, — деди. — Таза үйреншик ұағында салған ба?“

— Шырағым-ау, таза үйреншик болмағанда, жоқ сағынышты қаяқтап тауып береді, маған“ дедім ишимнен. Төменге түсип баратырып:

— Апайға айт, бармайман, — дедім басымды шайқап. — Орынım ол емес екен. Анау күнги „подлец“ деген жигит соны айтты.

— Өзің билесең, — деди қыз кейіпсізлеу. Саған ақыл айтыуға, „орынның сол“, деуіге, өзін де орынмыа түспей жүрген адамман ...

Тас болмаса, үйде жәнжел шығарған Мураттың гөнін айта жазлап қалдым: „сен художник тауып тий“ деуі, қыйын ғой, әлбетте ...

„Ығбалына ыразы адам бармекен сира!“ деген ой қалдырып кетти ...

Сон мен үйде көп отырғаным жоқ, жұмыс ізлеп кеттім. Механизацияласқан сапачистка мекемесіне ғайратлы қара мийнеттің адамсы керек екен. Приказ алып, азыннан баслап, кирисетугын болып қайттым.

Азанда гөне кийімлерімди кийип кеттім. Түске шекем, қасымда жасы қырықтардан асқан екі хаял бар, үшеуіміз адамлардың есіктерінің алдыларына гөне ишкке, жампық дәгенлерге салып қойған сыпы-

рындыларын машинаға тийеп қаланың сыртына шығарып тасладық.

Түстен кейін маған брезент киім, брезент қолғап, көз әйнек беріп, қасыма тағы бір кейуаны қосып, цистерналы машинаға мивгизип жиберді. Қайда жиберген менен не жұмысым бар, рабочийның талабы қайда жұмса да барып іслеу!

Бір ұақытта қарасам, дуппа-дуұры ресторанның шарбағына кирип баратырмыз. Хәжетхананың қасына апарып түсирди. Шофер шуқанағына тақап қойды да қолыма темир сояу ұслатты. Анау кейуаныға бул жұмыс бұрыннан-ақ таныс екен. Өзи-ақ киришип кетти. Шофер:

— Гегирдекти салып жибер, мен тарттырайын, — деди. Шабан қыймылдадым. „Сойқап-сойқап, анау сүмелекти жықсең! Не, сояуды сәнге ұслап тұрсын ба?! Қызық бала екенсең!“ деп, бақырды шофер.

Күн желемик болға да іслеп кеткен жеримдегилерден қысынғанымнан терлеп жүрмен. Дина киятыр екен, Жалтарған жағымдағы складтың ашық қапысының төріндегі қараңғыдан:

— Хәй, ессиз бала, бүйтип жүргенше жұмысына келсең! — деп бақырды. Апайдың дауысын танысам да еситпегенсип, машинаның мына жағына тайсала бергеним, Дина хәрре көзленип қарады да:

— Мақсет, хәй! — деди көзлерин жыпылықлатып. — Өмирдегі орым деп ... Сау барсаң ба?

Сол күни, хукиметке мутқа іслеп бердим. „Шығар“ деп арза да жазғаным жоқ. Былай шыққаннан соң машинаны тоқтаттым. Шофердың „бол-ха болып“ еситпегенсип сыртымағы брезентлерди арқайын шештим. Шештим де көз әйнегі менен қоса, кейуаныға ұслауы. „кете берип!“ дедям.

Бүгін Мирочка сменада болады. Түнде келмейди, оны билемен. Муратқа бүгін не жұмыс қылғанымды айтпай-ақ қояйын деп едим, мен кирип келиуден танауын тартып-тартып: „бір нәрсе басып келдің бе?“ деди де аяғымға қарады. Мен бас шайқағаннан соң барып, порточканы ашыу менен бола берди. Артына лаппа бурылып:

— Слушай, саған айтаман! — деп бақырды. — Басқа талап қурып қалды ма?!

— Мен іслеуің макеме жоқ, бул жерде! — Өзи-

нің жайлаудағы гәпни өзіне айттым. — А-ал, бул жұмысты менен басқа ким іслеуді деп ойлайсаң? Іслеуді керек ғой биреудің ...

Соның менен гәп кесилип қалды. Үш күннен соң қурылысқа кирдим.

27

Әскерликтегі алған өнерим жана бір дәртке асты. Мен усы ұақытқа шекем, қурылысқа келе қоймағаным өкиндим. Пәкизе, төртинши разрядым бар еди. „Маманлығым жоқ“ деп, көзсиз урыаа бергенше ұсыған келе қойғанымда жайлаудағыларға дуу-дуу гәп те болмас едим. Мен ол кәрадағы хәш кимнің насарынан қорықпайман. Бирақ, неге екенін қайдем, „Мақсет асханада қол бала болып, көрингеннің киимине жармасып жүр ...“ „Мақсетти ол жұмысынан да шығарып, асханың хәжетханасын тазалауың египти“ деген гәплерди басқа еситсе де Назлының еситпегенін тилей бермен. Туңғыш мухаббет, бәлким, солай оянатуғын шығар. Мурат менен Мирочка татыу күнлери пышықтай жаласып отырады. Оиша уяла да бермейди. Сондайда мениң хәуесим кетеди. Көзіме баяғы бир айлы түн, суудан шығып баратырған суу перисиниң елеси ... Бирақ, сол Назлы болып елеслейди. Хәйранман. Жайлауды, жайлаудағы Назлыны сағынман. Бундай хәлат бұрын менде бола бермейтуғын еди, хәйранман! ...

Өрген хәр қатар гербишимиз бизди жоқары өрлетеди. Жоқары өрлегенимизди жерге түскеннен кейін ғана билемиз. Қасымда іслеуің жәрдемшилериңнің ең жақыны — Петро. Бизлерден зәрре үлкенлеу. Диналар менен бир секцияда турады. Жиһи-жиһи барып тураман. Келиншегі Флора — татар қызы, сөйлемшек, ойыншыл, қытықшыл келиншек. Үйине барсам, жигирмалаған татар қыздың атын дизиі таслайды. „Татарға үйлес, өзін Қазанға алып кетемен“, деп, хәзил етеди. Бирге қыдырып жүргенде базда бирли-арым таныс қызларын көрсете де қояды. „Сен Динаға үйлен. квартирасы бар, өзи де тынық қыз. Қайин енең болмайды, күйеуді қайинене өртейді, сени сорап береди“ деп те соқтырады. Бирақ мен еле кимге үйлену кереклигин ойлаып көргеним жоқ. Сәрсенбайдың үйленіп қойғанын жақында Азаттан еситкели насарым Наз-

лыға ауып жүр. «Қоя гурайың-шы, — деймен. — Ашық емес шығарман, ашықлық болса жөнлеп ояныс. Мен шыдай алмай өзім баратуғын болайын», деймен өзім өзім. Ашықтық та Мураттың айғабағарының күткен қуанышдай шмеға қоймады. «Сөйтп жүргенде бیرهу қағып кете ме» деп те қаулығаман. Кітаплардағы қызлар «өз тағдирим өзімде» деп, жулқынып турғаны менен қаладан алыста, көпшиликтен тыста кемалға келген жайлау қызлары тағдириниң жылауын көбинесе ата-анасына берип қоя береді. Бундайлар көп емес. бірақ, баршылық. Назлы да сөйтсе деген ой базда-базда шоршытатуғыны ырас.

Жақыннан бери, «әй, дайым бақырса, бақырсын. Әри дайымды көрип қайтайын, әри тайымды үйретип қайтайын» деген тәуекел дэрип жүргенде зүрәт тойымның дүмпиуи жер жара баслады.

Дайым ийегинде жаны болса бул тойдан қалмайды. Ат шабылады, ақыры, палуан тутысады. Өзім есимди билгели дайымның бундай тойдан қалғаны ядымда жоқ. Оның үстине, Азаттан еситип қалғаным бар: «узақ айдауға сениң атыңды сейислеп атырмыз», деп еди. Сейис, әлбетте, қасында болады, дайым бундай байраққа жиберетуғын атқа сейисликті хэш кимнен үйренбейди. Бул — дайым келеди деген сөз. Урықсатсыз үйленип қойғаны менен турмай, тойына айттырмағанының себебин Мураттың өзи айтып берсин. оннан соң, пәкизе, жайлауға жол ашыла береді деген ой бар бизде. Биз яман-ә хитрий баламыз!

Бирақ, Мураг та хитрий екен. Азанда мени ерте түргелтти:

— Тойға дайымдар келетуғын қусайды. Соинан бұрын шақырып, айыбымызды жууып қалайық. Сен, бир, қой әкел, қошшым, — деди. Мен бул хабарға қуандым, әлбетте. Қасы-қабағына қарап, кейпин анлап қалған жеңгемиздин ашыулашып жүрген себебин де анладым. Телевизордын пулы бузылатуғын болды. Өлип-талып жыйнағанбыз. Мурат қалесин-қалемесин, шоферлар ушыи: «енди жол тараяды», «мына жол жаман, абайлап жүриң», «жол — қатерли!» қусаған қорқынышлы белгилерди, адамды жылықтырып жиберетуғын физика менен химияның сүүреглерин копиялап, питегене пул тапқан. Үш гегирдек гөрек шайнайтуғын машинадай үш жерден шайнап турған соң, онысықтан ауыса бермейди.

Тис-тырнақлап жана үш жүзге өрмететкенимизде, енди соның жүзи қойға кете жақ. Басқа да дәстүрхан керек. Қант керек, шай керек, шокалад, сарнай! Мирочканың ууайымы солардан басқа не болсын. Түни мененги фанер дийуалдың аржағындағы гүнкилдиниң еки тәрептин келисимге келе алмай атырған гүнкилдиси екенни де, бул сапары Мураттың «өзім билемен» ликке салып отырғанын да түсиндим. «Қоя қойық, пул-сул табылар», деген гәпке тилим бармады. Себеби, дайымның кеуилинен қымбат маған хазир хэш нәрсе жоқ еди. Жайлауға барсам, Назлыға бир нәрсе апарарман», деп, жасырып қоярға жер таба алмай жүрген отыз манат ақшам бар еди. Соны қоса жазлап барып өзімди зорға егледим. Ақыры, «бараман» деген үмитим бар гой, сонда не апараман. Журтлар сүйген қызына, Мирочкаға-дә, үш жүз манатлық бриллиант қаслы жүзик те әперип қойыпты гой! Бирақ, халыма қарағанда, маған отыз манатлық нәрсе де болады. Қолай нәрсе болса алып, Петроның үйине қойыу ушыи, соны да алып кеттим.

Бул күнлери онша қыс дегендей емес, жылымтық. «Сууықтың көкеси алдында» дейди Мурат. Ырас шығар. Желеңлеу шығып кеттим.

Флора менен тиртеклесип, Петро жүр екен. Қолында сетка толы гешир-пияз. Бундай қолайы келмес. «Хазир барамыз» деп, Флораны алдан-суулап қайтарып жибердик те Петро менен қалдық. Алқимын шертип еди, бир стакан вино жуттырып, балықтың қалашың жегиздим. Бунның пулы бирдейине хаялының қолында жүретуғын, буган әсиресе дем алыс күнлери пул усалтса, қарызы бардай хәр буфетке алыс тийиннан төлеп шығатуғын еди. Сонысын билген Флокең пулекеңди кийеуинин алақанына онша тийгизе бермейди.

Енди жигирма тоғыз манат қырық тийин бизиң иқтыярымызда. Қалада сондай есап пенен жүрмесек болмайды. Соған бир нәрсе алыуымыз, қойдың пулына тиймеуимиз керек еди. Сүүменлесип, дүкани аралап кеттик. Тәуир тәуир жемпирлер бар екен. Бунның қызларға базарлық болатуғынын болмайтуғынын билмеймен. Бирақ, жабанның қызларына моншақ-поншақ, әтир-пәтирден төрт метр шыт абзал. Жайлаудың өз нудры өзинде, оның сира кереги жоқ. Жеңгеси» пәкизе жағалы кийим», деп айтуы ушыи, жемпир алғанды мақул көрдим.

Бир дүканшыдан биз жигирма еки манатқа жасыл жемпр алып ораттық. Пулдың ауысқанна өзимнен де бетер Петро қуанды. Неге қуана қалғанын билдим де, бир, пәнт бергим келди. Жемпрди Петроның қолына услаттым да өзимди қапыларының бәри күн шығарға қараған узын дүканға тағы урдым. Әне, мен усы жерде бәле таптым. Бәлем сол, Назлыны көрип қойдым. Негедур, өзимнен өзим бийхал болып баратырғандай болдым. Қыздан албырағаным жоқ, әлбетте. Бир офицер, жүернемек болғыр, бир офицер, алтын уәждер сатылауғын бөлимнің қасында қызды лампасий көрген күшиктәй шошаңлатып, еркелетип, қолына сақыйна салып атыр екен. Өзимди қайда жасырарымды билмей, жалтара бергенім: „Мақсеег!“ деп шақырды қыз. Жалт қарадым.

— Неге қашып баратырсаң? — деди анпақ тислерин көрсете күлип. — Қашақ болыпсаң гой, ауылдан да қашасаң, бизлерден де...

Барып қол алмстым. Сөйлесип үлгере алмай қалдым. Есик беттен бир келиншек: „көринген менен жымылдаса бермей жүрәй, қыз!“ деп, күлип дауыслады. Қолын жиберип атырғанымда жүзикти Мирочканын жүзигине усатып қалдым. Ондай болса үш жүз мана-ат! Я өзиме сондай көринди ме, жигит маған оқыйып турғандай болдыдағы:

— Давай, кеттик, — деп, жеңимпаз кейип пенен қызды қолтықлап кете берди. Жигиттиң кеуили тоқ, Назлыдан бас бүкнл ерик кеткендей көринди маған. Бул салтанатлы жүристи көрип турыуға тақатым шыдамады. Терис бурылып, былайлау жүрдим. Артыма тағы жалт қарадым.

Өзим елеге шекем сүйетуғынымды билмеген қара қызға енди қыймай қарадым. Қарасам, тағы бир нәрсе ала жақ па, үшеуи бирден қайтып кирип киятыр. „Иши күйип, өлсин,“ дегендей, күлиседи әбден. Буларды сирә кәриме келтирмеген қарыйдарға усағым келип, өзимди тығылысқа урдым. Не де болса, солар дүканнан шыққанша баса-бас салып, абына турыуым керек еди. Болмаса, бизиң үйге сары қасықтың не кереги бар. Жердиң жарығы болмағанлықтан, тығыларға тесик таппай ислеп атырғаным. „Мына биреу өширетсиз үсин баратыр, тартың еңсесинен!“ деген гәллерди де қулағымның тусынан қаңғытып жиберип жанталасып атыр

өдим. Билегиме шарп еткен нәрсени балықтың қалашы ма десем, биреудің алақаны екен. Билезикли бир билек билеклигим иен жулқып атыр, алақаным болса, кәйуанының баса-бастан ашылып кеткен сумқасының ишин қармалап жүр. „Уры! Милиция-а!“ деп, бажылдаған хаялдың билегин силкип жиберип: „қойсаң-ә. Не өзиндики. Уры — өзин!“ дедим де қайқайдым. Қапыға барғанша: „уста-уста! Анда қашты!“ „Ким?“ „Кисапыр!“ „Еле де қууайың!“ „Тутың-хәй!“ деген сеслер зәрремди алып барды.

Сыртқа шықсам, Петро жоқ. Жөнлеп излей де алмадым. Жанағы хаялдың биреулерге ымлап көрсетип атырғанын, бир-еки боксерсымақтың өзимди дийдилеп жүргенін көрип қалдым да, былай қайқайдым. Сәл егленсем биреулерге тумсығымды уудырып, шарбазарды урмын қызығына қарататуғын түрим бар. Бул қызыққа, әлбетте Назлы да келеди. Мақсеттиң бар тиләпты қойып, „қалтаман“ болып кеткенін дайым еснтсе, асылып өлмегени менен руұхый өледі. Соны сезген сайын алдымды жиийлеттим. Артымнан;

— Сен қайда жүрсең, хәй? — деген Петроның дауысы шықты. Қолымды алдыма силтеп жибердим: — Жүр былай, тез жүр.

— Қайда жууырып баратырсаң. Түрин бир түрли түсиндирип турыуға уақыт жоқ еди. Билегинен қысып алдым да асфальт жолдың бойындағы майда таллыққа тарттым. Талдың астына келсек машина мәнзилінде Назлы тур, қасында бағанағы нашар. Ал, анау офицер болса ишинде чемоданы кеткендей көринген таксийге далбайлап жууырып жүр. Усы уақытта маған бир ой келди, сол ойдың келгени мені өмир бойы өкиндиретуғынын билмей қалдым.

Билегинен силкип, Петроны сергиттим де: „Сен анау қызға бар. — дедим қол шошайтып. Соң анау жигитти көрсеттим. — Сен де сол офицерди көрсетип,“ анау кимнің?“ деп сора. Қарақалпақшалап айт, түсинбейди болмаса, умытып қалма; „анау кимнің?“ деп сора „дедим де еңсесинен ентелетип жибердим. Умытып қалмау үшін „анав кийимин, анав кийимин“ деп гүбирленуи менен солқылдатып кетти. Ол да кетти, туу сыртымнан гүнкилди де сып ете қалды:

— Шериги анда қашты...

— Кеуеин қоса тутыу керек...

— Милиция қайда, жаным-ау! — деген ҳаялдың күй-инишли дауысы маған бәледен кейин көринген жоқ. Хүрейленип, артыма қарадым. Еле биреулерге көрсетип жүр! Енди қайда қашаман Петроның изинен аяңладым, еки көзим таксиге далбақлап жүргенде, артымнан да қауипим бар. Мүйештен „лып“ етип бурылдым да, спортмагазинге кирип, „Москвич—407“ ге не бар? — деп сорадым көзабаға. Мәгер, изимнен келген болса, менің уры емес, бай жигит екенимди билсин дедим. Бирақ, қулағым дуканшының:

— Шина бар, головка бар, вкладыш... Не керек еди? — деген сөзінде болғаны менен еки көзим айнаның сыртындағы жол бойында. Әне, Петро барып, қызды бир әжеплендирип алды. Әне, қолын офицерге шошайтып атыр. Қыздың бир нәрселерди айтып, таңланғанына шекем көрип турман. Петро берман қарап жүре бергенде мен дуканшының гәни дым еситпегенсип, есиктен шықтым да сорадым.

— „Байим говорит“, — деди ол бийпараўлық пенен. Еки дизем уйысып, жүрегим ҳәулирип баратырғандай еди. Петроны қуўырдақханаға тартып, еки қыран еки стаканға толтырып куйғыздым да қағып жиберип, бесликтен усаттым.

Тағы сырқа шықтық. Петроның кететуғын түри бар. Енди менің қасыма, ким болса да, биреу керек еди. „Мен қой аламан, үйге анарыс. Бүгги мен де сени менен ишемен,“ дедим.

Қой базарға бардық. Еле, бирақ, ойымда қой жоқ, тек арқасын сыйнап өткеним болмаса, арық-семизин сезип атырғаным жоқ. Назлыны шығылап сүйетуғынымды жана сезингендеймен. Менің мына жақсы „чутьем“, усы уақытқа шекем неге соны сезбеген! Өзимнен өзим қыйналдым, қыйналдым. Өзимди өзим жеп жүрмен, шар базар болмаса, жылап алыудан да қайтпас едим деп шамаладым. Мен өзимди баяғы Нуриняз атаудағындай қырғауылы түскеннен кейин қусын ушырған, кешигип ушырған аңқау қусшыға, гә қолынан жүзиги кеткен Сулайманға мегзеттим, „Жау кеткен соң қылышыңды тасқа шап“. Енди кимге кереги бар еди мендеги мухаббеттиң...

Бир дәлдалшы ойымды болип жиберди: — Нешелиги керек, бала?

— Бәри бир, севиз бөлса, болды.

— Бери кел онда, — деп билегимнен тарта бергенде:

— Мақсет, — деген сес шықты артымнан. Тағы қашып кетиўге болмайтуғын еди, себеби, бул дайымим сести еди: — Бери кел, балам...

— Ал, ақшасы тойыңа буйырғай, — деп бир киси қолы босатпай атыр екен. Ғарры ақшалы қолын тартып алып, сақал сыйпады:

— Әумийни, — деди, маған қолын созып атырып. — Муратжаның тойына буйырса...

— Буйыратуғын болды, дайы, — дедим еки қойды сүйрелеклеп баратырған қарыйдардан көзимди тайдыра берип. Ғарры шүберекке пулын орап атырын: „мынау қай бала, шәкиси жымпылып пайытлап жүрген жоқ па?“, дедим Петроны ийеги менен нусқап.

— Бици менен бирге ислейтуғын бала...

— Баўрәкәллә, тойға буйыратуғын болды дедим-ау, жаңа. Аузыңа май, шырағым. Жүр, тығылыстан былайлырақ шығып айт. Бир нәрсениң рети табылды ма? — деди көпшилектен шығып баратырып. Мен ҳеш нәрсе деген жоқпан. Биз дивуалдан түбине келдик. Ғарры жүресиңе отырып:

— Муратжан аман ба? Күнде жолыңызға көз тигемен, — деди, — Бундай ҳем безбүйрек болады екен. Анау еки бала сағынып, өлип баратыр. Қасаға шәмбе түссе, „әжағамлар келеди,“ десип жолға қарасып жүргени. Кемлир болса, бүгги он қолым тартты, дейди. Ол пахырдың қабағының тартқаны да, қолының тартқаны да ада болмайды. Күнде „кәрисемен“ дейди...

— Қол тиймей атыр, Хүкиметтиң сазалы жұмысы...

— Хаўуадағы. Сау болсаңыз болар, шырақларым, — деп, селдир сақалларын таррашлады. — Үйиңизди табыу уғайым болып киятыр, еди. Анау Азаттан мөкан жайыңызды қағазға түртип жиберисен гой. Бешлентти жууғанда анау мәжгүн қалтасын қарамапты. Енди мына сүүретке түсиретуғынлардан сорарман деп киятыр едим. Түргел, үйине басла. Барып, маўқымызды басқанша сөйлесе берермиз...

— Әдеп, бир қой алайық, дайы...

— Уай-суўу! Балам-ай, қазынаның жайында қой асырапайды деген соң ҳәзир гана балықтай семиз бес қойды ийт муты ысырдымғо! Жайына немеўринге пулын ақ анарарман „деп едим, болмас“, сирә маған пулдың кереги жоқ, қой сатып не қыламан? — Басын

шайқады:— Әнтеклик еткен екенмен. Ал, енді қойды не қыласыз? Муратжанның тойына болса, сиздер кетіуден ақ совхоздың бір арық өгізін алып, хәзір пилдей етіп қойып, не қыласыз қойды?

— Керек, дайы, сизлерді шақыра жақыыз...

— Жақ, биз қойды күнде жеп атырмыз. Ауыл-өл менен тойға келгенде жермиз. Жаңа айттың ғой, ауызыңнан айналайын, „тойға бұйырайын деп атыр“ деп. Әне сол тойды...

— Той болып кетти, дайы...

— Хақ?! Не той?!

— Келиңди болдың, дайы, шүйіншини мына Петроға береғой.

Ол биразға шекем гәп шашпады. Биресе, сақалын гутамлады, биресе қара шөгирмесин басып кийди, биресе ата сақалын жалмады. Бирли ярым ақ қылау араласқан өсик қаслары тикрейип, жыйырылды да:

— Сөйтти той берди, десе?!— деди бетиме едирейип қарап. —Ал, енді бизлер қайда қалдық?

— Жай тар болды, сизлерди енді шақырашы...

— Қонсы —қобаныз қырылып қалған жөқпеди? Адам келди ме сирә?

— Үш- төрт жай толды ғой...

— Сонда сонша адам сыйған жай, ала-биле маған тарлық етті ме?! Тур жоқ бол, алдымнан! Түринди бабалы көрсин! Кет деймен, енді, кет, мени қыздыра берме...

— Қойып тур, дайы өзінди бас...

— Қоймайман, қоймайман. —Басын шайқады:— хә, ықыласым урғырлар—ә!

— Дайы...

— Әкеңиздин жоғында, шешеніздин жөғында дайы едим мен. Енди керек емеспен. Кет..— қоржынын қолтықлап, орынынан турму менен бола берди. Қолтығына жабысқаным, қағып жиберип, бежирейип қарады:

— Айт, анау бийталап сүүретшине! Енди қайтып есигимди атламасын. Жалғыз туысқаным тири болғанда сөйтермеди. Кет бар, бараман да үйге дауыс шығарып киремен. Ели-журтты жыйнайман да жанағы бәддуғаға ушырап сүүретшин болған суу мурынның ас-абатын берип жиберемен. „Өгізди тойына бағып отыр едим, асына бұйырды“ деп жылайман халыққа. Кет енди, кет дегенде, ерме изиме...

Мен усы бир бийсәхәт базарға өмиримше нәлет айтаман. Орайға саллаусың қайттық. Сөйлеспедик. Петро, байым“ деген не?, деп сорады.“ Мужик!“ деп, тужырып тасладым. Қайтып ол хәш нәрсе демеди. Әллен уақыттан сон: „қой алмадың?“ деди. Енди маған қойдың да мухаббетгин де кереги жоқ еди. Егер анау жемпирди алып, Назлыға деген тунғыш мухаббетимди гөве мыйықтай сууырып таслап, мени жеңиллетуғын биреу болса, олла он күн хәжетханасын тазалап берер едим, тап анау күнги ресторанның хәжетханасын тазалағандай, олла, он күн хәжетханасын тазалап берер едим!

Ресторан... Хаууа, биз ресторанда отыр едик. Сыртқы киимлеримди орныма болған шейцар ғаррыға бердим, жемпир де сонда. Петро мени жүдә жақсы көрип отыр, оны да сеземен, билесиз ғой, бизни, чуть оны“ Бир-еки мәртебе Динаға барып, хәзиллесип қайттым. Арақ кеуилимди көтерген еди мениң. Директор апайды кабинетинде ууылжытып сүйдим. Бир қазақ шайырының:

„Ким екен, осы арақты жанап деген,
Жүрмей ме тиани тыйып адам деген,

„қосығын қолларымды сермеп турып, айтып бердим. Креслоға көмилип отырып: “не болары болды енди, азанда үйге бар, адрес мынау, — деп ийрек-ийрек етип жазып бердим:— Пулынды алып кет, болмаса, телевизор алып қоямыз, деп, жалына бердим, жалына бердим: „Барсан, өмиримше жақсылығынды ұмытпайман, бармасаң, ыразы емеспен,“ дедим. „Мына Динаны маған алып бер, енди маған кимди алғанда не, алып бер, ана?“ деп жалындым. „Қайт,“ деди, қайтпадым. Шығып баратырып, буфеттеги Динаның қолын сүйип-сүйип, жылап турып сүйип, орныма барып отырдым. Тағы заказ эттим, таныс официанткаларға „қайиниңизден сарқыт, бөлісип ишин,“ деп, шампан алдырып бердим, „Ақ жорғаны тусауы менен әкелип, тусауын өзим жаздыраман“ дедим. Сазанделерди бармағымның ушы менен шақырып аламандағы, бир рюмканы қақтырып, бир сомды бармағына қыстырып жиберемен: „Адыңнан“ ды шертин“, деймен. Қалалы жерде пул көп болса, несия айтасаң, Сазанделер де, гүйенделер де бәри сениң хызметинде. Дина келип, „Қайт“ деп,

қулағымға сыбырлап атыр еді, бығырлатып сүбе жаз-
ланғанымда зорға сытылып қашты. Сазанделер төртеу
еді, бири бирине усас, тап сондай сазанделер сегіз,
базда он екі... бармағымды шошайтып, санайын де-
сем, жыбырлап кете береді. Бір уақытта бақырып,
қосық айтып жүргенімді, бір-еки милицияның кирип
княтырғанын билемен. Аржағын сизлерге айта алмай-
ман, ағайындар. Неге дейсіз бе, неге екені солай,
аржағының не болғанын өзін де билемеймен. Соның
ушын, тағы қайтып, „чутьем“ ның иске қосылған
жерінен айта берейін.

„Чутьем“ мнің электрон машинасындай иске қосыл-
ған қосыламағанын билместен алдым, басымның зыр-
қылдап ауырып, сүйекпе сүйегімнің лапсып қызып
атырғанын билдим. Үйдің иші ымырт тарғып тұр екен,
шыра жанбапты. Тилим таңлайыма жабысып атырған-
лықтан: „Мурат“ деп бақырдым. Хеш ким сес бермеді.
Реймсиз адамлар булар! Мениң басымның көтертпей
атырғанынан хабары жоқ, бір сарқұм суу бергенде
не қылады, усы уақытта балық болып кеткім, я сууға
мантығып өлгім келип атыр еді. Тилесен, хеш нәрсе
жоқ. Құдай, өлміні де бермейді, бул дүнианың
хақынан пайынды жулып алып шықпасаң шыға ал-
майсың. Ишнімен тоңқылданып, үйдің ишіне көз жу-
ұырттым: бизің үй емес. қаусырмалы қалайы кәтіммен
сыйнап көрсем, жәк, ағаш кәт, диван кәт... Қапелімде
көзіме милициялар елеследі: Мениң „Чутьем“ булар-
ды ресторанда көргенлігімді есiме салып қойды,
ресторанға барғанымды да сон есiме түсiрдiм. „Выт-
резвитель“ деген бар дейтуғын еді, ол усындай бола-
туғын болса, мынадай етип, гилем дорожка төсеп қок-
туғын болса, патшалық ғой* — деп үйді тағы көзден
кешіре бергенім, қарашығым Динаның сүүретінің
тусында дирилдеді.

Жайдың иші еле тым-тырыс, хеш ким жоқ. Түрге-
лип, кәттен аяғымды салбыратып отырдым. Дөңгелек
столдың үстінде ораған қағазларым қопырап, кешегі
жемпір жатыр. Мен бунның төргі өжіре екенін бил-
дим. Бурын бір-еки келгенім бар, онда қыздың ауыз-
дағы өжіресінде отырып кетіп едік, Петро-да бар
еді. „Үйге кетіуім керек еді, күтіп отырған шығар,
қаранғы түсіп қалды-ау“ деген ой менен қалдаурап
барып, пердені түрсем, таң жаңа атып княтырған екен.

Мениң суу ишкім келді. Аяғымның астына пәкізе
зернағыссы тапочкасын қойып кетіпті. Соны киіп
алдым, ауыздағы жайда қыз бала жалаң аяқ жүрге-
німді көріп қойса уят ғой, шалбарымды да киіп
„для приличия“ деп қойдым ишкімнен. Барып есікті
ийгерсем, тас қамал. Әдеп шерттім, соң қақтым, кейін,
қатты-қатты қақтым. Сес жоқ. Сөйтп келип, тағы
жаттым. Мийім айналып атыр ма, уйқылап атырман
ба, билмеймен, сира, уйқыласам керек-ау... Себебі,
есікке гилиттің салынғанын, ашылғанын биле бермей-
мен ғой.

— Мақсет, жууым, — деді өлген дауыс. Көрпелі
ашып, Динаға қарадым. Уялып қарадым. Кешірім со-
раудың да есабын таппадым. Қыз бундай хәдйісеге
хеш таңданабаған адамдай:

— Аяғымды муздай сууға жууым ал, — деді лаген-
ді тудып. — Жаныпатырған шығар. Бол-бол, бүйтп
жатқаным менен келе болмайсаң, — деп, аяқ ушыман
көрпемді серіп таслады. Мен жууымна басладым, ол
суу құйып тұр. Ана тәрбиясын көрмей өскен адамман
ғой, мынау минәсiбет маған дым жыллы тийіп бара-
тыр. Лагенге салбырап тұрған өрімін бір қолым мен-
ән әсте артына таслап жибердім. Қыз уялғансып, қыс-
ынғансып, үнсиз күлді де қойды. Мениң көзіме бағы
бір „Қолтың көл“ ден шығып баратырған суу перисі-
нің тақ өрими елеследі, әнейдей болып елеследі, әди-
ран Назлы болып елеследі! Енді ол маған жоқ еді.

— Бағана суу ишейін десем, илик, сууды берші?

— Ашшы етип, көк чай демлеп қойыппая, — деп
қуманды қашырды. — Жүрегінді алады...

— Бизде алынатугың жүрек қалған жоқ, — деп
күлдім мен. — Бағана неге ашпады? Қорықтың ба?

— Мен Флора менен жатып келдім. Петро да түні
менен ийттей улып шықты. Беті — қолыңды усы жерде
жуғасаң ба, сабын, сұлги умывальнаяда. Басыңды жуу,
жақсы болады...

— Умывальнаяда жууынып атырғанымда тис четка
менен паста әкеліп берді: — Четканы өзін жууып
аларсан...

— Жуумайман, — деп мыйық тартқан болдым. Күлген
жоқ, — „өзің бил деп, шығып кетті. Жууынып-артынып,
таранып, келсем, дәстүрхан жасап атырған екен. Алама,
апелсин, бәрі бар. Нәхән көк чайнектің үстіне сұлги

жауып қойыпты. Гүрсини қолайластырып қойып атырып:

— Турышлы, борщ писиріп қойыппан,— деди.— Әкеле берйін бе? Я алдында чай ишип аласаң ба?

— Сен өйтіп мени көп әлпешлей, берме, қутыла алмай басын бәлеге қалар,— дедім де чайды қайтара бердим. Әйне усы Ғақытта Петро кирип келди. Еки көзи бир жерде турар емес, столдың үстинен бир нәрсеи жоқлағандай тинтннип баратыр. Уялған тек тура ма!

— Мен сени кетип қалған шығар деп едим...

— Енди, кетпеймен, Петка,— дедім күліп, өтирик күлдим.— Бизди қутлықласаң болады, мынау келиншегим. Таныстырайын ба...

— Кәне аухатыңызды ишиң де қайқайын,— деді ашыуланғансып. Дина. Бирақ, жорта ашыуланғансып турғанын биліп қойды. Ол онашадя күліп алыу үшін кухняға қашып кетти. Петро қулағымға сыбырлады: „менде бир сом бар, бас деген во болады.“

— Во болады-ы! — дедім мен таңланып, Во болама?!

— Неуә? — Дина кирип келди. Петроның алдына ләкки толы боршты қойды:— Мени не деп жамвиласып атырсызлар?

— Жаманласып атырған жоқпыз. Жақсы қызды да жаманлай ма екен? „Бас деген во болады,“ деп атыр...

— Қойсаң енди,— деп сыпайысынды көк көзи күліп.

— Сен айт-айтпасаң да Диночка жақсы түсінеди, уялып, маған сорағып отырсаң...

Чайды еки касаға сууытын қотардым да борш ише басладым.

— Сизлер енди ерли-зайыплығыңызды жуумайсызлар ма? — деп қылқылдады Петро.— Что то не хватает...

„Енди маған Назлы жоқ, усынан артық қыз ала аламан ба, квартира бар, бәри бар. Сулыу десе, сулыуу. Дайым бизди сирә жолатпайды. жүре беремең бе“ суу перисинин қолына қарап?”

— Что то нехватает? Сизлер жұмысқа бармайсызлар ма?! — деп таңланды Дина. Петро енди жалына баслады. „Жүз грамм хеш нәрсе қылмайды, бас дүзелмесе, гербиш дүзелмейди, қысық өриліп кетеди, деп атыр өтирикли-ыраслы күліп. Дина буфетинен бир лимон, бир графин алып келди, еки рюмкәсы да бар. Графиндеги қызарып турғанға:

— Үлкенірек стакан жоқ па? — дедім. Виноны отыра ма мысқыллап. Бар үлкенің әкел,— дедім көп жылдық күбеудің ролине өтирик болса да кирипкереп. Ол маған таңланыңқырап қарады. Мен күліп жибердим. Ол азмаз қызарыңқырады:— Әкел бар,— дедім тағы да:— хаял деген ерине еки айттырмас болар...

— Коняк дегенди қырлы стакан менен ишпес болар,— деди Дина да әжепленіп. Мен оны оннан бетер әжеплендирдим. Орысшалап:

— Сен маған, Диночка қосылайық дейсан.— дедім басымды қысып.— Қойып тур-шы, мен бир ойланып алайын...

Қыз өрре турды, мен күле бердим. Билемен, Петро „конягин алып кете ме?“ деп, қорқып отыр. Жалын-ады:

— Отырса, Дина, хәзилге түсінбейсен бе?

Қыз жаңа жууасып отыра бергенде: „Чемоданды көтерип, келгенде көр,— дедім ырас гәпке усатып.— Сонда көресен хәзилдің үлкенің.“

Ашыуланып жене алмайтуғынын билди ме, Дина да күлди.

Биз бир рюмкадан кейін де „тормоады“ баса алмай қалдық, екиншисинен де кетти. Тортиншисине қарағанда кешегі мәслигим қайтадан „востановить“ етилип, Динанын қолын сүйе бердим, сүйе бердим.

— Бұйтып ише берме,— деди қыз салдамлы сөйлеп:

— Арақ жаман...

— „Ким екен осы арақты жаман деген...“

Жүрмей ме, тилин тыйып адам деген“ депти ғой, бир ақын. Маған ізмена болды, панимаешь. Дина?! — деп лепирдим. Хеш нәрсени анықлап билмесе де Петро басын шудғынып: „да-а!“ деп атыр, „горе!“ деп атыр.

Соң-соң билдик. Бул ғана мийнетли қыз ақшам милициялардың қолынан Петроны: „Мынау қонысым,“ бизди: „мынау күбеуім, екеуін де өзим әкетемен. Жәрдем етемен десеңіз, хәзир, мине, жұмыс питти, машинаңыз бенен үйге апарып таслаң“ деп әкелген екен. Бурыннан бирге іслескен адамлардың қадирі бар ма?! Петроны милициялар Флораға тапсырыптыдағы, ийманы жүзәлилеу биреуи Динаны аяп, мени шешиндирисип, кәтке жатқарысып, машинасын холлапты да кетип қалыпты. Флора көп сөзәлилеу еди, тәрип таратып жиберер, деп қорқыпты да, басқаның емес, таң соның

төсегине барып жатыпты. Петронын еки аягынан екеуи сүйрөп, мына жақтагы өжиресине апарып, үстине гөңө көрпөшө жауып таслапты да өзлери иштеп илип жатыпты. Енди, сөйтүп жақсылык ислеген адам, бизлерден-кутыла алмай отыр. Саат онда ресторандын ашылуусу керек. Тогуз болуп калды. Оның кайта-кайта саатка карай бергенинен асыгып отурганын „чутьем“ менен билеп алдымдагы, шапшып, орнымдан турдым да алгысты айтып-айтып, Петроны ентелектетип-тентелектетип, төмөнгү этажга түсүрдүм.

Бизлердин кеш кайсымыз да ушул халатта алжылы-булжылы сөйлөмөйтүгүн, кыйсаңлап, табаны жерге кыйсык түспөйтүгүн жигиттер едик. Ауыздан ийис шыга ма, шыкпай ма, о жагын билмеймен. Бирок, кейин-лер шагында, Петро: „искрабермей қалдыау, жаман аккумулятордай, — деп, өкинип киятыр. — Жумуш болмаганда, менде бир сом бар-ау!..“

Бригадир маған әжепленип қарады да:

— Сүүрөтке түсүүгө келдиң бе, жумуш кийин кайда? — деди. — Әри, ярым саат кеш келип тұрсың. Америкада бес минут ушын истен айдап жибереді.

Мен паны болып жалына қойсам, адам шыдатпайман, өтирикти де уқшатып жиберемен:

— Ақшам мына Петро... тууылған күніне зияпат берип еди. Үйге бара алмай қалдым. Вуның кийими маған тар...

— Бар, кийинип қайт!

— Ислей беремен, — дедім мен. — Четкаласаң, кетип қалады.

Түске шекем өліп шыдастым. Бир диккесизлик бар, неден екенін билмеймен, екеуиміз де терлей береміз, терлей береміз. Өрип атырғанымыз төртінші этаж. Самал арқадан, өкпе тусымыздан урып тұр. Бригадир көпти көрген адам еди:

— Мына ауқалларыңыз бизің бастан кешкен, тентектер, — деди менің арқамнан қағып. — Түстен кейин иске келмей-ақ қойың. Терлеп тұрып, бірден сууысыңыз жатып қаласыз. Есабын тапсаңыз, иссы ваннаға түсіп бурышылы сорпа ишип алың...

Солай етип, түстен кейин келмейтуғын болып қайтық. Көшенің күн шығар жағындағы асхананы бизлер „Голубой Дунай“ десетугын едик. Соған келип, бір шийше вино иштик те тарқастық.

Үйге жақындаған сайын, үлкен бір тергеу күтип тұрғандай кейпим қаша берди. Бүгін, суу перисаның үйде болатуғынын білемен. Мурат рекламбюронның мастерскойында ислесе де, базда жумысын үйге әкеліп ислей қояды. Тилегім-Мурат болмағай еди. Айттым ғой, „қудай“ да бизің ауылдағы Сапарбай тирсектей қырсық. Оның „бер“ деп сорастан, сорамағаныңды бер-еди, сонлықтан, еки нәрсенің ишпен өзіннің қалегенінди сорамай, анау қалемегенінди сорауы керек. Сонда қалегенің қолыңа тийеди. Мен қалегенімди сорап едим, хәкисине, Мурат үйде болып шықты. Есиктен кирип барғанымда генерал корген солдаттай столдың еки жағынан екеуи бірден өрре тұрды. Мураттың көзи шатынап сала берди. Еки жағының булшық етіннің билеуленіп шығып кеткеннен оның тисленіп тұрғанын „чутьем“ менен збайладым „Суу периса“ сурланған. Сулуы адамның сурланғаны жаман болады екен. Пулды екеуінің ортасына азығытып жибердим де мастерскойға кирип кеттім:

— Отыз манаты жоқ, — деген периштенің гүнкисидис еситилди.

— Кайда жүрген екен, бул! Кел бала, бери..

Есиптегенсип, арқайын шешинип атырғанымда есик нағылды да, „Елмуратов Мақсет дегендики усы ма?“ деген сес еттилади. Төбемнен муздай суу құйып жибергендей болды. Анайдың, директор апай-ше, сонның сесті еди. Ақшамғыларым көзиме елеследі: „ертен бармасан болмайды, пул сауылып кегеди...“ деген сеслерімди өзим еситип тұрғандай болдым. Айнадан секирип қашуға, бул қыс айы, әри 3-этаждан секирсен, қаша алмай қаласан. Көйлекшен, ауылдағы өжиреге шығып:

— Сәлем бердик, — дедім хәм гүрси қойуға қолайластым: — Бизің ресторанымыздың директоры, — деп таныстырдым Мирочкаға. Мурат пенен исим болған жоқ, хаялының бети берман қараса, ол сонның қолындағы аяғына жип тағылған бір тауық. Мирочка бірден жадырап:

— Х-а, — деди. — Бизің баланың бурынғы директорыман дениз. Отырын, отырың. Хәзир чай қойып жиберемен. шенинсеніз-ше, қудай-ау. — деп, жалбыр-ақлай қалды. Бул жалбыр-ақлағанға Муратта ентелектетип атыр: — Пальтоныңызды шешин, өзим қыстырып қояйы...

Мирочканың неге жалбырақлап атырғанын мен сезип қойдым. Бизди епестіріп, ресторанда қайтадан киргизе, тапқан-түпқаннның бәри бұрынғыша „суу перисинин салтанатына жумсалып кете бере жақ. Биз дәстурханланып келип тура жақпыз. Түсінди Юсип пайғамбер жорысын.“

Апай шешинип, жайласып отырып алды. Чай да әкелінди. Гәл те басланды. Апайдың гәлине қараганда бұрын дым жақсы ислеп атырған бала екенбиз. Аспазлыққа өткерейин деп атыр екен. Биреудин гәлине ылыққанбыз ба, бузылғанбыз. Бул жумысты арсынып кетип, барып, ресторанның хәжетханасын машинаның гегирдеги менен тазалағанбыз. Апайдың сонда қатты намысы келип кетипти. Үйге буфетши қызды „келсин“ деп жиберген екен, балалыққа салып бармай қалыппыз...

— Адам жиберип шақыртқаныңыздан нәрсе хабарымыз жоқ. — деди Мирочка. — Болмаса, урысып-кейип, апаратуғын едик. Әнейдей, үсти-басыда тап-таза болып турып еди. Еле де бара қойса...

— Адам алып қойдық ғой, — деди апай өкинншли. Мурат үнсиз тыңлап отыр. Апай жеңгемизди тағы үмитлендирди: — Бирақ, кухнядан орын табыуға болады. Билесиз ғой, аспаз дегеннен мин табыу аңсат. Жағасы зарре кир болса да акт дүзип... Оған қайыл болмаса, буфет...

— Бармайман, апай, — деп гәпти бәлдим де басымды шайқадым. — Буфеттеги ислеп атырған қыз бизди жырып жибереди.

— Қой-шы, әбден милициядан қутқарды деп, әширепи ете берме.

— Милиция?! — Мурат столға өнтерилди: — не милиция?

— Ақшам тас болмаса алып кете жазлады ғой, — деп еки алақанын еки жаққа жайды апай. — Еле айтқан жоқ па?

— Кеше аяанда көткеннен көрип отырғанымыз усы.

— Хә, — деп бармағын шошаңдатты апай күлип: — Әйтәуир, бизиң буфетши қызды айтқанға.

— Сизлер бул кисиден бес жүз манат ақша қарыздарсыз, — дедим ағам менен жеңгеме алмагезек, қарап алып: — Соны сорап келип отыр, түсіндиңиз бе?! — Мирочка шоршып түсти:

— Қашан алынып, қайда сауылып жүр, шырағым-ау!

— Үш жүз манаты анау қолыңыздағы бирилант қаслы жүзикте. Еки жүз манатын бул кисиден сорап, — дедим де орнымнан турдым. Мастерскойға барып, тасыр-тусыр, жұмыс кижимимди кийип шықтым да сыртқы қапыны сарта жауып кеттім...

Кешқурын үлкен бир жәнжел болып берди. Мен көткеннен соңғы сөзлер салқын тарта баслаптыдағы, бир қызып алса тегинликте басылмайтуғын апай бизиң үйине қонып шыққанымыздан баслап, кешегі хәдийсеге шекем нәрсесин қалдырмай айтыпберипти. Жалғыз: иницә тыйыу бере алмасаң, өлі — депти Муратқа — Тап, усы сөниң менен ерегсип, тийип алайын ба?! Хә?! деп дох ұрыпты. Ақшамды бермесен шықнайман, табырайып отырғаным отырған, — депти. Жағдай-пағдайға қарамапты. Жылапты. Мен бахты қара адамман, мени адамдар тынышыма қоймайды, тәғдирдин маған тарттырып қойған сазайм аз ба? Бул журт мениң бул күнимди де көп көреді, — деп өзин өзи мушлапты. Телевизордың ақшасын сумкасына салыпты да, суу перинин, қолындағы жүзикти жулып әкетипти. Қарап кетпей: тийер байыңа тийдиң. Енди саған жасануудың не кереги бар? Жеп-жеп, Малтабарды тыйтығына таяғаның азбеди! — деп кетипти. Жәнжелдің уйтқысы усы гәлдер еди. Малтабардың атын еситкенде мен әжеп тәуир болдым. Мирочка сурланды, бетин басты:

— Сөйдеди-ау маған, шерменде! — деп жылады, — Апамның мурындық баласын, Малтабар ағаны айтамандағы, соны бизге таңып кетти, ол шерменде. Өйпей, журтқа не бетим менен қарайман.

— Көп ауыз көп сөйлейди, жыламаса, — деп қыйылады Мурат. Косылып, өзи де жылайын деп отыр. Ол жубанбаған сайын қалайыдай көзлерин маған ақыйта береді: — Бәри сеннен! — дейди маған. Мен өзине қайтараман гәпти:

— Өзиннен... Мени не деп әкелдиң? Өмирден орныңды тап дедиң. Орынмы усы сөниң үйиң менен ресторандеби?...

Сол күннен баслап, өзимди тағы бул үйдеги ауысық адамдай сезе басладым, түни менен ойланаман. Үйде еле „холодная война-а...“

Үйде еле „холодная война-а...“ Ерли зайыпшылар расындағы аўхал күннен күнге сеңдей сиреседи. Бір түп айғабағар еле шығысқа телмирер едидағы, бірақ қуяш ашыға қоймас еди...

Мурат тағы бір сүүрет баслады:

Барлық арзыу-арманы алқызыл шүгла менен бирге семип баратырған жалғыз түп мүдды айғабағар сол жақсы үмітлери менен ыразыласып атырғандай батып баратырған қуяшқа басын ийип турар еди...

• Қуяш шықпай атырып батқаны ма, анау сүүретте шыққан жоқ еди, — деймен мен. — Сирә бир, жарқыратпадың ғой, қуяшты...

— Жарқырамаса кәйгейни, иним, — дейди Мурат гүрсинип. Тутанбай сөнген муҳаббет те, тууылмай өлген бала да шықпай батқан қуяштай. Лийки айғабағар, еле үмітлі. Бүгіннің ертеңи бар. Түбінде қуяш бир шығар...

Күни кешеге шекем күнлер усындай кеуілесіз өтип келди. Күни кеше тағы бир жәнжел болды. Үйге ери атлы келіпти. „Меңлибайман, Ертеңнен арғы күни той болатуғын еди. Соған мынау шабылатуғын атларды күни бұрын жеткерип турғанымыз. Инишеклер қайда?..“

Мирочка рекламбюронның адресни силтепти де есиқти илип қалыпты, Меңлибай сыпайылығынды не қылсын. Дуппа-дуұры исинип барыпты да:

— Хаялың ийт екен. Хаял емес, есигиңе қабауық бир қаншық байлапсаң, — депти Муратты былай шығарып. — Мен үйиңе қоныуға барған жоқпаң. Комхоздың ат қорасы жоғын билмейтуғындай ақмақ емеспен. Дайың, тарығып отырған шығар“ деп үш жүз елиу манат пул берип жиберди. Мә, ал мына аманатыңды, — депти де алдына шашып кетипти.

Кеште рухый езиліп қайтқан Мурат, тисленип:

— Сен усы мени мына адамлардың бетине қарағасаң ба, жоқ па?! — деп, столды мушлады. Хаялы күле берди, күле берди, күле берди: „Бул күниңе де шүкір ет, — деп күлди. Ермеклеп күлди: — Сен ертекті билесең бе, периге адамзат ашық болса қыйын болады. Буны маған Малтабар ағай айтып берген. Ол сеннен шешен. Сол айтады: пери перилигине барып, ушып

кетедидаты, адамзат, мың айтсаң да хәжетханаға барып, патасланатуғын адамзат периге айнала алмай, ашығың сағынып, ақыры асылып өледі екен. Түсиндің бе, уаға — хахахххххаааа...

Орыннан өрре турған Мурат столдың үстіндегі пышақты алды да дийуалдағы „Шомылып атырған суу перисин“ тилкімлеп-тилкімлеп таслады.

— Сен пери емессең, — дедим мен Мирочкаға. — Сен... албаслы, жезтырнақсаң. Сен сулыу емессең, сенің ишиң сасық, көкиреғиң бузық...

Мурат мени есиқтен түйгішлеп-түйгішлеп шығарып жиберди:

— Бар, бизиң исимизге араласпа!

Кете бердим. Баратуғын жерим, бататуғын көлим жоқ еди мениң. Жумыстан келип турған бойым да сол еди. Үстимдегі жумыс кийимим де әбеший. Сол ақшам сыртымнан құлапыртып, тағы Диваникинде түнеп шықтым.

Ертеңине кешқурын Мураттың өзи ис басына барып, мени ертип әкетти: „Бала болма, женгеншен кеширим сора, ҳасыл адам. Оны сыйламағаның бизди сыйламағаның болды, — деди. Мың айтқан менен де жасы үлкен ғой, кеширим сораған менен мен киширеймен бе, сорадым.“

Мурат сүүретин салып, қала бердидағы, биз екеуиңизди сыландырып — сыналандырып, киноға жиберди.

Биз булкәрада Малтабар аға менен жолығысып қалдық. Мирочкасының бизге женгей болғанынан хабары жоқ екен. Ата-анасына зйтпай, қашып кеткенине өкпеледи, „сеннен, қарындасым, үмитим көп еди,“ деп налынды.

„Бәриңиздің де еле кеуілиңизди табамыз, ҳәзирше, өкпени қоя турың, Малтабар аға,“ деп жалындым мен. Соның менен киноға кирип кеттик. Еле ертелеу еди. Малтабар аға, қәдмги сақыйлығына салып, буфетке баслап барды да Мирочкаға қызыл лента менен таңылған бир коробка шоколад әперди, ал, екеуимиз болсақ „мужской разговор болсын гошшым“ деген соң бир шампанды қатарып салдық.

Кинода Мирочка екеуимиздің ортамызда қызыл гүлдей болып отырды.

Малтабар аға, шамасы, жамаң жигит болмады. Дүнирейип, доғал мүйештей болып көринетуғыны, қә-

дымги, сырттан қарағанға шығар. Театрдан шыққаннан соң: „қала дегенде хулиган көп. Сулуу қыздар менен түнде жүриу апасный, өзим апарын таслайман„ деп, таксий тутты.

Есиктің алдына шекем мен қысынып кеттім, үйдің дәстурханы өзіме мәлім. Қала берді, бул куда тәрепинен, „нан ағыз тий“ демесең, қарақалпақшылыққа жатпайды.

Таксиден бизлер түссек те Мәкең түспеди: „Усы такси менен барып қалайын“, деди. Мирочка еркелене қолтығынан тартты:

— Ресторанның жулығының гәһинне ерп, күйеуім ашыулаанып жүр. Барып, апамның мурыңдық баласы екенлігіне исендирип кетесең,— деди.

— Олай болмағанда да нан ағыз тийіп шығыуыңыз керек ғой,— дедім.

Қыйналып түсіп, „бір саат күт“ деди таксистке, Оның заказы бар екен. Кетіп қалды.

Муратты мастерскойынан шығарып алдық. Мирочка баладай:

— Билесең бе, — деди еркелене күліп: — Ким келді? Малтабар ағам, — деп таныстырды Мураттың жууабын күтпестен-ақ; — Мынау, күйеу балаң, Муратчик. Мына тентекті, екі бастан, өзің таныды екенсең, — деди де бірін бірине жанастырып жиберді. Мурат қысынып атыр:

— Усындай қайнағамызды да хабар-атарсыз...

— Қысынба, Мурат достым дей берейік, қатар шығармыз. Жол үсті бурылдым. Наныңды екел, хе қыз...

— Жә-жә. енді болмайды. — деп атыр Мурат. — Мирочканың тәркінінен келген бірінші адамсыз, ақыры. Мирочка, сен Мақсетті қарауылға жууырт.

Бір оңлықты қысымлап, биз қарауылға жууырып кеттік. Екі қалтамды томпайтын келсем, қашқан дәстурханға писетиміздегі барымыз төгіліп қалған. Мирочка дикилдеп хызмет етіп жүр.

Арақ қуйылды. Ишпедім. Қонағымыз: „бул бәле өзіміз бенен кетсин, жас бала ғой, үйретпейік“, деп, тәрелі гәп айтты. Мәкең өзінің өгіздей тартатуғыны менен турмай, заманласына иштириуге де шебер екен, Мийригүлді еркелетіуге оннан да шебер. Саудырақ, әнгімешіл. Мына институтты пикерипти. Мийригүлдерді де оқытыпты

— Мынау ерке қыз, қарындасымыз ғой, енді, — дейді. — Айтқанымды жақсы тылайтуғын еді. Гәп қайырмайды, еркелесе де үйінде еркелейді...

— Сениң берген сабағың өмірімше есімнен шықпайды, — деп мақтайды оны Мирочка еркелене сөйлеп. — Ондай етіп, маған хе-еш ким сабақ берген емес...

— Сөйтіп жүргенімде, бір оңбаған қыз қашып кетіп, жаласы бизге қалды, — деп өкінеді Малтабар. Соң сауда хызметіне өтіпті, райпоға баслық болған жылдарын хәуес пенен еслейді. Соң бизің буфетте ислегенін айтады. Бул жерден жұмыстан шығып кеткенін, хаялының кеуілінен шықпағанын, ажырасқанын айтып, налынады. „Дәулет қайтайын десе, демде, гүрлеген баслық едім, оннан да айрылдым, „ат қартайса, дийуанаға түседі“ деген. Хәзир утелсырьяда складшыман“, деп, үх, тартады; „Алып жибер, дәртти басылық, достым“ дейді. Сөйтіп, екеуі „шақ“ еттіріп, алып жибереді.

Жүз грамм арақ келсе, жүз ағыз гәп келді деп биле бериң. Қақаман суықтың алдымызда екенлігі де, Мирочкаға, жақсы шуба табылмай атырғаны да гәп болып атыр. Малтабар аға:

— Оның неси қыйың?! — деп таңланады. — Мен Тақыятастағы складқа ертіп апараман да кийдирип жиберемен. Баслық уақыттағы жора-жолдас, арттырған абырай еле баспүкил төгіліп болған жоқ...

— Соны бір пикерсең, жақсылығыңды өле өлгенше ұмытпас едік, — дейді Мурат. „Оның дым қыйың жоқ, Мийригүл басқа адам ба, буган сен құрлым мениң де жаным ашыды. Бул тоңса, бизің тоңғанымыз. Сен ойтп жалына бермей-ақ қой, алып жибер! „деп тынышландырады Малтабар. Мирочка:

— Уәдени ұмытпағайлы-ы, — деп, еркелене күліп бармағын шошанлатады.

— Адамға исенбек керек, — деп қояды Мурат. — Неге ұмытсын...

— Мийригүлдики дуры-ыс, — дейді Малтабар. — Адамға көп исене берсең де ағзыңды замшаның пәллесіндей паллайтып кетеді. Адам дегенге түсіню, бул, электрон машинасына түсінюден де қыйың. Вот, та-ақ, Мурат жора, алып жибер!

— Не де болса қарындасының кеуілін тап, әйте-фир, — деп мыңғырлайды Мурат. Мәкең: „табамыз ғой,

—дейди. —Усы Ұақытқа шекем, маған жолықпағаны
ғой, болмаса қашқан дидинен шығатуғын едим. Қай-
да кеткенін білмесек, бул тентектің*, деп, Мирочка-
ның мурнына шымшып қойды.

Малтабар аға менен азы-кем күй бірге ислесем де
мас болғанын көрген жоқ едим. „Арақ ишсем, хәмме-
ни жақсы көріп қаламан!“ дейди. „Мен де сондай,
бала, хәмме өзиміздей екен-ау!“, деп таиланады Мурат,
Сөйтіп, екеуі хеш себепсіз-ақ сүйінседи. Мийман мени
де бийнесип қалдырмады. Леби тиймеген тек Мирочка
еди, шомпан етип, былай бултыды да, өкпеледи: „Мен
не, мени неге сүймейсең?“ деп, былқылдақ алақаны
менен ажағасының шекесіне шырп еттирди, бийхазар
урды. Есиріп алған Мурат Ұахахалап күлди. Малтабар,
Мирочкаға „Кой, бала болам, тентек“, дейди өлпен
даұмыс менен күліп отырып. Мурат оннан сайын ел-
жиреди:

— Баладай-ау, өзи, сүйе қойса, ажағасы! Сүйсе...

— Кел енди, қоймадың ғой, тентек!—деп, зия-зул-
тын қайырып әкеліп уұмжытып сүйді, мықшытып
сүйді. Мен шоршынып кеттім! Мураттың жағым бұрын-
ғыдан да бетер жайлыуына кетті; „Баладай-ау, өзи,
баладай-ау!“...

Түнгі саат екилерде мийман киініне баслады: „қайт-
аман“

„Кеш болып қалды“, десек, „көш болғаны жақсы.
Фонтаслар уйқылайды, көшеде еркін жүрсең,“ дей-
ди. Соң көзлері менен үйдегі кәтті санап: „сен қайда
жатып жүрсең?“ дейди. „Мастерской да“, деймен мен.

„Давай, бизикіне барып жатамыз“. Бул, Муратқа
да мақул түсті; Ертең зүрәәг байрамы еди: „Бизлер
келгенше, қыймылдамай отырың“, деп кетті Мәкен.
Дүньяда жақсы адамлар көп ғой, баяғы бір дайымның
кеуіліне тийгелі унатпай жүр едим. Саудырап ғана
турған, ақ көкірек адам екен.

... Коридорынан баслап гилем дорожкалар төселген
алты қат жайға кирдик. Адам деген де бундай ход
болады екен. Усыншама жайда бір өзи: „Жецгеннің
ауыстырып кеткен сарқыты усы, ғошшым. Эй, шобит-
шыға болмай баратыр ма!“ дейди өзіннен өзи. „Худож-
никтің үйін де көрдіңіз ғой“, дегім келип еді. Айт-
падым. „Ал, енди, жай сууық, ғошшым, сеня отын
менен емес, „Эташли“ менен жылытаман“ деди

Екеуіміз бір шийше коньякты суулатып тасладық.
Ол да бизлерди сулатты. Азаңда: „ауқатты сизикинен
ишеміз, сен тоңып турған шығарсан. Жылынып алай-
ық“, деди. Тағы бір „Эташли“, ни сулаттық. Таксо-
мотор паркіне телефон урды. „Эпподромда ушпайды,
ой-бой, билемен ғой, ғошшым, бывший торгашпан ғой“
деп, қалтама еки „Эташли“ тықты. Бұрын ақтан бас-
қанып ишпейтуғын еди, неған дегбірден састы, бил-
медім.

Үйдің қасына келип, таксистке бір жигирма бес-
ликті услатты да: „бүгінше зырлдатып тур, ғошшым,
қаламасын кеште бермен“; деди. Менин көзім дөң-
геленіп бараты: „бул не деген капитал!“

Бауыр туұралған борщ пенен бір шийше коньяк-
ты урып алдық. Соң жұмысына айналысқымсы келип,
барыу жақпай отырған Муратты сүйреп шыққандай,
алып шығысты, түйе!

— Бүгін салмасам, қыялымдағыны ұмытып қалату-
ғындайман. Мени әкетпегенніңизде болатуғын еди,—деп,
Мурат еле гүкилденип киятыр.— Бул, творчество дег-
ен. Илхам адамда бәрха бола бермейди, келген Ұағын-
да өндиріп қалыу керек еди, пай, Мәке деймен-ау!...

Зымырап киятырмыз, Мирочка әнейдей болып шо-
фер менен жанба-жан отыр. Аннан-саннан соррийған
өрелерде желпидескен аткөишек мықыпазлары саат-
сын маятнігіндей тербеледи.

Шүйін шүйге қағысқан машина, салпылдасқан телеш-
калардың арасынан өтіп, мийберге жақылағанда так-
сиден түстик, „Саат бесте усы жерден табыл, —деди
Малтабар шоферға.— Соған шекем, пайданнан қалма.
Бирақ, кел, номеринди билемен“, деп, абай етип қалды.

Шубырысқан аламан, танауларынан пуу бурқылдап,
қорсылдасқан атлардан ийт ийесин, пышық бийкесин
билмейди.

Алдымыздан, муртларын самал қақ айырып, Меңли-
бай аға шықты да Мураттың созған қолын алып аты-
рып: „келінге айттын ба,— деди. Мен оның қызарған
жүзінен питегене қағып жүргенін абайладым. —Айт-
тын ба,—деди тағы. Қолын еле жиберген жоқ. Аттың
үстінде шалқайып тур:—Айтып қой, ақыры! Жабанда
жасағанның жазығы бар ма, егип-тигип, бағып-жағып,
ауызымызға тутқаны ма?! Так ний пайдот, келин, —деп
қойды Мирочкаға. —Дүканыңа жиберген қаймағымыз-

ды жейсен, қатығымызды ишесен. Гөшимизди жейсен, жүнимизден шеріс тоқылады, оны кийбесен. А-а, өзимизден жеркенесе-ен, та-ак, ний пайдеті, деп, атын тепсинди. Бизлер сәлемлесе де алмай қалдық. Мийригүл: „не бір ағайинлерің бар-ау!” деди Муратқа.

— Ағайинлеріміздің ийманжүзлісі усы, — дедім мен, еңсем тырысып, қайтып жибиспедім. Аласқан болдымдағы, адаспасам да солардан адастым. Олардың бәйгеге құмары шамалы. Дәрүаз жаққа кетті. Мен өзимди минбердің қасынағыз шоғырға урдым.

Біз хадәуір кешиккен екенбіз. Хүкимет кәтқудалары әлле қашан „Той баслар” намысын шерттиріп, ұазын оқып болыпты. Енди аламанның алдынан әсирлер ағымы ағылар еди. Атлар шабылар еди. Лийкин, бул бәйгеге жиберілген атлар емес, өз алдына, иләхийда бир атлар еди. Ишинде қарасы да жоқ, шәүкери де, аласы да жоқ, шылғый ақ боз. Қырық ат, қырық ақ боз ат. Гүмис қалқанлары жалтырәсын, семсерлериниң алмәсында қуяш нурлары жылғаланған қырық қыз жылғауды қуйылдырып барар еди. Дуулығаларындағы үкилер шашақлана селкилдесип, сауытларындағы шытақлар сытырласып барар еди. аламан хәйран қалып қарар еди. Дуу-дуу қол шаппатлаулар қырық ақ боздың дизгинин төккен қырық армұға сәтли сапар, уллы жеңис тилең турғандай боһар еди.:

Арқаланған қырық адам, — елден көшкен қырық адам. — албажулба қырық дийүана „Бозатауды” бозласып, „Посқан елдің” бир көшин елеслетер едидағы, тойханадағылардың шарықласқан көкиреклерин бир жабықтырып өгер еди. Жиғауды тынламаған, тарийхты аңламағанлар не билсин, лийкин, өзиме гә Жайықтан жыласып, Едилден еңиресип айра түсип баратырған маңлайы қара ата бабаларым, гә синарынан айрылып, сир бойынан сынсысып киятырған апаларым елеслереди. Ойланып қарасан, қарақалпақ тағдырдың тесикқалтасына салынған нәхән бир қап тары екендағы, жол-жөнекей төгилип келе берипти, келе берипти. Тағдыр деген ашыұлы Әмиүдің аяғына келип, қалтасын қағып қараса, соншешли бир қап тарыдан бир ууыс хәм қалмаған екен. Соннан, „алырмай, бала, туқымлыққа да қалмапты-ау мына тарының қарақалпақ деген сортынан!” — деп массагетлердің арғымақларының жал-қуйрығынан тоқылған қыл қалтасын терисине аударып, қаға берипти.

Тигистин тепшиғине илинген, қыл қалтаның көзгенегинде қалған бирли-арымы усы кәраларда ыссыға күйреп; сууыққа шыдап, туқымлаған екен. Сол бир-еки, масақтан тағдыр шашқан тарының қарақалпақ сорты бинә болыптыдағы, Әмиүдің еки бойына ен жайып кетипти. Ал, знау жол-жөнекей шашылып қалғандары туқымын айнытып, басқа сортқа өтип кетипти. Усы тойдағы мынау бир „көш” көп халықтан, үлкен халықтан бир ууысы қалған бизиң халықты усы тақилетте елеслетер еди маған.

Усы бүгин „Нөкистин бәри актер болып кетти ме екен?” дедім.

Хәзир ғана Россияға қол созыуы менен „Маман бий өтті, Хийүаға айдалған Ериазардың жаудыр ала көзлери еле Россия бетке жаудырап баратыр...

Бул той емес, өтмиштин понарамасы еди: қырық арба, жақсы арба, жаман арба, гүлмийықлы арба, қоқан арба... Ең алдағы гүлмийықлы арбада „Жетим қыз” узатылып баратыр, шыққобыздың газ дауысы... Жетим қыздың сынсыуы... Майланбаған дегершик сынсып, тордағы сынсыған ақ қууға үн қосып баратыр, сынсып баратыр...

Қырық арба: „шарық ийирсем былғауышым қараман” деп шарық ийирип баратыр бир арбада апаларымыз... Бир арбада шәгирмелерин күйе жеп кеткен, қара қап-пақларының соры қайнап-қайнап, сыртқа шыққан ағаларымыз ат хүкиминде айдалып, қазыуға, мәрдикарға...

Қырық қызыл Қылышлары қыл жалаған қырық жигит өтті патырақласып! Ең алдындағы шабарман аударыспақ жалынын лаулынып баратыр, қызыл жалау... Аламан гүуу етисти де қол шаппатласып жиберди...

Бир „Фарзон” дарылдап, оған ерип, қырық дийхан өтті!

Сөк тақан, жийде тақан қалталарын арқалап, қырық жигит баратыр қырық келиншек шалғышларын желпип, жүз қәдемдей кейинде, хошласады...

Қырық кейуаны шығыстан келер едидағы, биринин тек бос жең Белбеғине тығылған, биринин бос балағы қайырып байланған, онлаған ғана майыр солдат ба-тыстан келер еди. Әне, олар минбердің қасында ай-маласты, жыласты... Мениң ядыма мархум әкем, өзим дийдарын анықлап таний алмайтуғын жылқыман әкем түсип кетти. Қырықтан қайтып келген бул онлағаны-

нын ишинде ол жоқ деп, бәлким анау қырықтың келмей қалған жағында шығар...

Сонша қасиреттің бір күлкисі болмас па? Той енді басланды. Бул, енди, өз алдына бир парад, механизацияласқан парад еди. Пахта терим газетада қайсы тәртіп пенен аяқланған болса, районлар сол тәртіп пенен сап тартып баратыр. Ең алда ақ сақаллы бир Социалисттик Мийнеттің Қахарманы қолына қызыл байрақ алып ат шауып өтті. Оның изнен тырна қатар дизилген машиналар, терим машиналары...

Бағанағы салтанатты жау-жарақ пенен баслап берген қырық қыз енди борты ашық, гилем төселіп, қызыл әлбанға қапанып қалған машинаның үстінде дуу-тар шертип барар еди... Гүмбирлеген қырық отау жақта эле адам сәйге, аламан курда... Қырық қазаннан, шүлен қазаннан пуу бурқырайды... Палаткалар, презент-лери телпилдескен ақ шатыр, „ақ шатырда хан жатыр“ емес, ақ шатырда буфет бар*...

Малақайларының құлақлары жалпылдасқан сейислер минберге дүбен келип, атларын дизимнен өткерип атыр. Журтта жылақының эле не сейдинлери бар екендағы Булар еки айналым, торт айналымға жиберилетуғын атлар екенни радио заңқылдан тур. Дайымды керер ме екенмен, деп әри-бери ийек создым, жақ коринбеди...

Сегизинши айлауға ат қашырылып атыр еди. Меңлибай ағаны кордим. „Дайың нәхәнлар менен отауда, ха бала, — деп кетти. — Көргің келсе, бар... Ишип алған, атты мәзи сабалап жүр. Мына жақтақ Муратлар келип калды:

— Бас-сә, тамашаның қызығы мына жақта екен ғой!..

— Дайымлар келипти, көрип шығамыз ба?—Мениң мына хабарыма Мурекең қыйпалақлап қалды:

— Меңлибай аға кешегини де айтқан жоқпекен, қопсытып! Көпшиликтің көзинше қақыратып... Сен барып шық, сен мен...

— Яман-ә тәсилпаз болыпсан!—дедим басымды шайқап. Бармағымды да шошаңлатып қойдым. — Алды менен тергеуге мени айдап...

— Онда, гошшым, көрип қоймасынан бурын қайтайық,— деди жәнжағына алақлап. Көрип койса, көпшиликтің көзинше қамшыға тутатуғындай коркып тур. Тутса, тута қояр-қәм, ол ғарының минези маған мәлим,

Ашыуына тийсең, жүзин бар, қәтерен бар демейди—Қайтайық, гошшым.

Малтабар менен Мирочканың көнбегени маған да унады. Себеби, маған он еки айдауы менен ылағы керек. Мурат басын шайқады:

— Онда сизлер қала берің, бизлер Мақсет екеуиміз қашайық. Сизлерди танымайды!—Бул мәслахат бәринен бетер жеңгемизте унап қалғанын, Малтабарға да мақуллау көрингенин абайлап калдым. Мына көкирегі қурығырда... бир бәле пайда болғандай. Басымды шайқадым. — Мен де қайтпайман!—Мурат қолын бир силкип, кетип калды, тағы айналып келип: Көзине корниўши болма. Адам жоқта алдына барып жүгинип, айбымызды жууайық. Соң бәри жөнлесип кетеди,— деп зинқарлады. Мен неге екенни билмеймен, газебим Мирочкаға тигилип:

— Мына киси байың болатуғын болса, қайт қәзир!—деп алардым. Түрине өли шырай енип сала берип еди, Малтабар мақуллап кетти:—Бар, тентек, бар. Дурыс. Биринің гәпин бири сыйламаса, бул қалай...

Биз, Малтабар аға менен қалдық. Эле ашыуым басылған жоқ еди: „О неси-әй, тамаша қаял екен. Байының бир өзін жиберип...“

— Атлар он еки айлауға сайлансы-ың!—Радио ғарылады. Александр Порхоменкодан айырмашылығы, мурты жоқ, ондай батырлық көрсетпеген, бірақ, папаны, қылыш, дурмин асыныуы соның дәл өзи, ири, дәпең полковник „ала аяғын“ теңсинип дауыслап, атларды тәртіпестирип жүр. Анау отау жақтан жылаулап, бир ғарры шауып киятыр еди. Әдебинде итибар берген жоқпан. Жақынлай келе дайымның асыққан, албыраған түрін танып, қашарымды да, хабарласарымды да билмей қалдым.

„Темиркөк“, айналып ғана кетейин „Темиркөк“ басқа биреудің тақымында шулғынып келер еди. Сып-сыбыт. Ишек-қарын, курсак барына, от жуўсап, суў ишетуғынына исенбейсен! Тазылар усылай тапанатуғын еди. Үстіндеги басына ақ гежини қызлардын тартпанындай етип тартыптыдағы, көзине мотоциклшилер кияетуғын көз әйнек кийип алыпты. Тек муринның ушы көриведи. Путына ғолабадай кең шалбар, аяғына қызыл етик кийип алыпты. Ким екен?

Полковник қолын силкип жиберди. Атлар ырашын

жыққан Әмиўдей жапырылды да патырақласа жөнелди. Сейс гаррылар ортадан шетлеп-шетлеп, „жолыңыз болсын, жәуарлар, Жылқышы ата жолдасыңыз божым әумийин!“ десип, ат үстинен сақал сыйпасты. Әумийин, — дедим мен де ишимнен.—Әумийин,— Темиркөгим*!, Уллы жыйында абырой алып келгейсен, „Темиркөгим“, көк сунқарым! Тунғыш сынау, тунғыш қадемин қайырлы болсын, Темиркөк!... „Мен усылай елжиредим ишимнен.

Қара көримге шекем шабарманға қапталласа ат шауып, құлағына әлле нәрселерди қуып келген дайым ақ отаудың тусында құрдан шығып қалды. Бәлким, айтарын айтып болған шығар...

Атлар екінши айлаудан кейин шашырай баслады. Биреулері зәңги қағысса, биреулері таяқ таслам артта. Мениң арқам қозып тур. Өзимнен өзим тонған адамдай қалтырайман. Үрген күшиктің ийегиндей ийегим сақылдайды. Қумарлық, ышқыпазлық! Мен әдепкі айдауға ат шапқанымда жети жасымда едим. Соңнан, әскерликке кеткенше шаптым. Базда ортада келсем, базда оздырдым. Оздырғаным көп еди. Енди жетпіс төрт киломан! Шабарманлықтан тәмени қашшан үзгенбіз. Бірақ, мына қумарлығы өртеп баратыр. Көкірегі сырыллап, тойханаға зорға жетсе де палуан гарры құрда отырып қалтырай береді. Бул да сондай нәрседәғи. Бәлким айырым шабарман балалардың олақлығына қалтырап турған шығарман. Кімнің баласы әкен, жаным, „Темиркөктің“ шабарманы ысылған шарға болса керек. Қурдың иши менен туяқ жегизип, алға да түспей, шаңға да көмилмей, бир бабында құлдырайды. Изинен туяқ дүбирин еситсе желигетугының Назлының үйине хайтлап қайтқандағы шабыспадан билгенмен, „Алдымдағыға жетсем“ деп тасланатуғының бүгін серлеп турман. Шабарман орауды жаздырмай киятыр...

Бундайда асықпай, албырамай, адымды керип, нақышпап таслаған ат алысқа барады. „Темиркөк“ тең тәуирақ үмитим бар. Ең алдыңғы торы араны ат шаптырым ашты ма, аша берсин. Тез шапқан, тез шаршайды. Жүрер жолыңды, барар мәңзилиңди, өтер сызығыңды шабарман болсаң ядында сақлап, күшин соған үнемлеп барыуын, ақырғыға шекем тәуир-ақ тежестирин, ал ең соңғы айналымда дойнақтағыны сығып алыуын керек. Сонда озады ат. Аттың бабын тауып шаппасаң мийнетин күйдиресең. Шығысында пәтлн шы-

ғып, соң мамырласан, изиндегилер басып өткенде ишинди ғыжлатады. Ат пақыр әдепкі шабысты күсейди, шабайын десе, шама жоқ, шаппайын десе, намыс бар. Ең ақырында дегенеге берилгенде бауыры ирип кеткен атларды көп көргизбиз. „Әдебин бермесин, ақыйрын берсин, деген гәп, соннан қалса керек. Байгиге косылдың ба, жасың да бир, гарры да бир. Бунда-озсаң аласан. „Мынау бир уақытлары атағы жер жарған гарры, абырайлы шопан еди, совхозымыздың иргесин қаласып еди, ауылымыздың тарийхында орынн гиреули, сыйлықты усыған-ақ берейик, қазир озық емеслигин билемиз, бірақ, жолдаслар, жас уллыларға құрмет болсын!, дейтуғын кәткудалығың бул жерде өтпейди. Жүйриклигин жасың менен, өтмиштеги даққын менен емес, артық таслаған адымың, озған сантиметриң менен саналады. Жарыс болғаннан соң, солай. Буны бузып жүрген ауылдағы гейпара кәткудалар. Болмаса, хукимет те буны мақул демейди ғой, көрип жүрмиз, лауератлық дегенди де жасына қарап емес, жазғанына қарап берипатыр, сапасына карап...

„Темиркөк“ тиң тонының пәслиги абырайын қашырып жүр демесең, керинип таслауы шеп емес. Еле бир бабында, асықпайды да, саспайды да. Мени үмитлендиретугын оның усы әдети. Алысқа шабатуғын ат не болса соған желигип, көзин қапталатып, тикиреңлене бермейди. Көзди аударып таслайды, нәзери де тынық, жууас келеди. „Темиркөк“ тиң усы қасиетлерин жақсы билгенликтен кеулим тоқ еди.

Оны сегизинши айлауға шекем хеш ким итибарға алған жоқ. Көп пенен жүрсең, шоғырға илесип жүре бересең. Көзге иллинуиң ушын, оқшаулануың керек. „Темиркөк“ сегизинши айлауда ерекшеленди. Бірақ, ең әдепкі шыққан торы қамшы жегенине қарамастан еле тәндар.

— Мынау бир көктемир шықты ғой, бала!—деп таңланды оң қапталымнан биреу. Екинши биреуиниң гәпи мени шоршытып жиберди:

— Ат дегенди шаба-шаба шаппаслар болғанбыз, ғошшым—деди жанағыға хаял дауыссы тапал. „Теңбил көктен тәме етпе“ деген гәп те бар. Ақ боз бенен көктен кобиннесе жүрмел шығады.

— Өтирик, ақсақал, сизики,— дедим мен табанда өш алғым келип.—Сақалыңыз жоқ екен, кеширерсиз, ақ

сақал деппен,—дедим де былай шетлеп кеттім. Нә-
нәхәя адамға ап-ауыр гәп айтқанымна қысындым. Бу-
д, бірақ, бір минутлық ғана қысыныу еді. Шоғырдан
тәуір-ақ оқшауланым, тоғызыншы айлауға атланған
„Темиркөк“ көп қысынуға пұрсат бермей таслады.
Өзімнен өзім „Қолтық“ көл менен совхоз орайының
аралығын өлшегім келе берді. Жигирма шақырым бар-
мекен, бала! Мендибай ағаның зайыбы толғатқанда мен,
жетпіс төрт кило келетуғын мен, тауланбаған „Темир-
көк“ пенен усы аралықты ушып өткенмен, ақыры!
Лийкин, мынау жигирма төрт шақырым! Мен сол уақыт-
та екі орталықтың азғана ғана жол болуын қанша
тилесем, дәзир көп болуын, ең болмаса, жигирма
төрт шақырым шығуын сонша тилер едим, сонша
тилер едим, сонша тилер едим, хәтте соқыр адам ең
болмаса сыңар көзинің ашылуын құдайдан бунша
тидемес. Оныншы айлауға кетти, еле төрт шақырым
жол, еле торы табанлап баратыр. Ат екендағы, найсап!..

Он биринши айлауда екі ат шоғырдан ярым айлау
қашықласты. Енди зәрре сабыр етсе шоғырдың ең соң-
ғы атынның кейніне жетіу итималы бар. Издегі ат
менен шоғырдың да арасы ярым шақырымдай бар еді. Не-
сине үміт етип жүр, хайранман, жәниұарды қуры қый-
най бергенше бәйгеден шықеш. Мен адамын емес,
атын аядым.

Он екінши айлауда тер шығып, қара қоңыр тарта
баслаған темир көк торыдан қурық бойы қуалдырап
откенде бағанағы көсени ізлей басладым. Көзлерім
менен изледім. Оған тағы бір нәрсе айтқым келип
кетти.

— Көк ашты араны!..

— Еле алдырмапты, аяқ таслауын қара!..

— Пах! Тағы да үш айлау керек екендағы!—деген
ғауырлылар еситиле баслады. Бул аламан, маған арна-
лып алынған атты емес, өзімди маратпатлап атырғандай
елжиредім..

Торыдан оқ шалым озып, сызықтан откенинде ме-
нің қууаныштан жылап жибергенімди сездің бе сен,
„Темиркөгім“, бара салып мойдыңнан қушақлағым
келди менің, көк темирим, сездің бе сен соларды,
мине мен жууырып баратырман, дайым бақыра ма, ба-
қырсын, мейли! Мына бір аты озбаса да хәселе-пәсе-
ле менен байрақ алмаспекенбіз, десип, минберге ин-

таләскан атлылардың арасынан саған жетсем болды,
маңайымда қолымды тийгизип, пешанама баспақнымман
мен. Сен тек жайлауыңның емес, өз районыңның аб-
ыройын арттырған қанзатсан, сен құрлым сол райо-
ның дақын тап усы бүгін хәш ким де шығарған емес.
Асығып баратырман, саған асығаман..

— Сен қайда жоғалдың, хәй, менің ғой, сени із-
леп бармаған жерім жоқ, Жылап тұрсаң ғой, тийди
ме биреуі!..

— Ат озды, Малтабар аға, бизің ат озды, бизің
ат!—деп, мойымнан қушақлап сүйе бердим, сүйе бер-
дим, кеше пиян болып, өзіннің сүйе бергеніндей етип
сүйе бердим, жылап тұрып сүйдім. Минберге бара-
тырғаным жаңа есиме түскендей солай қарап талпына
бергенім, қасымнан үш атлы нәхәя гилемди желбире-
тіуі менен патырақласып шауып өтип кетти.

— Дайы-ы!—дедим дауысым тарғылланып.—Дайы..

— Жолдан қаш, хә, бала!

— Мәжигүн бе, неғып тур, аңырайып..

Мен жин урған адамдай районымның отауына қарай
жууырдым. Бір жағынан дайым, бір жағынан мала-
қайы қыйсайып кеткен Мендибай аға „Темиркөкті“
жылаудан, солай шауысып еді. Нәхәялерден пайғазы
алмақшы, көз айды айтпақшы шығар. Изимнен қор-
сылдап жууырып киятырған Малтабар аға:—„Есин ду-
рыс па, тоқтап тұр! Бір нәрсе айта жақпан..“деп ба-
қырды, оған да қараған жоқпан.

Мен келсем дайым әлле қашан отауға сүңгіптіда-
ғы, анау жақта жетегіне алып, Мендибай аға „Темир-
көкті“ желдирип жүр. Шабарман баланы қолдан қолға
тийгизбей белсендилар қушақлап атыр екен. Офицер
басынан аймалап сүйе бергенде орамалының желкеси-
ңе түсип кеткени де сол, онысыз да хәулирип тұрған
жүрегім қанасынан шығып кете жазлады. Назлы! Азан-
ды бери „шабарман кимнің баласы екен“ деп жүрген
адамым Назлы! Ууылжытып сүйіп атыр. Бақырайып
қарап тұрдым, қызғанып тұрдым. Оны сол базар күнги
офицер күйеуі миқшыйтып сүйіп атыр! Үстіне тон
жауып, күйеуі оны отауға сүңгіткенде көз алдымда
ай батқандай бола қойды. Мен бәрине қолымды бір
силтедімдағы: „Арақ тап, Малтабар аға!“ дедім. Мен
өзімнің хәш нәрсеге шыдай алмайтуғын, рухы әззи,
шыртылдақ бала екенімди сезип қалдым. „Былайлау

жүрейик, ат қағып кетер*, деген Малтабар ағаның да жетегінде қетип баратырман.

— Бағана Мурат екеуіміз ізлеп едик. Жоқсан. — дейди бетіме үнелип. — Қайда кеттің, гошшым-ау

— Олар үйге кеткен жоқпеді?

— Рафаэл дей ме, сақаллы біреу менен сасқалақ-ласып келди ғой. Аралға кете жақ болыпты. „Зимний улов“, дей ме, қудай-ау, мен түсинбейтуғын бір нәрселерди айтады. „Қайтсын тез,“ деди. Анау қыз қорқып отырады, соны айтты. Кеңсесіне сояқтан телеграмма береді...

Мен Рафаэлдің геукеулеп әкеткеніне түсіндім. Ол Арал темасынан цикл жазып жүріпті. Мурат болса өмірінде Аралды көрген емес. Ақыры көндирген екен-дағы.

Малтабар аға, мени ылаққа да қаратпай алып қайтты. Қадимги такси, қадимги таксист. Мен үйдің тусында түсіп қалдым, Малтабар аға үйге де кірмеді. „Сақыт тапсам, сон бір айналып соғарман“, — деди.

29

Ол кешки оялардың уақытында келді. Бундай кешігері бар, келмей-ақ қойғанда болатуғын еді. „Еситтің бе, — деди. — Мақсеттің аты озды. Соған, бағана пайғазы беремен деп едим. Пулым үйде еді. Еситтім, еситтім,“ деп шулығыңды Мирочка. Пальтосын шешпестен, есіктің ауызында тұрып, қойын қалтасына қолын суқты да бір көк қағазды суырып, маған ұсынды:

— Керегі жоқ, не қыласыз өйтіп...

— Алмасаң, алма, сен бала. Мен бұл үйдегі пулдың қадирін билетуғынды таныман, — деп, Мирочкаға ұслата салды. Ол тап хукіметтің ақшасы екенлігіне ісенбегендей шыраға тұтып көріп;

— Еліулік, — деди. — столға қойып атырып, — Көптеп бері көрген жоқ едим. Шешінсеш, шешің...

— Жақ, қайтаман...

— Болмайды оныңыз, Малтабар аға, — деп, шулығынп, мен де орнымнан тұрдым. Пул деген жамаң ғой Мирочка айқасып жүргендей етіп, илгеклерін өзі жаздырып, қашшан Малтабар ағаның пальтосын қыстырып таслады. Мен гүрсилерди таярладым. „Кел, енді, болмады, шамалы отырайын,“ деп қыйналып келіп

отырды. „Үйіңіз ат оздырған үйге ұсамайды,“ „Ұсатамыз, хәзир, — дедім де кухияға дауысладым. — Русалка-а, бір беслік созып жиберің, яшуаллы тоңып отыр*.

— Қой, бала болма, қайдан табасан? — деди Мәкең маңқылып.

— Ресторан, еле ашық...

Екеуі бірден „абайлы бол, біреу папирос сораса, қаш“ деп қалды.

Ресторан менен Черемушканың ең арқа шетіндегі бизн үй екі шақырымдай бар еді. Қырық минутқа мөлшерлеп урдым алдымды.

Бирақ, мен қырық минутта келе алмай қалдым. Динадан бір шийшени алып, қонақ келип қалғанын айтып, жағдайластырып, жана кетейін деп атырғанымда Менлибай аға тұтып алды. Хәйле-пәйлеме қаратпай қолымнан сүйрелеклеуі менен ишкери дырыллатып кетті. Барсам, Жаңабай, мен танымайтуғын, районның тағы бес-алты жигиті екі столды қосып жиберіп, қызара бөртій атыр екен. Хәммеси бірден отыр-ға, отырды салып атыр, жағдай айтып атырман. Ақыры, „бір рюмка ал, оннан соң кетесен, Сенің атыңның туяғын жуып атырмыз“, деген гәпке отырмасқа болмай қалды. Шешінбей, дағы етпей, бір гүрсині сүйреп келдім де аманат ғана ошырдым. Жаңабай қасындағы жигитлер менен таныстырды; „Мынау, мениң, насосқа апарған инім, бағыда айттым-ғо, — деди. — Хабарын бар ма, мәкке екти, биз насосқа апарсақ, насос жоқ, — деп, қасындағыларға мәллетіп кетті. — Өзі менен алты жигит, алтауы да механизатор. Директорға айттым, „насосың жоқ па, давай, алтауына жүз гектар жер бер, мәкке егеді“. „Кешікті“, деп еді, неге кешігеді! Алтауы бір бригада болды да тұрды. Басыңызды ауыртып не қылаын, алтауы жүз емесдағы сексен гектар жер таярлады. Баллардың ир-биз, „Силос емес, басың бәрің жемге, бизди жем құрттығо“, дедім, директор менен де ойласпадық. Хәммеси сон биліп, шашын жулысты. „Почему ты носыңды тығасан — дейди кеткен партком. — Сен ақыры, агроном емессен, бригадир, директор емессен“, „Бара бер жайына, дий-уалларға шақырық жаз, соннан басқаға жарамайсан“, дедім... Соннан, ийтін Жаңабай болмасын, күні менен гаражда іслеймен, қолым зәрре бос болса ұсыларға көмеклесемен. Директорға: „яшуаллы, бизди бір

жиберип алар берип, гүзде шөже санасып көреміз, *дегенім бар. Енди гәптен тутылсақ уяты бар ғой. Ол күндери сен, Мақсет, усы жерде швейцар едиң, Мына жигит пенен таныстырып қойып, бизиң бурынғы шопан ымыз, аты Мақсет. Озаған усының аты, ғаррысы эле шопан...

— Усының аты-ы? Солай ма? — десип, жигитлер менің менен қол қысысты:—Көз айдын, ғошшым, онда..

Булар, пахташылық совхозының жигитлери екен. Не деримди билмей қысынып қалдым. Жаңабай қәдим-ги шешенлігіне басып:

— Ничего-о, қысыба, Мақсет, — деди. Сөң жигитлеринс:—Бәхәрде Гумискөлге газлар қайтады. „Газ айналып, көлине қонар“ деген бар. Түсиндиңиз бе, — деп қойды.—Мақсет, әлбетте, газ қурақым жоқ па...

Қалтамдағы бир шийшени столдың үстине қойдым, Хәзирги қолымнан келетуғын жақсылығымның болғаны тек усы еди. Буныма хеш ким итибар да берген жоқ. Қуйылған рюмкаларды тек районның емес, хәмме „бәйгеде“ де республиканың „аты“ оза беріуи үшін қағып салдық.

— Сөйтп, гүзде шөже санастыңыз ба?—деди биреу салат шайнап атырып, Меңлибай аға шулғынды:

— Санасқанда қандай, гектарынан алпыс центнерден ғмыжырлаған сары мәкке берди-ә! Буны совхозға комсомол комитети етип кеткен де сол ғой...

— Азат-ше?—дедим мен. —Азат қайда!

— Бай-баай—деп санын шаппатлады Меңлибай аға. —Азаттың қашшан партком болып кеткени. Бурынғы партком, бизге бригадир болып барды. Биз баяғы өзиң аттан түсиретуғын, малақай жойтатуғын күни партбилетти хәм жойтқанбыз, ғошшым. Партиядан қәлемди мсқыртып сызып таслады. Хәзир сениң малынды билесең бе, ким бағып жүргениң. Дәкең бағып жүр. Атаң қойға өтти, ғошшым, бул өзгерислерден хабарың жоқ екен-ау...

— Бул эле газета да оқымай жүрген шығар, ананы да;—деп көзин қысты Жаңабай:—билмейтуғын шығар...

— Қой, оны билетуғын шығар. Атаңның орден алғаны билемисең?!

— Яқ. Бағыуға қой алғанын еситтим...

— Әне, айтпадым ба! — деп алақанын жайды Жаңабай. —Қалаға келип, билимин асырды ма десек, қайта

тупофласылсаң. Хәзир хәмме жерде де оқыуға имкәният бар. Оның кисиден көрерлиги жоқ, совхоз ояғына дым айыпшы емес. Хәр бәле өзимизден, Мақсет, мен де быыл көп нәрсене қате, қызыу қанлық пенен айтып жүр екенмен...

— Сен өйтп, бирден суўынбадағы, ақыры,—дедим гәлип бәлип.—Сол қызғының менен бара бер.

— Барыу менен барыудың бас-аяғы кән, достым. Өмирди өзгертиуди тил менен айтыу бар, қол менен өзгертиу бар. Биз бурын тил менен өзгертип жүр екен-биз. Ар-намысың болса ауылға қайт, давай, сениң ушын хеш ким жақсы совхозды дүзип бермейди, өзиң дүзип ал. Көп згажлы жай керек пе, барып, өзиң салып ал, бағ керек пе, өзиң ек. Не керек, бәрин өзиң исле. Хәммесы тайын жерге қашқан мәртлик емес, подделлик, понимаешы!...

Аздан соң мен жалынып-жалпайып, мират ете алмағаным ушын жағдай айтып. Динадан бир шийшени қарызға алып, үйге қайттым. Бәринен бетер, дайымның наградланғанына қуўандым, сол пахырдың еңбегі еш болмаса болды маған! Баяғы Пириазаров пенен мына үйдеги Малтабар ағадан ақырет еситкенде сақалынан сорғалаған көз жаслары елеслеп кетти.

Келсем, Мирочка он жақтағы кәттиң простынясының жыйрығын жазып атырған екен. Бир нәрседен уялғандай, еки бети қып-қызыл. Көзлери масаладай жанып кетипти, әлден нәрседен хәулыққан...

— Қақпақты көтерип жибергенім, бетиме гүп ете қалды...

— Абайлау керек, пуу жаман,—деп қойды Малтабар.—Кешиктиң ғой, ғошшым? —деди саатына қарап. Мен болған хәдийсени айтпасымнан бурын дайымның орден менен, наградланғанын айтып, Мирочканы қуўандырдым. Малтабарға: „сизлер баяғыда айыппап, зейинине тийип, жылатқан ғарры сол!“ дегенди үнсиз аңлаттым. Отырып қалғанымның себебин соң айтып бердим. Булар менің кешиккеніме қорқымсқанын айттысты. „Малтабар аға енди болмаса алдыңнан шыға жақ“, еди.. деп атыр Мирочка: „Мийнетің жеңил болды, Малтабар аға, бетиме қарөйс, дым қызарып кетип пе?“

— Қызарыпты, тентек,—дейдй яшуллы әдеттегиша еркелетип.—Өйтп ентелей берип иең-бар еди?! Ыссы

нәрсе адамның бетине екинчи биринде дақ салады. Хәр нәрсеге шыдамлы болмақ керек...

Мирочка кухняға кетти. Арақты ортаға қойып, шешинип атырғанымда:

— Аұхатты әкеліс, гошшым, қағып таслайық, — деди Мәкен. — Яман-ә қаққым келип тур. Сеу жоқта да бир қағып едимдағы, эпподром жақта...

— Мен хәм жаңағылар менен бир қағып алдым, — дедим де кухняға кирип кеттім. Мирочка, негү екенни қайдем, қолын сабылап жуып атыр екен, Аұхатты өзим салыстырдым: „Аспазлығым тутып тур, сен апарып қоя бер...”

Кууырдақ пенен бир шийшени еки қағыстырдық та мүйешке сулатып тасладық. Сира жуғым болса бес манат күйді демес едим. Бүйтип ишкеннен пудды заяламағанды тәуір көремен. Малтабар ағаның:

— Ушласпай қалды-ау! — деп, гүңк етиуи де мәттал, Мирочкаға қолды соза қойдым: — Ертең айлық болады, түүели менен әкелемен ғой, бир беслик созып жибер. Бизиң жеңгемиз деген жақсы адам ғой, өзи, сулыу адам, — деп атырман әдеттеги айтылып жүрген әширени гәплеримди аямай,

— Өйдемей-ақ қойса, берейин, — деп атыр ол да мақтағанды жақтырмағансып. — Әжағамызға керек болса, немизди аяймыз, беремиз...

Ресторан жауып кеткен. Оған хәлек болуудың кереги жоқ. „Кафениң” қарауылына келдим. Қасында бир адам бар екен:

— Қәне, қайқай, жигиті! — деди ол маған. — Қайсы қарауыл арақ сатады деп еситтиң? Я сен сатып жүрмедің? — деп, қарауыл ғаррыны бир „алла-жалла, отыз күн оравам, бес уақ намазым дүзиу, ондай бәлени усламайман”, дегизип, жалбырақлатып таслады. Соған қарап, формасыз жүрген милиция екенни билдимдағы, айтқанын етип, „қай-қайдым”. Қыйналып қайқайдым, өзимни де ишким келип киятыр еди. Гастрономның алдына келгенде: „бир барып көрейин-ше”, деген ой менен ресторанға кеттім.

Мениң нәрсе үмит етпеген таныс қарауылым: „бес-алты балашаға бар, хаял ислемейди. Жақыннан бери дүканиан бес-алты шөлмек алып қалып турман. не болсын бир адамның айлығы. Керек адам болса, сйлтеп тур, еле мениң сақлайтуғынымды хеш ким билмей ме,

келмей атыр,” деп, жалынды жұмысымды питкерип қалды.

Сууып қалған қууырдақ пенен буны да қағып салдық. Билмеймен неге екенни хеш қайсымыздың уйқымыз келмес еди, я есирип атырған хеш ким жоқ. Ишилгенниң қайда кетип атырғанын билмеймен. Менин бир жаман әдетим бар, ауызыма бир тийсе, есирмесем, тасир етпесе гәрежет күйип кеткендей болады да турады, Бирақ, енди Мирочка пул бермейтуғын шығар. Қайтар ма екен, деп тәмелөнип отырған Малтабарым:

— Что то не хвагает, — деп орысшалады. — Жаңа илнп киятыр едидағы, қапылып қалды-ау...

— Еки рәт қақтың, болмай ма, — деп ауызын басып, сылқылдап күлди жеңгемиз. — Данғырмысан, Малтабар аға қуйып қоя беретуғын...

— Данғыр өзін, тентек, — деди еркелете сөйлеп яшуды. — Куйып қоя беретуғын даңғыр өзін бол... Ушинши ирет қаққанда. Мақсет, хә? Сизлер енди, атыңыздың туяғын жуудыңыз. Кеуилине тийип едим, ақсақалдың наградын мен жуусам ба деген ой бар бизде. Қыйналасан, Мақсет, гошшым. — жигирма манатты столға таслады, еки онылық еди: — Мынаған жеткеннише әкелсең? Мына қыз интықтырып өлтирди бизди, тақма-туқмалап...

„Өзи жүйрик қоян еди, таяқ тийгеннен соң, зытып кетти”. „Өзим бирге бара қояр едим, терлеп отырып аязға шықсам, белимнен тутып қалатуғын гөне жапсағым бар. Хәзир жауырынымнан, тап, белиме шөкем балқып отыр,” деген Малтабар ағаны: „хасла қысынбан, яшуллы” деп, тынышлап сыртқа шығып едим. Самал маған да жағымсыз тийе қойды...

Мен әллен уақытта айналып келдим. Кухядан суудың сәмбырлысы, Мирочканын сести шықты: „Бетимди муздай сууға жуып алмасам, уйқы қысып баратыр. Сизлердин жататуғын түрниниз жоқ...” Пысынап отырғанға:

— Мәке, деминиз қысып отыр ма? — дедим шешинип атырып, Васын шайқап. — Усти-үстине урып тұрған, гошшым, мына арақ дегенди, жүректі дүрсилдетпей қоя ма, — деди күлип. — Урмай-ақ қояйын десең, непси қурығыр бар, буның ышқы жама-ан, — деп қойды. — Ойбо — ой, гошшым, көбейтпесең ғой, буны...

— Ишилмесе, қалар...

Бұл сапары арақтан азмаз татып көріуге Мийригүл де хәуес болып шықты. Өзі сулыу адам арақ ишсе ашылымсып сала береді екен. Зия-зудлы салынып, бет-лери гүл-гүл жанып баратыр. Малтабарға бармағын шошаңлатып: „Сулық етип таслайын ба?—дейді.—Жарамайсан, бизни менен ишисіуге“ деп, басынан тәкибай алды.

Усындай ағайндер, дасқал өскен өспиримлер болады, бири менен бири бир кетекте жасаған күшиктей, таласып ойнайды. Булардың хәзили бири бирине жүдә-жарасықлыдай көринип отырды маған. Малтабар аға өшескенсип: „Тап өйте берсең, бир дигири қалғанша айдасаман“ дейді де әдеп мени сүйеди, соң Мирочканы... Мен оның пиян бола баслағанын абайладым.

Қосық айтты. „Мен бурын ишип келип едим, теңлесип отырайық, гошшим,“ деп, бизге малтабар стакан менен бир стаканды артық та симиртип жиберді. Мирочканың кеулині көтеріуін қара.

Сонғының екінші шийшесинен бир стакан тартты да Малтабар аға кәтке суұлады. Мениң де кейпим бәлен еді. Бир шийше үшеу-төртеу болып көрине баслады Дийирманның төртқышындай қийсаңлап жүрип, Малтабар ағаның костюмын шешип, аяғын жыйнап жатқардым. Мирочка столдың үстін жыйнап атыр еді: „Көмеклесіуге шамаң жоқ, жатаман“, дедім. Дийұалға сүйенип, мастерскойға кирдим. Кәтимнің үстине өзимди шөкслеп, қалай қуларымды билмей тұрғанда Мирочка кирип келип, креслоға шөкгірди де қәусырмалы қалайы кәтимди жайып берді. Аргы жағын билмеймен.

Ярым ақшамда ояңсам, аңқам кеуип, басым мензең болып атыр екен. Фанер дийұалдың аржағындағы Малтабар аға жатырған кәттің үзликсиз сықырлап атырғаны еситилди. Сезип атырман, Малтабар аға да бий-жағдай болып атыр-ау! Жәрдемлесейин, суу-пуу ишкисейин десем, өзимнің халым мынау, басым бас емес, пытыра толтырылған қабақтай, хасла көтертер емес.

Көше беттегі нәхән өреден түсип тұрған свет, бири бирине иргелес қойылған еки сүүретнің де бояуын теңнен жылтыратар еді: биринде айғабағар шықпаған қуаңшақ телмирип тұрса, биринде, сол айғабағар батып кеткен қуаңштың алқызыл шуғласына әлле қандай бир үмітсізлік пенен, мулды, оғыры муқлы кейипте бас ийеди....

Сым кровать еле сықыр сықыр сықыр... Арақ деген

жамап, Малтабар аға бийтахат болып атыр-ау, Мирочка да ояна қоймас.. Сықыр сықыр..

Адамға деген рәхим, бирдейине пайда бере бермесе керек.

Еллеп, басымды көтердим де қалдаурап, ауыздағы жайға шығып, светти жағып жибердим. Мениң кухняға өтип кетиуім, краннан суу алып, Малтабар ағаның аузына түйуім керек еді. Светти жағыуымнан өшпиріуім тез болды. Мийригүл өзіннің кәтине қарап қаштыдағы, мен мастерскойға қарап қаштым. Аржағындағы жұмыстың бәрин шыра жақнай, хеш ойланбай, сыйпаланып жүрип иследим, себеби, мениң оларды көретуғым бетим жоқ еді. Кийимлеримди умбар-жумбар қолтықлап, төменгі этажға сырғанадым. Аяғым цемент басқалтақ муздай болып тийгенде барып, өзимнің носкишен зыңып баратырғанымды сездим. Дәрқал кейниме қайтып, есикти жулдым да туфлийимды балық илген шағаладай, қолыма иле қаштым. Маған, тап бир солар жабысатуғындай, жамаң қәсийет-лери жамаң микроптай жуғып қалатуғындай көринип қаштым. Дала тәуир-ақ сууық екен. Сыртағы газ баллон шкафының тасасында диридеп тұрып, кийинип алдым да жолға түстим.

Енди маған баратуғын жер керек еді. Мезгил ярым ақшамның ұақты қусайды. Қайда бараман? „Үйленіу деген усундай, хаял деген усундай болса, дүньядан так өтемен“ деп жыладым өзимнен өзим.

Үйреншикли аяқтарым, мени ақыл-хуушыман бий-гәрез түрде Динаның баспалдағына өрмелетти. Қапыны қаға бердим, мушлай бердим, „олла, пиян емеспен. Ишимде бир нәрсе бар, айтпасаң, жарылып өлемен“ деп мушлап зорға ашқыздым. Қыз түримди көрип қорқып кетти: „Хеш ким.. сабап таслаған жоқ па? ...Аған менен урыстың ба...Былай, шық тоңып қалыпсан ғой...“

— Кояғиң бар ма, тоңып баратырман,— дедім ийегим сақылдап. Әлле неге ишим қалтырайды, тоңып баратырман, тоңып...

Аздан соң, онда да ярым шийше коньяк ишкеннен соң, маңлайымды мушлап отырып, болған хәдийсени айттым. Өзим де жыладым, оны да жылаттым: „Маған ұапалы яр бол,— деп жыладым.—Көзиме шөп салма“ деп жыладым. Ол үрkip-үрkip тыңлады. Қашанғы үрке береді, кийик те ақыры қолға үйренбей ме?...

Өзінде бир түрли ыңғайсыздық бар. Көшеде жүрсем де еки көзин жән-жақта. Тап бир, урлық ислеп, көринсем тутылатуғын кисидей мудама алақлап жүргеним Сондағы қашып жүргеним Мурат пенен Мийригүл. Уят ғой, бетине қалай қарайман. уят болды-ау!...

Мийригүл неге кеткенімди сорамас, айтпасам да иши билер. Мурат сораса не деймен. „Сондай сондай“ деп, дурысынан келсем, асылып өле ме деп қорқаман. Басқа бәненің де ирети жоқ. „Бөдененің үйи жоқ, қайда барса бытшылдық“ деген екен. Әзели Мийригүл менен Малтабар түнилдиріп жиберген үй тарлық етип еди. Енди маған мына қала тарлық етип баратыр. Бур-ыңғыдай былай-былай шыға бермеймен. Истен сон дуппа-дуұры үйге тартаман, былай шықсам, көрип қоятуғындай. Қашан көрсен қуысланып жүргеним. Олар емес, мен қылмыс ислеп қойғандайман, уятты ислеп қойғанлар қалай жер басып жүреді екен, жұрттың бетине қалай қарайды екен, соған хайранман. Мейли, хеш ким қысындырып, бетине бежирейип қарамай-ақ қойсын. Бірақ адам өзинің хужданынан өзи уялыуы керек шығар, хуждан хукиминен адалатлы хукиминің болыуы мүмкин емес, бірақ оның ушы, сол хуждан деген жарқылқтың өзи көз жасындай тынық, гирбиңсиз болыуы керек еди.

Қыстың қарыс күни қысқа болғаны менен түни узақ. Биз усы узақ түнлерди әдепки ақшамлары гүңкилдесип атқарып-жүрдик. Емизикленип сорап берсең, ериспей жағын шамалы. Ол басынан өткенінің бәрін ашынып, жылап-сықлап айтты берди. Қаршыдан емес, Бухарадан екен. Әкеси Мирараб медиресесинде мудәррис. Сол муддарис Диларам тууылымудан Қаршыда туратуғын пийри менен қуда түсип, нан сымдырысыпты.

Талант деген жарқылдық, сенің шығысыңа қарамайды ғой. Сүйген кәсибиң ата-анаңа унай ма, унамай ма, ояғы менен есапласпайды. Үш улдың арасында ерке оскен Диларам; „жасымда-ақ ауылдың қыз-келиндешеклерінің бәри османы, қалды маған қойдыратуғын еди...“ деп гүрсинип еске алады. Қайда, онда өзинің анасы тири екен. Сол байғус қызды қанатлығы қақтырмай, тумсықдыға шоқытпай туғырыда тарандырып кемалға келтиргени менен, өнер жағына араласпалты. Тек, әке-

нің көзінше жылты мақлуқтың сүфретин салма. гүл сал, нәрмс ой“ деп жалына береді екен. Қыз оныншы классты питирместен бир жаз алдын дем қыспадан демі туфесилипти де, жүзи берилген соң мударрис бир мурийдниң үш ай барып келген қызына үйленипти.

Оңымсқ оңлы болмапты. Талынвилминің үйинде боф жеткен қыздың тауланып отыруы қыйми екен. Астыртын Қаршыдағы қудасын шақыртып, „жесиринди ал, депти. Қыз Ташкентке қашып кетип, живопись училищесине кирипти. Түнде бир смена тоқымашылық комбинатында ислеп, күндизине оқып жүргенде зәминдеф төрт жигит „Волга“лы барып, түнги жұмысынан киятырған жеринен Қаршыға алып қашыпты. Той өткеннен төрт—бес күн сон жырыла қашқан қыз үйине келсе, өгей анасы, үш женгеси: „байыңның үйине бар, туқымымыздан бундай бөдбақ шыққан емес,“ деп, қууып салыптыдағы, әкеси бүйирине қарап қалыпты.

Хаслы қарақалпақ, урыуы бессары болса да қарақалпақстанды көрмеген қыз мектепте картадан танып, бир келип көриуді хәфес етеди екен. Самарқандағы қарақөлшилиқ институтын питкерген Тахтакөпирли бир қыз бенен Каганда-табысып, усылай ығысқаны екен. Тахтакөпирли қыздың Нөкисте ислейтуғын, анау-мынау басшыларды шыяура алатуғын беделли агасы араласып, еки комнаталы квартира алып берипти. Енди сонда жасап атыр екен. Биз тап болыппыз. „Күйеуим көп жүрмес, үйленер, оннан соң, оқыуымды дауам етермен,“ деген тилеги бар екен. Ендиги жағында оқыту-оқытпау биің қолымызда қусайды. Усылардың хәммесин менің ыйғымды көз жаслары менен хөлдеп жатырып, айтып берди.

Мени аяныш сезими бийлеп кетти. „Жылама,—дей бердим қурм.—Жылама, бир есабын табармыз. Ески көргениңди өмиримше бетине баспайын,“ деп елжиредим. Мен ақ қуудың көз жасын көрген жоқпан, бірақ, дүньяда сулумды жылатпағай, қызды, усундай мулды қызды жылатпағай...

—Ашылысқанға ашылыспақ керек. Сөйлейин десем, сен меннен хеш нәрсе сорамайсан...

—Кереги жоқ.—дейди көкирегимди аймалап,—Кереги жоқ. Мениң хеш нәрсе билгим келмейди. Тек,

қапа етпесең, болды. Мен сені өмірімше қапа етпей мен. Биз екеуіміз хеш қашан да урыспаймыз ғой, я?

— Урыспаймыз. — Бауырыма тарттым, әлде неге дір-дір етеди. Еті жиі-жыллы. Уақты-уақты солық тарғады. Жылап атыр, әлде қандай бір өкініш бар ма, қуаныштан жылап атыр ма, билмедім, сорамадым да. Ақыры, ол менен хеш нәрсе сорамайды ғой. Сораса, ең дәлсіз кеуіл бергенім, ең дәлсіз, ләбинен сүйген нашарым Назлы хәққынға айтпақшы едім. Айтпадым. Бирақ қай уақ бір уақ айтпай қойматуғыным аян...

Түс көріп шықтым. Айғабағар телмирген қуяш, шыққан екен, деймен. Арқан бойы көтерілген екен. Қәпелімде, сабағынан үзілген алмадай көгала көк теңізге шомп етіп түсіп кетті. Айғабағар еле телмиріп тур.. Усы түсімде жатып ойланп атыр екенмен: „Япырмай, бала, қуяш та бүйтіп, көзды ашып-жумғанша азығытылған алмадай сууға батады екен-ау“ деп, таңланып атырман. Сөйтп, түсімде тағы да сол түстің екінші сериясын көріп атырман: Мастерскойдың айнасына қарайман. Бул кәрада Мирочка сатып әкелген гүл түбек туратуғын еді, Коңыр гүзден қара қысқа шекем, оннан да соң усы гана өжире емес, хәмме жайларымызға хош ийісін инам етіп турған сол гүл, қабырлап-қабырлап, қәпелімде жыланға айналып, қан сорыған сүліктей кем-кемнен жууанып баратыр, жууанып баратыр. Хәр сабағының өзі Джунглий тоғайларында маймыллар салтанасын ойнайтуғын шырмауықтай узайып-узайып, пәтикке жанасады. „Пай, бир асылып ойнайтуғын маймыл керек еді-ау“ деймен түсімде. Ойда жоқта, аржағынан горәлло ма, билмедім, маймылдың породаларын мен қайдан билейин, әйтеуір бир нәхән маймыл жанағы шырмауықларды қолы менен ашып-ашып, айнаның сыртынан берман атламақшы ма, киятыр еді, қәпелімде шырмауық дегенім жылан шығып, шырмауға қарады ма де! Көзімди қыпылықлағып-қыпылықлатып қарайман түсімде. Қарасам, маймыл деп турғаным Мурат! Сәнсыз жылантар бууып атыр. Байгус ағам, демнің арасында тарихтағы жыланлар бууып атырған Зевс құдайының скульптурасының сүүретіне ұсап кетті... Дина жулқып оятқанда, түсім екеніне қуандым...

Қыстың күні бизлер қусаған ылай менен істейтуғын құрылысшыларда жұмыс айтарлықтай баса-бас бола бермейди. Оның есесіне, жыйналыс гүжіп береди. Кеше профсоюз жыйналысы болып еді, бүгін кешки алтыдан бери комсомол шөлкеминнің жыйналысы болып атыр.

Кассир баланың секретарымыз екенінен нәрсе хабарым жоқ еді. „Мынауың — айлығы, мынауыңды — взносына тутьп қалдым“ деп, сәеттың тасына бармағын шошайтып қалатуғын еді. Сол бала секретарымыз екен. Кассир дегендей емес, сөзге шебер шықты. Сонша пәткерілген объектте комсомол шөлкеминнен үлесі көп екен. Неше квадрат метр жерге жай салынды, неше объект тапсырылды, бәрін ядтан биледи. Хәтте менің күніге неше гербін өргенімди де айтп берди. Мен өзімнің көпшіліктен өндириңкиреп өріп жүргенімди онша биле бермейтуғын едім. „Дурыс, жыйналыс аз өткерилди“ дегенде, хеш жыйналысқа қатнасып көрмеген мен: „бир-еки жыйналысты өткерип алынған-ау“ деп қысындым. „Взнос мәселесі жүз, бұрын скандальный мәселенің бири усы еді, бул нәрсе жолға қойылды“ деп барып, алдағы ұазыйпаларға ендігі сайланатуғын составтың дыққатын аударып, нәсіят етіп отырды.

„Докладты додалаймыз“ дегенде сөйләуші көбейип кетті. Ишимизде биреу бар екен. Әбдиганий деген. Сол секретарьдың сөзін қууалап, айтп отырды, шешенлігіне қаран, „ендиги болатуғын секретарь усы бала шығар“ деп ойлап қалдым. Сөзге, факт келтиріуге секретарь—кассирден алық болса алық-дә, қалық емес. Оннан соң, өзі сары, шашы түйенің жүніндей қоңыр Жамал деген шығып, „жолдаслар полдаслар“ дан да басламастан секретарьға қолын силкип жиберди:

— Сен, кассир жора, взнос мәселесін айтп ауыз толтырма, болғаны сол! Оны сен айтпасаң да, айлықтан тутпасаң да, төлейміз, хәуға. Сенің мынаны керек еді:—деди де шунатайын бүкті:—Именно, шөлкеминнің қандай жәрдемі тийди құрылысқа, воо, соны, айтпүйін керек еді. Сен бул жерде майдай жылмақай сөз бенен ауызымызды сыйпап өте шықтың. Дурыс,

курулыста комсомоллар жақсы иследи, бірақ оған сенің қатынасың болған жоқ. Именно, сен—деп бармағын наған етті:— не иследиң буннан да жақсы ислейміз үшін?! Отызыншы жыллардағы комсомол ячейкаларының революциялық духы сенде болды ма, шөлкемде болды ма, соны айтыуың керек еді. Жана Эбдиганий шығып сөйледі. Сенің докладтыңның фактине шекем ядлап алыпты, бизге бир докладты еки ирет тыңлаудын кероги жоқ еді. Эбдиганийдің өзі не иследи екен, соған тоқтайық, басқаларыңыз танымасыз. Оны мен жақсы танийман, бизің объектте самый отсталый, самый пассивный адам сол, жұмысқа да пассив қатынасады, айлық десе, актив. Енди сол, „жолдас“ деп айтпайман оны, болғаны сол! Әне, сол өзінің пассивлігін жауып жиберіу, бизің көзімізді бояу үшін жыйналыста активлік етип, шешенлігін көрсетип атыр. Усындай сөзі жалтырап, иши қалтырап жүргенлердің көкірегінде честныйлықты оятып, полноценный адам етиу үшін шөлкем не иследи? Хеш нәрсе ислеген жоқ. Тэк не пойде-ет!—деп, басын шайқап отырды. Тағы бир-еки адам сөйледі. Сен айт, сен айт пенен, гөзек бизге де келип қалды.

Мен орынымнан қысынып турып, усы уақытқа шөкем, хеш жыйналысқа қатынаса алмағанымна кеширим сорап атыр едим. Жанағы Жамал деген:

—Өйтіп, қысынып, қыз бола бермей-ақ қой, сен келгели хеш жыйналыс болған жоқ,—деп сөзімді бөліп жиберди.—Горком комсомолға тек протокол кетип атыр...

Мен Жамалдың жанағы адамды тәрбиялау хаққындағы гөпін мақуллап, „комсомол жаслар бригадасын дүзіу“ тууралы усыныс киргиздим.

Таза составта бюро ағзалығына усынылып кеттім. Нениң шарапаты екенін анық билмеймен, бірақ, усынылғанымды ишимнен шеп көрген жоқпан. Областық Комсомол конференциясына делегат сайлауға келгенде, тағы қыстырылып баратырман, хау!...

Жана секретарь сайлаудың Фарра-Уаррасы бир саатта питти. Биринши бюро өткерилип, Жамалды секретарлығы менен қутлықладық. „Енди өзің жан ендиресең гөй“ деген дәлқекке: „ендиремен!“ деп, күлмей жууап береді.

Жыйналыстан соң хәр қайсысымыз хәр жаққа дағыстық.

Нөкіске миллион адамды үлкен қалалардың кейли енип киятырғанын усындай, түнде жүрсең абайлайсан. Мына бас көшеде бурынлардағыдай салқылдасқан жүк машиналар көрине бермейди. Төси қайқайып, көлдеги ақ қуудай илбип баратырған „Волга“ лар көгидир асфалтта Волгадай ағады. Анда-санда қайтқан газдай „гаиқ“ еткен сигналлардың сеслери, тротуарлардан ерсилі-қарсылы жүрип атырған аламан, сәнли-сәнли бралар, үзликсиз ағып турған отлы афишалар қаланың шырайын шығарып, Ташкент, Москва қусаған үлкен ағаларына усата қояды. Әне, усындай болса, адамның кеуили де көтеринки келеди. Усындай кеуили түндерде Мурат, Мирочка, Дина, биз, төртеуіміз бирге қыдырсақ, кино-театрларға да бирге барсақ, деген хәуес оянады қисиде.

Мирочка, әлбетте, бурынғыдай ипласлыққа бармайды. Оны Дина екеуімізден басқа хеш ким билмейди. Тек екеуіміз ауызымызға бек болсақ, болғаны. Мен буны, әлбетте, Муратқа өлгенімше айтпайман. Айтсам, оның ауҳалы шатақ. Усы жөнлерін келиншегіміз екеуіміз ойласып алып: „қашанғы қашып жүреміз, шақырайық та қатынасайық“, деген қарарға келгели гастрономда татымлы зат, жақсы-жақсы ишимлик болса, күнде аз-аздан алып жүрміз. Ресторанда ислегенди билесіз гөй, ауҳатқа ақшаң шығып жалшымағаннан соң, тапқаның былай жыйнала береді. Пул бар. Мирочкаға жақсы-жақсы, қымбат-қымбат духилар алдық. Бир телевизор алып бере қояйық“ деп едик, тарығып қалатуғын түріміз бар. Хәзірше, майда-шүйдесін тасынып атырмыз. Дина да қуры келмейди, мен де қуры бармайман.

Гастрономда шампан сатып атыр екен. Дизбекке дизилип, бес шийшесін алдым.

Есиктен жана шыға бергенім, Мурат пенен дүгисип қала жазладым. Қол алысып атырып: „тоқтап тур“, деди де ишкери сүнгиди. Айнадан көрип турман. Консерва, колбаса алып атыр. Азғын. Демнің арасында бүйтип шөгіп қалыуың: „бир нәрсе сезген шығар“ ға жорыдым. Бетине қалай қарайман, қашып кетким келип тур. Эттен, есиктің ауызында дусласып қалғанымыз гөй, болмаса бир иретін табатуғын едим.

Ол шыға салып, бетіме тикленди. Сира, „мәрт болайын, көзүмді бір жерде турғызайын“, десем де Муратқа түскенде нәзерім шийшеге тийген буршақтай тайғанап кете береді. „Я-а, пәлек, урлығын биреу істейди, уялымын биреу уялады!“ Вилегимнен қысымлап алды да:

— Жүр былай!—деді. Дауысынан сезіп турман, ашыулы. Ауызыма сөз түспей, адым-адым кетіп баратырып:

— Мияригүл мәс жүр ме?—деп атырман:—Үйде ме?...

— Жақ, кешқурын Малтабар әжағасы менен шу-баға кетти,—деді жай-парахат.—Ертең келеди.—Ишим қымм ете қалды.—Сен өйтіп, гәпти басқа жаққа бурма. Сен не қыласан, оны? Үйленгенің ырас па?...

— Үйлендим,—дедім албырақлап:—Бармадыңыз?

— Шақырмасаң-ше?!

— Шақырамыз. Сизлердің дайымды өкпе леткенни-низдей етпейміз...

— Терисине шақыра ғой!...

— Ғе?!

— Өлсоңо, өз жеңгене жармасқанша!—Қолымнан сеткам түсіп кете жазлады.—Өлсоңо, ийт...

— Қауға, сен қалаға әкеліп, адастырып жиберген ийтпен...

— Жит қасыман, көпек, қыздырма мени!—деп қалтыранып киятыр еді. Бетіме тикленіп қарадымдағы:—Ырасын айтсам асылып өлесенәу! — деп, басымды шайқадым да жүріп кеттім.

Аспанның алағат булытлы екенін жақты көшеден шыққаннан соң абайладым. Ай губарсыз еді. Қапелімде булытқа сүнгийді. Жумбаршықланып перделеген булыт ысырылып кетемен дегенше атирапты зәрре ымырт қаплайды да тағы жарқырайды. Булыт көше береді, ай қала береді...

Есіктен оғыры кеуілсиз атладым. Мудамы қапаның алдында жаутаңдап күтіп алатуғын, әлле қашшан қасы-қабағымнан кейнімді аңлап үйреніп қалған Дина шоршып кетті:

— Биреу менен урыстың ба? Я аұырды ма бир жерің...

Дым үндемей шешіне бердим. Пальтоларымды, шарфларымды былай алып, туфлийімның бауларын шешіп атырып тағы сорай береді:

— Кешікпін? Бирге жейік деп, еле тамақты салыстырмай... Бир жерің аұырып тур ма? Я биреу менде...

— Урыстым, Мурат пенен урыстым. Шақырмайтуғын болдық енді...

— Ғе-е?!—деп таңланды:—О неге шақырмаймыз? Жасы уллы деген, урыса берер болар. Сенің урыспауың керек...

— Ақылшыды қойсаң-ә, маған сен-әм әбден...

— Урыссаң, сөйтіп маған урыс. Бірақ мениң „өмирінше зейнине тиймеймен“ деген шәртім бар. Маған урыса бер, мен оған өкпелемеймен. Урысып-урысып, ашыуыңды шығар, мейли, бірақ, басқаға урыспа,—деп, бойыма шапшып, бетімнен сүйіп кетіп баратыр...

Аұхат жеп отырып:

— Бир жағымсыз хабар бизде де бар,—деді еркеленіп.—Бірақ, сен оған қапа болма. Сен қапа болсаң, мен қапа боламан. Мени алай жумыстан шығарып жиберди. Көптің көзіңше „байымды тартып алды“, дейди. Қой, шоршыма, ашыуланба да, керегі жоқ. Басқа жұмыс тауып аламан. Тауғанда қандай, енді искусствоға жақын жұмыс ізлеймен...

— Дүзде ылағы жамырағанның үйде қатығы төгіледі деген ұсыда,—дедім мені өзіме өзім.—Әбден, келісіп қалған екенбіз, онда?...

— Шақырғанда келмейтуғын болса, өзлеріміз бара қойсақ қайтеді?

— Қойсаң-ә, гәп емес гәпти айтпай!—Жымжырт етіп тасладым...

32.

Диларам искусство музейіне экскурсовод болып кирип еді. Арадан он-он бес күн өтті ме, өтпеді ме, ағасы урыс жылларғы әскерліктен келген қыздай ушып-ушып қуғанып келді. „Художник—реставратор болды! Өмиріндегі орынды тауып киятырман, ишасы!“ Соннан бері базда-базда Муратшылап, китап-нигитан гонорар әкеліп турады. Бир күнлери: „қайнағаны көрдим, мени танымайды.“ деп келеді. Бир күни: „Музейміз үлкен олжалы болды. Қайнаға „азлар қайтып баратыр“ деген картинасын бес жүз

манатқа сатып кетти", деп келди. Мен усыннан-ақ Мураттың оңысығынын оңлы емеслігін биле қойдым.

Тағы бір күні: „Қайнаға мүйеш ажыраттық. Сүүретлерін сатып алып қыстырып атырмыз“, деп келди. „Үміт“ деген картинасы бір екен, символично, доконтнично, булардың қарақалпақшасын билмеймен. Дым жақсы. Адамға ой салады“, деп хәуесленеди. Менин көз алдыма еле шықпай атырған қуяш, телмирип турған айғабағар елеслейди...

Үш-төрт күннен соң: „Тағы бір сүүрет әкелди. Адамлар: „мынау „Үміт“нің варианты, екеуі біреу емес пе?“ деп еді. Қыдырбай деген, пишмисіз болса да талантлы художник бар еді, сол: „жо-оқ, жолдаслар, екеуі екі басқа. Мынада айғабағар батып баратырған қуяшқа өлип баратырған адамның өмирге интық көзі менен, аш көзі менен телмирип тур. „Үміттегі“ үміт ақланбаған. Мәнис басқа-а“, деп еді, анаулар да мақуллады. Бірақ, дым арзан берил кетти“, деп өкинип келди.

Тағы бір күні: „қайнаға мүйешин түрлі типтегі, түрлі характердегі қызлардың сүүрети менен толықтырды“, деди.

Базар күні өзім барып көрдам. Адамлардың оны бул қурақым еске алғанына да қууанып қайттым.

Келесі күні Диларам: „қайнаға мени танып қойды, тап бир, уялып кеттім, дейсең. Дайындарды қашан шақырамыз? Сонда қайнағалар да келер едидағы, тезлеу қатынаса қойсақ, көп нәрсе үйретер де еді. Ол шебер адам екен“, деп, хәуесі кетип келди.

Тағы бір күні, бир мәселе үстінде тартысып қалғанын айтты.

Бир күндері: „хәптеден асып баратыр, қайнаға нәрсе дарымайтуғын болып кетти. Аманлықкекен, бир хабар алыу керек еді“, деп хәуетерленди. Мен оның қолы жырылса, командировка алып, сыртқа шығып кететугынын айтып, тынышландырдым. Бірақ өзімнен өзім алағанда бола бердим. Мық урысып-кейигени менен тууысқанның аты тууысқан. Мийригүлге жолығуға бетим шыдамағаны менен рекламбуроға барып, Рафазлди көргеннен соң питегене кеуилим қарар табайын деди. Үстүртке творчестволық командировка алып кетипти, мәулеті—бир ай...

Оңысығымыз оғыры жақсы десек болады. Еле хеш қайсысымыз бири биримиздин кеуилимизге тийип көрген жоқпыз. Бурын нашар әуладдың тәрбиясын көрмегенге ме, Диларамның үп-сүпиниң, қалыс хызметини бири маған унайды, уызғанда қандай! Қашан көрсең кийимлерім уютюлеули, жүрис-турмысым жып-жыйнақлы. Бир адамды бир адам жалғызындай әлпешлеп турғаннан соң, қоя ма?! Шырайым шығып қала қойды. Бірақ, оның усы еңбеклерин еш етемен бе деп, күндердин күнinde хәулиғамаи.

Баяғылары уақты-уақты малымызға арзан-қурзан арық мал сатып алынып қосылатуғын еді. Келгенінде, сауған келсе де, тойынып, бурынғы қожыраған күндери умытыла келе, баспақ болып, кемалға келген жайлауын есеп, сол бағдарға қуйрығын шаншылдырып қашыуды шығаратуғын еді. Сондай боламан ба деп қорқаман. Мынау Назлы деген маңлай қара, барған жеринен тез қайтып келгир ғарғаны гүлдәстеси, ядыманн шығатуғын түри жоқ, нәрсе ойламайын деген ақшамы түсеме енип шығады. Назлы шығар деп, көзимди ашсам, қушағымда Диларамды көре беремен. Сөйтемен де өгейсирей беремен, қасымда Диларам емес, жансыз сұлдер жатқандай... Қорқаман мен, хәммениң көзине тек жақсылық тәме етип, үміт пенен телмиретуғын бийгүна нашардың жүрегине муз басып аламан ба деп қорқаман.

Оның да тағдийрин ойлайман. „Быйыл училищеге түсемиз ғой, я? Сен қурылыста ислейсең... Төрт жылдан, қайтып келемиз“, дейди, сөйтип, өзиниң сөзин өзі мақулдайды. Мен дым үндеймеймен. Менин көкирегимде бир әндийше барып биледи, бірақ, соны еси-тиуге қорқа ма, дым сорамайды, айтайын десем де я басқа жаққа бурып кетедидағы, я турып кетеди. Ондай үлкен қалаларда жасау маған да унамайды емес, бірақ, жүрегим кеисликті күсей береді. Жйлау үлкен бир магнит, мен соннан алыслаудағы мыйық едимдағы, бас бүкил тартып алмағаны менен басымды сол магнит ауытқыта берер еді. Буны еле хеш кимге айтқаным жоқпан.

Сөйтип жүргенде, бир, жаман хәдийсе болып қалды.

Конференция болатуғын күни азанда әдеттегіден дым ерте турдық. Шай Ұалқастан соң мени кийиндиріудің өзи бирталай уақытты алды. Өзиме салса олпы-солпы-ақ кете беретугыи едим. Бирақ, күйеу салақ жүрсе, журт келиншегине күлетугыи болыпты бул заманда! Оннан бурын хабарым жоқ еди, үйіндеги таза-лықты да журт сырттағы жүрис-турысына қарап абайлайды екен, онысын да билмеймен

Биз делегация қабыл ететугыи адамдай кийиндирилдик. Тар балақ, қымбат, қара қостюм, биз тумысық түфли, ақ нейлон көйлек, қара қалпақ. Өмиримде тағып көрмеген галстукты да усы бүгин тақтым. Пиджигимнің сыртқы төс қалтасына ақ жипек орамалдың жийегин көрсетип салды да:

— Енди айнаға қара,—деди Дина.—Художник қалай кийиндиреди екен. Бизлер „вкусы“ күшли адамлармыз,—деп, мәккарлық пенен күлип те қойды. Жаудыр ала көзлери менен тум-тусымды тағы шолып өтеди де:

— Қатты пардозлап жибердим-ау,—деп күледи:—Ауылының қызлары ауыз салып жүрмесе қайтер дейсең...

— Ояғынан гам жеме,—деймен мен де мардымпы.—Қап деген шағалдың аузында кете беретугыи тауықтай гейпара қаялларға усамайман...

— „Женгемнің былығын билдим“ деп, хәммени соның тасы менен өлшей берме, Мақсет. Уят болады,—дейди күлгенни қойып.—Шуназдайдың келтелегине ортан бармақ жууап бермейди...

— Оның дурыс гой, ортан бармақ „майға тийемен“ деп, күйе береді.

— Күйсе күйсин, күйгенде майға күйебидеағы. Шуназдайдай шүлдиреп, бәринен қуры қалғаннан, күйгени жақсы. Шынлап күйгенге не жетсин, мухаббетке де, солай ма?...

Үндеген жоқпан. Бойыма шапшып, бетимнен сүйилсүйип:

— Бар, енди, кешиктиң,—деди.—Қоя тур, мына жерине шаш ерипти, меннің шашым. Әне, болды... „Түсте келе алмай, аш қалып жүрсең бе, буфеттен жерсең,“ деп, қалтама бир онлықты да салып жиберди.

Конференция мәмлекетлик театрдың қысқы жайында болуы керек еди. Газ-қатара қойылған кийим

қыстырғышларға қыйлы-қыйлы модадағы пальтоләр, малақайлар қыстырып атырған, костюмшан, сылаңдаған жигитлер келип айнаға қарап, шашларын тарап атырған, дизимнен өтип атырған, блокнот, қағаз-қәлем, мандаг алып атырған. Ал, есиктің аузында бизиң бурынғы кәсиплеслеримиз шәшликлерин желлип, шоқларын қызартып атыр. Ишкери де, сыртқары да сапырласан қыз-жигитлер, әлле кимлер әлле нәрселер қаққында усы бастан-ақ айтысып шертисип атырған.

Қоңырау сығырылап, хәмме ишкери жапырылды. Мен өзимнен тәуір-ақ алда кетип баратырған Жанабайды, Жанабайдың қасында байрамда Назлыны сүйетуғыи офицерди көрип қалдым. Хабарласуға имкәният болмай қалды.

Мәжлис баслалып, қәдимги дәстүр бойынша Коммунистлер Партиясының Орайлық Комитетиннің ағзалары рууқий басшылыққа сайланды да, хәмме қолларын шаплатлауы менен орынларынан турып, отырды.

Соң өзимиздің ишимизден стол ағалары сайланды. Оның бар екенлигин аты шыққанда барып абайладым. Жоқары өрмелеп баратырғанда мойнымды созықырап қарадым: жүзінде бир түрлі ашәлендик бар. Сол нәрсе көзлерин үлкейтип көрсетип бурынғыдан да шырайландырып жиберипти. „Бурынғыдан да“ деймен-ау, бурын Назлы бундай емес еди. Енди, „жойтылған пышақтың сабы алтын“ болып көринип атыр. Омырауы шығыңқылау, үстине жасыл жерси костюм кийипти. Қалай да ашылысқан. Есиме дайымның: „не бир нашарлар бар, есикке түскеннен соң, ысылған гүмистей жарқылдап сала береді“, деген гәплери түсти.

— „Ауыл мәдениатын көтериу, ауылды қалаға теңгеру проблемасын шешиүдеги комсомол жаслардың авангардлық роли“ деген докладтан соң, бир-еки адам шығып сөйледі де түски тәнепис жәрияланды.

Сыртқа шыққаннан соң, Жанабайды, бизге унай бермейтуғыи офицер жигитти ушыратып қалдым. Жигит жән-жағына алақлап:

— Жанаға бизиң Назлы шықпай ма?—деди. Жанабай таңланып қарап:

— Соны да билмейсең бе?—деп күлди:—Президиумдағыларға усы жерде бир өжире таярлаулы тур, директордың кабинети. Бағана случайно кирип қалып, қысыңғанымды қайтерсең...

Мен үйге мирәт еттим. Жаңабайдың еле менің үйденгенимнен хабары жоқ, Мураттикіне шақырды дедиме, басын шайкады да:

— Үйге баратуғын болсақ, бизн де үй бар,— деди.— Районның жигитлери менен топарласып жүрмиз, бөлинип кеткен уят болады. Бул жигитти таныйсаңба?— деп қасындағы киши лейтенантқа қарады.— Аумладан қашып кеткен Мақсет деген усы Комсомол...

— Ұним,— деди жигит мурнынан „химилдеп“.— Бизлер, ауылға көшип барып жүрсек... Бул жигит пенен бир сөйлесетуғын жумысым бар. Жәке, сизлер бара берин, қазир жетемен,— деди де билегимнен қолын өткерип, спортзалдың шарбағына қарай жүрди. Әсте әсте сөйлеп киятыр: „Мени танымассыз, бәлким,— дейди.— Сол совхозда пожарныйман. Кегейлиден көшип бардық. Ал, енди, бул, менің айтатуғын гәпим емес еди. Сен бүгин Шымбай чайханасына шекем Назлыны узатып сал, дайының тамаша хабарын еситесен“, деп, күлди. Жаным төзбей:

— Не хабар, сиз билмейсиз бе?— дедим.— Аманлықпа, өзи?!

— Өзи айтады,— деди де ишме гүптикаей салып кетти.

Еле еки сааттың мурты шағылған жоқ еди. Бул ұақыттың ишинде мынау турған бизн үйден адам еки түсленип келсе болар. Усы ой менен үйге кеттим: „Бала, Назлы не дейди екен, маған? Дайымларға бир гәп болды ма?“

Бизлердин адресимиз өзлеринизге белгили, микрорайонда, қыста жылыту системасы бузыла беретугын сексияда турамыз. Сизлер түе, бизн үйимизди комхоздың усталары да жақсы биледи.

Буган барыу үшін менің гастронормның алдынан өтиуім керек еди. Оған жеткермей-ақ спортзалдан айнала бергенімде Искендер ата—Александрдың бир сетка гәрежет алып киятырған кемпири прикти:

— Сизлер тири ме едиңиз, шырағым-ау!— деп сала берди кемпир көриуден.— Он бес күннен асып кетти, Мирочка жоқ, я Мурат бармайды. Айтайық десек, сенің қайда екенинди чертым билсин. Ең болмаса, гилтинди ал, барып!—Ертең келемиз деген жеңген еле жоқ, биреу өлтирип кетти ме! Неге бақырайасаң маған! Сенен ини болып!..!

Ерип баратырман. Аяқ-қолымда жан қалмады. Жоқарғы этажға дизем қалтырап өрмеледим. Кемпир үйнен гилтти алып шығып, созып еди, қапыны ашсам, маңлайыма әлле қашқан өлип қалған Мураттың, я Мийригүлдин жалаң аяғы сарт еге қалатуғындай қаулығып: „Берекет табын, өзиңиз ашыа, жүрегим бир түрли...“— дедим көкирегиме қолымды басып. Кемпир әжевленип қарады да, есикке гилтти салып, қапыны жулқып жиберди. Киреберистеги кийим-пийим қыстырылатуғын жер қараңғы еди. Кемпир шийшеге тайып жығыла жазлап, „тфу!“ деп, түпиринди де келес есикти жулқымды. Жулқыған бойы сол, адымын бир атлады да:

— Шақырыу керек! Милиция шықырыу керек, үйиңе уры түскен, уры-уры...— деп шегиншеклей берди. Питегене көкирегимди басып алған мен алға өтип кеттим. Төңкерилген чемоданлар, жан-жаққа ылықтырылған Мурат пенен Мийригүлдин гөис-көкси кийимлери, аудар-теңкер көрпе-төсеклер, жайрап атырған басқанда буйымлар тап бир уры түсип, көмиктеги алтынды излеп-излеп, ақыры пәнт жеп, ашыу менен бұлдирип кеткен үйге усатар еди.

— Сиз кетпей турың,— дедим кемпирге бир өзим қалсам қорқатуғындай.— Уры усы үйдиң өзинен шыққан!— Сөйдедим де столға бетледим. Үйленбесинен бұрын Мурат „пәлен жаққа кеттим“ деп, маған хат қалдырып кететуғын еди. Столдың үстиндеги бир жапырақ қағазды соған мегзеттим де палапан услайтуғындай, еплеп қол создым. Мийригүлдин қолына усайды: „Мың айтсаң да адамның аты адам. Адам пери бола алмайды, пери пери менен ушып кетедидағы, периге ашық болған адам асылып өледі. Сен өйтпей-ақ қой, Мурат. „Суу периси“ жыртылған күни усы гәпимди еслесен болды. Өзиң айттын гоу, „перисен“ деп. Пери тар өжиреге сыймас болар. Ол мудама қалласлап, дүзде жүриуді күсейди. Саған бояуыңның ийисин ийискеп, еңсеннен үңилип туратуғын адам керек екен. Сүфретши менен бұрын жүрип көрген жоқ едим, олғын абайламай қалғаным ушын өзим гүналыман. Мен баяғы қыз күнимде кеуил берген адымым менен ушып кеттим. Излемей-ақ қой. Сен де теңинди табарсан, сәлем менен „Суу периси“. Айтпақшы, ақырғы мәртебе адамгершилигимди көрсетип кетейин: Мақсеттин үс-

тинен айтқанларым жала. Сени жалғыз туғысқаннан айырып не қылайын. Бахытлы болуыңа тилектеспей. Сеннің жақсы көретуғыныңды да, менсіз қылын болатуғының да билемен, бірақ, өзіме де қиын болмағаны жақсы. Тезирек сууытыу үшін мына нәрсени де жасырғым келмейді: ресторандағы директор хаялдан Малтабар екеуіміздің үстемізден айтқаны ырғас гәп еді. Табақлас, дастықлас болып отырып мойынлай қойыу қиын ғой, Малтабар менен практикаға келгенінде танысқанбыз. Апамның мұрындық баласы дегеннің сылтау екенін де енді түсінерсең. Сау бол.*

Хат мени таңдандырған жоқ, ұсылай болыуы керектей туйыла берді. Оның Малтабар менен кеткенінде билім. Басқа ким менен кетсін енді!

— Не хат, аманлық па екен?!— деген кемпирдің дауысын еситип барып, оның еле еңсемде турғанын билдим. Халымның келгенінше түсіндирип бердим. „Фу, дьявол!“ деди де есикті қулашлап жауып кетті. „Шопан сағынышлары“ деген сұуретімнің аяғын аспанға қаратып кетипти. Шопан фильмінің теріс түскен кадрындағы сұуреттей төбесін бултқа беріп, аяғы менен жерді көтеріп туғандай. Оңлап кете жақ болып қасына бардым да, тағы тиімдеді: „Көріп сууынсын“. Усы ой менен, столдан қағазды алғанда қандай болып жатырса, тап сондай етип қойдым да есикті бурығысындай етип қулыпладым. Гилтин созғанымда „алла-жалла“ лап, кемпир қолларын гөлегейледі. Гарры „бундай хаялды тауып алып, атыу керек“, деди. Мен Мураттың командировкаға кеткенін, жақында келетуғынын, оның өз көзі менен көріп, сууынсууы кереклігін айтып, гилтти кемпирге зорға алдырдым. „Менің келгенімді де айтпай-ақ қойың“, деп өтіндім де шығып кеттім. Бәрінен бетер, Муратты аядым! Мұхаббет, сулулық қаққында ұаз айтып жүріп, бунның қәтелескеніне хайранман. „Сулулық сыртық пишин менен өлшенбейді. Адамның рууы жақсы, хұжданы гирбинсіз болса ғана сулуу. Хұжданы, көкпирегі бузық болса, қуры сырты сулуу адамға қорқынышлы, қәуестерлі келеді“, деген сөзлерін еслеймен, еслеймен де Мийригүлдин ишки дүньясына үңиле алмағанына өкінемей. Сөйтіп киятырып: „Диларамның ишки дүньясына мен үңилдим бе?!— деп ойлайман, ой-

лауға да қорқып, ойламауға тырысаман. Тағы ойлайман...

Назлы адыма түседі: Бағанағы күбеуи неге „сөйлес“- деди? Адам деген хаялын қызғанбаймекен? „Шымбай чайханаға шекем ұзат“ дейді, былай шығарып алып, силейтип салмаспекен мени!“ деген қорқынышлы ойлардың да басына барып қаламан. Толқын өзінің жолында батып-шүмген бір түп поррықты жағаға желип ұрмай ма, ой толқынның бизди театрдың алдынан бір шығарды. Енді үйге барыу қиын. Шашлик жедім, лимонад иштім. Соның менен қанахәт алған болдым. Адам дегеннің дүньядан тілегі тек қара тамақ болса, буну тойдырыу бір манаттың қолынан келеді екен. Қызық, сонда, басқа не мақсет болыуы керек екен?!...

Қәдімгі президиум, қәдімгі орнына келип отырдыдағы, мәжилисти дауам етип жиберді. Бунда не айтылды, не қойылды, „Жас Лениниш“ ден оқыған шығарсыз. Бәхәрде баслама менен Нөкістен бизнің совхозға барған алты баланың атынан шығып сөйлеген бала Жаңабайдың той күні ресторанда таныстырған нинис Муратбай екен. Жаңабайдан да жулқынып турған жүуермек: „өнімнің өзіне түсер бахасын арзаплагуды бірден бір жолы—от-жемді механизмнің күші менен жерден өндіріп алыу үшін бизлер қалай ат салыстық?“ деген мәніде сөйлеп, бригадасындағы быйылғы ислерді айтып берді. Оны усы бүгін екінші мәрте трубунада көрдім.

Тағы биреу шығып, гейпара жаслардың оқыуды оны-буну бәнелеп кетип ауылға қайтпай атырғанын, оқыуға кеткен бір жорасының, усы Нөкісте ат арбалы босаған арақ шийше жыйнап тасып жүргенін қызық қылып айтып, журтты бір күлдирип алдыдағы, бизди қисмидырып өтті. Калалы үш-төрт комсомол шығып, жайлауға барып, мал бағыуға келисим бергенін айтты, басқаларды да жайлауға шақырды. Газетадан оқысаңыз да айтылған гәптің хасды-мәнісі усы. Мен енді газетаға жазылмайтуғын жағын тек ғана саған айтаман. Тыңлап отыр:

Мәжилис қатнасушыларына арналған концерт кеш тарқады. Жаңабай, бағанағы пожарник, Назлы, тағы бір, өзін танымайтуғын адамлар өз алдына бір шоқ болып шықты. Бағанағы гәп мени еле хайран етер

еди: күйеуінің* хаялымды узатып сал*ы неси? Ер-мек етип жүр ме усы журт* деген ой былай қыңырайтып баратырғанда: Назлы даймылардан бір хабар айтажақ* деген сөз қайтадан құлағымда саза болып, басымды тағы шоғырға аударды. Адамлардың көзінше болғанға ма, Назлы менің менен бұрын-соң болып көрмеген аұхалда, жүдә қысынып, нәзерін басқа жақтарға аударып сәлемлесті. Мен оны күйеуінің көзінше уялғансыуын қара* дан басқаға жорыған жоқпан. Жаңабай билегімнен тұтып, қолымды қысты да:

— Назлыны узатып сал да ресторанға бар.—деді.—Бизлер сени сол кәрада күтип отырамыз.—Мен қысынып тұрсам, күйеуінің өзі:—Бар, гошшим, бар.—деп, еңсемнен ийтергисийди. Назлыға да бұйырып жиберді:—Қайт, ғарры қорқып отыр!

Қыз қымсынып былай шыға бергенде Жаңабай мені былайлау шығарып: «Мен Мурат ағаның есигінің аузында күтип тураман, ресторан деп, мәзи айтып атырман. Қазір ресторан ислей ме?» дедідағы Назлының изінен ентелетіп жиберді. Мен басқа шыққанымды, адресім басқа екенлігін айта жақ едим, айта алмай кеттім.

Қыз есик көрсе, жигитке ошақ түссе беті ашылады деген гәп ырас. Оның үстине, Назлыдан бұрын да тартынып жалшымайтуғын едим, бул, әлбетте, мен-синбегендіктен еді. Бірақ, соңың ала, оған хәуесім барын абайдай келе айбынатуғын болғаным ырас, сөйт-тип қалтырақлап жүргенде жаңағы пожарник пенен бір емес, екі мәртебе көріп қойдым. Бүгінгисі—үшінші көріуім. Орысшалап айтқанда, так что, уялыуға хаш қандай основаниям жоқ еді. Оның—күйеуі, менің—келиншегім бар. Усы ойым питегене батырсындырайын деген менен, дауысым қалтырап шықты:

— Қалай, сөйт-тип, аұхаллар, Назлы? Ауылда не өзгеріслер бар?

—Өзін бармасаң.—дейди қыз қарап.—Қандай өзгеріс болады?

— Мен барып, не өзгерте алдым. Жүрдім. Кеттім, болғаны. Сен өйтіп кек етпе адамды. Дым болмаса дайымның үй ішінен хабар бер.

— Қой алып көшіп кетті олар. Бірақ, бизін ағам менен құс салыуға тез-тез келип тұрады. Сизлер менен өкпелескенін айтты.

— Солай болыпқырап қалды...

— Оқыйман деп кеткен екенсен, оқыдың ба?

— Не қылған оқыу-ә!—деп қолымды силиктим.

Қыз астары күліп:

— Муғаллим қызға үйлен,—деді.—Өзі үшін-ақ оқытады.

— Үйретуінің үйретер-ау, мәр орнына геширдің түбірін басып аттестат бере ме?—деймен. Беті ашылған ғой, оның да гәпін дайын:

— Адам қағаз үшін оқымайды...

— Солай-дә!—деймен, оның күйеуінің муғаллим емеслігін биле тура ыңқыртаман:—Сен де оғыры сауатлы емес едің ғой, пожарникке тиймей, муғаллимге тийгенінде саған да үйретер еді.—Қыз бетіме «усы не деп киятыр* дегендей тикленип бақты да:—Жақ, сен үйлене ғой, муғаллимге. Сауатыңды аш, билимпаз бол,—деп, неге екенін билмеймен, тууланады:—Сыйыр сауыуға, китап оқыуға бизге усыннан артық билимнің керегі жоқ. Муғаллимді сен тауып ала ғой...

— Тауыуын таптым-ау, муғаллим емес, сүүрет-ши!—дедім гәпін бөліп. «Абайлап қара, сүүрет-ши—ағаң шығар*, дейди ойлап. «Жа-ақ, келиншегім!»

— Ырас па?!—дейди исенимсізлеу.

— Сени алдаған жерім болды ма?

— Қимм, солай-маа?!—деп дауысын созды да лаппа иркилип, бетіме жалт қарады. Мен оның киригіннің ушларының дирилдеп тұрғанына шекем сездім. Сонда түрінің бузылысқанын неге сезбейін! Жулқынып жолға бурылды да адымды урыу менен бола берді. Үнсіз.

— Күйеу бала нели?—дедім. Үнсіз ере беріу қозлайсыз. Үстимізден әлде қандай бір кешеуітлеген құс қанатларын «қус-қусқус» еттирип, ушып өтті. Көшеде адам жоқ, машина да сыйрек. Асфальт жолға өрелердің басларындағы тоғанақтай ашаланған ақ лампалардың сүтирер нурлары тегіс түсіп тұрар еді. Келиншек, тап бір, асығып, меннен қашып қутылғысы келгендей еле адымды үнсіз урып қиятыр. Тағы сорадым, бір емизикленсем. қоймайтуғын әдетім:—Күйеу бала, сөйт-тип, шүллік не, шүйт не? Бес сары болса бизге қайнаға...

— Не жұмысын бар. Он сары!—Бетіме қарамас-

тан, танауы тартылып, омырауы қайқайып, таста жүрген тайдай өкшесін тақылдатып баратыр. Биреу қырсықланса, оннан қайып өршелесетугын тағы бір жаман әдетім бар:—Турмысқа шыққаннан соң көшіп бардымыз ба, совхоз...

— Ермегинди қой...

— Қау, пожарнигиниң өзі айтты, маған...

— Усы сен, не деп қиятырсаң?!—Лаппа тоқтады да сиккиніп бетіме қарады:—Не деп қиятырсаң, пожарниги неси?...

— Өз көзім менен көрдім-го, жүзик әпергені қайда, таксиге мингеніңіз қайда? Мен жиберген орыс былаға „байым“ деп жибергенің қайда, қау...

— Усы сенде бет барма ма?!—деп, жылап жиберді де бетін басып, маған еңсесін қаратты. Ийығы селк-селк етеді.—Дайым ғой, ол менні, дайым...

—Қа?! Сен „дайым“ деп не едің?!...

Қыз жүріп кетті. Қайтып оңлауға болмайтуғын қәтелік ісленгенлігін абайладым, абайласам қайтейін, „шолақ орысша құн тарттырады“ дейтуғын еді, шолақ қарақалпақша құн тарттырды бизге. Усы пурсатта Петро көзіме көрінсе, билемедім, не болатуғынын. Ол байгуста не жазық бар, алжас еситкенідағы.

Бәрі өзімнен, өзімнің мына ниятқылқ, қорқақдығымынан, мына көкірегімнің гүманшылығынан.

Қалай жубатарымды билмей, қыздың ізіне еріп баратырман, өзімді өзім бурап баратырман. Қанылып, мәжиліс те мен үйленбесімнен бұрын бола қойғанда не қылатуғын еді, деп өкінемен. Тап, жұрт мени мәжиліс ашып үйлендіретуғындай...

— Назлы-ы!—Қызда үн жоқ. Тақ-туқ, тақ-туқ, кетіп баратыр. Қаплығып барып, алдым кескеследім.—Сен, қойып тұр, кеуіліңнің бар екенін билмей қалдым...

— Мен сенде кеуілім бар дедім бе?—деді сынық дауыс пәнен лық-лық атып тұрып. Ойымдағыны айттым:

— Сонда неге жылап тұрсаң?

— ...

— Мен... бараман. Ауылға бараман, сен, бірақ, басқа менен кетіп қалма...

Алдымнан қаймығып шығып, тағы жүріп кетті. Асығып баратыр, асып баратыр, алдымдағы қараға

анырайып еріп баратырман. Сөгіп баратырман, өзімді жайлаудан қалаға ертіп келіп, күшіктей адастырып кеткен Муратты, үйленбей жүре тұрыуыма кесент жасағаны үшін, Мийригүлді сөгіп баратырман, оңдырмай сөгіп баратырман. Қәммесінен де бетер, өзімді сөгіп баратырман, өзімде гелле болмаса, басқа не қылсын мени! Дурыс, тағдыр мени қатал жазалады, пейлімнен жазалады. Усыны сезген сайын шынтлап жылай да, шынтлап күле де алатуғын қара қыз қара гүмшаға айналып, толған айдай арыуымның аппиқ жүзін солғын тарттырып баратыр. Ол байгуста не деймен, гүнасы не еді оның! Көз алдымда таңғы шық түскен жаслы көзлері елеслеп, „мен исендім, исендім саған“ деген дауысы құлағымға тал-тал еситіліп қиятырғандай сезіледі... Сезілсе қайтейін, анау бір айлы ақшам „Қолтық көл“ден шыға беріп, батып баратырған айдың үстіне мініп, аймалауға асыққан перинің елесіндей бір елес барар едідағы, епкиннен мени де пәрдей үйіріп әкетер еді. Пери! Мен оның пери болмағанын қалер әдім, „адамның аты мың айтсаң да адам. Пери ушып кетедідағы, ашық болып қалған адамзат асылып өледі...“ Қорқыншылы еді маған бұл сөздер, қорқыншылы-ы... Жылап баратыр үңсіз, қайтейін, үңсіз жылаудың қаншеллі қыйын екенін сезіп қиятырман, сезсем қайтейін...

Екі гузардың қосылысқан жеріне келіп, артына жалт қарады да:

— Қал!—деп буйырды.—Қал... Анау үйге бараман...

— Күтес-ең бе?

— Мен сени, ... с-ени мен.... жек көремен. Қал...

— Өтирик айтып тұрсаң, өтирик...

— Ырр-аас-с,—деді лықлықтан өзін зорға иркіп.—Хаялың... жыламасын... Хаялың... бахты қара болмасын Қал, кет бар, кет, кет, ке-ет!...

Майда қәдемлері, „тық-тық-тық“ басылды. Майда қәдемлері: „кет-кет-кет“ деп баратырғандай еситіледі. Әне, мүйештен бурылды, әне, ағашлары қағылып, қабырғадай сай-сай болып тұрған, шифери қағылмаған жайдың тасқаранғы айнасы жағқ ете қалды. Мен жүз қәдемдей қашықта телмиріп еле тұрман. Айна ақ жипек перделі екен, бұны да біліп тұрман. Пердеге түскен көйлекшең нашардың көлеңкесі бір жапсарға

қулады да қайтып өтпеді. Бәлкім, көтке сулап, жылап атырған шығар, жүзін орамалы менен басып жылап атырған шығар. Қаналарға жақсы, дебдіуін жылап шығарады. Нәубәхәрде долы хаялдай тығылып турады да, аспан көзлерін сығып-сығып жылап мауқын басады, жамалы жууылған айнадай ашылып, соң тақырлықтарға ирен, қумларға көсік береді. Аспан жыласа, әтирапты жасыл атласқа бөлейді, бозлардың үстінде думан шегіп, теңизді аңсаған сахралардың үстінде көгілдір сағымды дириадетип көрсетеді. Адамның жылағаны жамаан, жылай алмағаны оннан да жаман. Қәнекей, мен де жана ғана пердеден жылысқан сидуэттай сулап жылай алсам, шынтлап жылай алсам, лийкин, сондай болып сүйе алсам адамды...

Шымбай чайханасынан микрорайонға паниу-пиада барыуым керек еді. Ой, ушы-қыйты жоқ, былама-жар бир түс көргендей ой. Өмір өтип баратыр. Күн өтсе, қууанамыз, айлық жақындайды. Қыстың ысырапыллы күндери „бәхәр де шыға қоймады-ау,“ деп налынамыз. Бәхәр шығыудан қауын писикти күсейміз. Өгіздей пәле кемиріп, мазалыны татқымыз келеді. Жыл дегершиклери өмір жолымызды келеплен, өндирип баратыр. Я музламаймыз, я өртенбейміз, өтип атыр, жылымшы өмір, алдап-арбап өтип атыр. Жылаған баланың қолына бир лампасый берип жубатады-ау, тағдыр бизди жылатып болып, киши-гирим, кууаныш берип жубата қояды. Өмір ме усы? Мақсет қайда, дүньядағы ең арзыулы, ең құдиретли не?! Ойламаймыз жөнлеп. Ес қашан ене жақ, пенсияға шығып, өлимди күтип отырғанда ма?! Ийттиң азыу саўсап түскеннен соң, оған жасында таптырмаған тоқпақ жиликти беріудің не хажети бар еді. Өмір деген бул ең удлы министр, биз хәммеміз соның есапшысымыз. Лийкин, ол айдың, кварталдың ақырында емес, күн сайын есап беріуді талап етеди екен, тапсыра алмай қалсан, я кешигип, я қәте тапсырсан, сени қатардан шығарып таслайды екендағы, „бахытсыздық“ деген таңбасын басып таслайды екен... Мен сөйттип, өзіме өзім есап бере алдым ба? Мен бахытымды мухаббет деген нәрседен ізлеп көрдим бе, неден ізледім усы...

Тоқсан толқын ескексіз бир қайықты жасқадан алыслатып жибереді. Тоқсан ой Мураттың үйинің

тусынан оқ шалым өткенімде кейнімде қайтарады. Аладымнан Жаңабай, пожарник шығады:

— Есиғиң қудыплы, кирейик десек. Яшуллы жоқ па? Хаялы жатып қалған ба, ашпайды...

Үндемеймен. Мениң кейпимнен хабары жоқ, „сөйлестің бе?“ дейді. Үндемеймен. Үнсиз, басқалтаққа көтерілемен. Олар да үнсиз ере береді. Гилтти аламан, есикти ашамаан, қонақларды ишке киргиземен. Шампан шийшелерден тайғанасып кириседи. Әйуан-жайуан болған жай. Минутное молчание... Қағыз оқылады. Минутное молчание...

— Әне, бизниң үй усы, жоралар. Жеңгей қашып кеткен, басқа биреу менен. Ағай комайдировкада, әлбетте, хаялының қашқанынан еле хабары жоқ,—деймен хәш кимге отырыуға орын көрсетпестен. Отыратуғын жердиң де рети жоқ. Адамлар тоналған үйге келген гострахтың агентиндей тикейисип тур. Жаңабай басын шайқап, әдеттеги сөзин айтады:

— Подлец екен-ау, хаялы да!...

Мен есикти жауып, гилтти тапсырып, жораларымды басқалтақтан түсирип баратырып:

— Енди бизниң үйге барамыз, шампан ба, коньяк па, бәри бар,—деймен. Сыртқа шыққаннан соң еки жигит еки жағымнан қапталдасып келип сөйледі: „Қалынылығың менен сөйлестің бе?“—дейди пожарник. Әжеплеменен. Сөздиң изин Жаңбай дауам етеди:

— Сизлерди оңаша жибергендеги мақсетимиз, Мәке,—дейди.—Бир, сөйлесип ала қойсын дедик. Дайынның минезин өзиң билесең, бир нәрсени ойына алса, қайтарыу қыйын...

— Қусын салып жүрип, бизниң Қайпан жездейди қыйнап жур екен. Жездемиз де, апамыз да мейилсиз емес,—деп; гәпке пожарник араласады.—Жеңгесинен соратып көрсең, қыз да қауып турған қусайды...

— Соған енди, сен не дейсен? Дайың кетеримизде мына екеуимизди шақырып алып, „сорап кел, қыз бенен сөйлестір, сындырылар нан қашшан сындырылып кетти. Енди, қасыма келип, Муратжанға ниетлеген отауды тиксиң де ата мәканына әкесиниң отын жақсын. Сүүретшиниң изинде ылақшынның ийтиндей алақлап жүре бермесің,“ деп жиберди. Нан сындырысқан сындырыспағанын билмеймен. Бирақ...

— На-ан?!—деймен танланып.— Не нан?!— Гилт тоқтадым да екеуінің бетіне алмагезек бақырайдым. Гәп санама жаңа жеткен еді:— Мен... үйленіп қойдым...

— Не-е?!— дейді Жанабай гегірдегін созып.— Онда сен последный подлец екенсең! Мен, как товарищ. Назлы менен сөйлесіп көрдім, биліп қой,— деп тислене бармаған шошанлатады:— өзінді сондай сүйетугын адам тапсаң, түп жүзіңе де! Бул, бирақ, „бузыл, қатынныңды тасла“ дегенім емес, сен подлецке. Онда бизики подлец-ик болады. Сен не ушын подлецсен, даямнды подводить еткенің ушын, бир ауыз алдынан өгпегенің ушын последний подлецсең! Жүр кеттик,— деди жолдасын жулқып.— Тумсығына таслап жиберерме еди сениң! Гарры пахыр „жақында той беремен“ деп, елден дабара қағып жур-ау...

— Қойып тур, Жаңабай...

— Барасаң-ә, подлец...

34.

Кулағымда: „кет-кет“, „подлец“ деген сөзлер жыллап, есіктен есі зайылдай айырайып атлағанымды билемен. Кийимім менен кәттің үстіне суладым. Көзімді тарса жумып, хеш нәрсеге қарағым келмей қалды. Диларам илгеклерімді ағытып, туфлийлерімды суұырып:

— Не болып қалды?!— деп албырақлап, бүліп атыр:— Доктор шақырайын ба, я ишип, ийисин билдирмейтуғын бир нәрсе жедің бе? Айтса, айтса, енді?...

— Керегі шоқ,— дедім.— Хеш нәрсе болған жоқ.

— Ауырып тұрсаң ғой,— дейді биресе маңлайыма, биресе қолтығымға қолын апарып.— Доктор шақырайық...

— Керегі жоқ, мен өлсем, бир подлещи дүнья жоқламайды.

— Қой, жаным, өйлеме,— деп жылап жиберді.— Саған бир нәрсе болған. Егер менің үстимнен бир нәрсе еситип, өзінді бахытсыз санап отырған болсаң... мен бәрине көндім, өзиме бола хеш кимді де бахытсыз еткім келмейді. Жеңиллен, айт, бәрін, жеңиллен...

— Мен жеңилленсем, барлық ауырлық, саған түсе жа-ғауу...

— Мен саған түскен ауырлықтың бәрін қосып арқалауға қайыл болған адамман, түсінессен бе сен соған, аяулым? Сен хабарсаң, менің кеуілдім жүдейді, аяулым. Сен бир жас бала едің, менің есік көргенлігім бар еді...

— Қойсаң-шы соны,— деп тикейіп отырамы. Ишим-де екі ой қалтаға тығылған пышық пенен күшіктей бығырласып атыр. Бирі „айт“ дейді, бири: „ол мақсеттен қайт“ дейді. „Мынау арыу не деп отыр, саған? Рехим деген бар ма, өзінде, қал,“ дейді. Бирі: „өмірдегі де, мухаббаттегі де орының Байтерек жақта“ дейді. Пышық та, күшік те аямай, жыртылады ау, демей, қалтаны тырмалар еді. Екі ойым да көкірегіме сыймай мені қыйнай берер еді, хеш қай-сысынан да маған рехим жоқ еді. Тағдырдың түрлі-түрлі тағқымегі топылып, тайнапыр тасларды талайыма тааламай зыңғытар еді, аямай зыңғытар еді. Дайым-ларды дүнирейтіп алып, дуұры қарай алмай жүргенде, Малтабардың маңлайға сызылуы, өз нәпсі ушын дүқанға там-тумлап жумсағаны менеп турмай таңдағысы, тағы... Үйінен қашып шыққан бир пышық сууыққа шыдамай-ақ, арқасына қырау тұрғызып, тағы бир есікті тырмаламай ма... Ығбалым ашылар ма деп, Диларамға досласқанымда жеңгеміздің жемелігін желкидетіп, қашып... Сөйтін жүргенде, Назлының тап болуы, Диларамның жылауы... Бәлкім, менің алдымда буннан да бетері бар шығар. Пүткіл елі-журттың мусаллаты мойнымма мініп тұрған жоқ, қара бастың қайғысын қабырғам қайысса да қыйпақламай көгергенім абзыл. Жа-ақ, мен буну хеш ким менен бөліспеймен, хеш нәре айтпайман...

Байгусым, менің ғана бийгүна бауырманым. „Бирге жейік“ деп, кешкі аухатынан еле дуз татпай, есік сытыр етсе сыртқа қарап отыр екендағы. Менің иштейімді адамлардың байлап жиберетугынын қайдан билесін?

Аухаттан хеш қайсымыз да жеп жалшытпас едік. Менің жеуім ушын ол, оның жеуі ушын, мен жер едім. Өмірден, мухаббаттен орын таба алмаған екі бахытсыз екі жерде шошайып, усылай аухатлаңар едікдағы, үшінші бахытсызымыз Шымбай шайхана жақта шифери қағылмаған жайдың кәтінде туланса, төртінші бахытсызымыз хеш нәрседен хабарсыз,

қайдағы бир Үстирт далаларын далбақлап гезер еди...

Бизлер жаттық. Әдеп үнсиз жаттық. Далада дүбелей ме, дауыл ма, бир нәрсе болып атыр. Айнаға сатыр-сатыр бир нәрсе тийеди. Жай сууып баратырғандай. Бири биримизге қанша тығылыссақ та тоңып баратырғандаймыз. Ишлеримиз қалтырасып атыр.

Биз еле оны дүбелей деп жатыр едик, тереклердің үзілмей қалған жапырақларын, анау жайлардың шиферіндегі шаңларды шаңғытып әкеліп, айналарды тырсылдататуғын уйтқыма самал десек, жауын! Аспан сөтилген муздай шатнап, айнадан жарық-журқ еткен ақ-көгис жақты Диларамның көзіндегі ләмди жылтыратып-жылтыратып өткенде барып, мен оның жылап атырғанын билдим. Шифердан аққан суу төбеден төмен сарылдай баслады. Диларамның көзіннен жумалаған жас көкірегімнен төмен сырғанап көпшікке тамады.

Қопырап кеткен бетине жабысқан шашларын қалтыраған қолым менен сыйпалап, „жылама, жыламаса“, деймен. „Жылап атырғаным жо-ғау“, дейди де жылай береді. Жыласын, буннан да бетер болып жүре ме, үйрене берсин...

— Көз жасының садағасы кетейин, Дина,—деймен өзімді зорлап.—Мен сениң көз жасына арзымайтуғын подлец екенмен. Улыұма, мен хеш қыздың да көз жасына арзымайман, жаным патас, көкірегім кир, менни...

— Жақ-жа-ақ, көкірегің гирбиңсиз, сениң. Мен сыртқы сулыұлыққа емес, көкірекке қызығаман,—дейди дауысы дириалден.—Сыртқы сулыұлық дегениң, беттиң бояуы, жыллар жууып өтедидағы, нау-нышан қалдырмайды. Бирақ көкіректегі сулыұлық, кала береді, жаным. Сезесен бе сен усыны? Гирбиңсиз кеу-илим менен мен сениң усы көкірегіңди,—деп омырауымды аймалайды:—сүйгенмен, аяулым. Сен де сүй мени, жақсы жасайық. Тек ғана хаялың емес, үйдеде, дүзде де опадарың, сүйиклиң болып, көкірегіңнае жасай бергим келеди, сүйиклим. Түсин соған, маған буннан арнық бахыттың керегі жоқ. Аш болсаң, ашпан, тоқ болсаң, тоқпан, бахытсыз болсаң, бахытсызбан. Сен де усы мендей бола аламысан, айт жасрмай, жан ғанам. Мен айттып болдым хәммесин, айт...

Мен енди шыдай қалдым. Айтыбердим, айта бердим, гүрсинип айттым, аунақшып айттым, төңбекшип айттым, бәрин айттым, айттым...

Әуели биреу-биреуимизге сыр бермегенсип жүрдик. Биримиздің көзимизше биримиз мунаймаймыз. Азаңда иске кетип, түсте, кеште жортаға болса да жайтаңдасып табысамыз. Кеш қурынлары киноға барамыз, театрға қолтықласып барамыз. Буринғы мириүбети сууытпаған адамдай болып көрингимиз, өзлі-өзимизди сөйтип алдағымыз келеди. Диларам оқыуын дауым етиуди көбирек күсейтуғын болып қалды. Илгериде училишенин оқыу бөлімине хәдийсевиң ушлығынан айтып, хат жаздық. Хат екеуимиздің ойласығымыз бенен жазылды. Қаршыға алып қашылғаны жазылғанда өзімнен өзім әжеплеңе бердим. Буны тек усы этирапта екеуимизден өзге хеш ким билмейтуғын еди, ал, мен болсам, үшінши биреудің билгенин жақтырмайтуғын едим.

Кеше кеште: „қайнаға келди, кеширсин мени, деп атыр. Барайық, бундайла ағайиниң қайғысын ортақласасаң, куғанғандай болсаң,“ деп келгени бар. Сууық-селки „көрермиз“ дедим де қойдым.

Бүгін түсте жаңа хабар тауып келди. Хабары—училишисинен келген хат. „Коллектив пенен ойласып-кенесип келистик. Августын акырына тамам келе берин. Биринши курстан қабыл етеміз. Имтихансыз, депти оқыу бөліминиң баслығы Пинхасов деген мәденият гайраткері. Бирақ, бул хабар да оны онша кууандырмаған тәризли, бийпәруа. Буринғыдай. „Сен Ташкентте курылыста ислейсен, мен оқыйман, солай гой? Я?“ деп, еркелене бермейди. Не де болса, бир нәрсени сезип жүр.

Кеште келсем, дәстүрханланып отырған екен. Муратқа бир лавсан костюм, галустук алыпты. „Нейлон көйлекке пулым жетпеди“ деп өкинди. Баяғы өзіне алынған шампаннан үш шийшесин, шокалад, конфета дегенлерди сумкаға салып ымырат түспестен алдын Мураттын есигин қақтық. Хеш ким жууап бермеді. Қаныны тартсақ, ашық екен.

Еплеп басып, мастерскойға өтсем, Мурат, қадимги, серниппесі сөтилип кеткен креслоға көмилип уйқылап отыр. Қолынан кисти түсіп кетпеген. Мастерскойдын иши бурындағыдан бес-бетер патас. Бизин кәттиң төсеги еле жыйналмаған ба, я Мурат усында жатып жүр ме.

көрпе жыйырылып, көпшиктеги шүйденин орыны еле ойылып атыр. Дийуалдың төрт гәрепиянен түскен сүт ирен лампанын нуры мольберттағы холостта жылтырайды. Аяғының ушы менен басып кирген Диларам қалқыға үңілген қармақшыдай, дизесине қолын апарыуы менен холостқа үңилип қалды. „Байтеректи“ бирден таныдым. Жана буртик жара баслаған. Ырашта бирли-ярым сүйрик тебендей шаншылады. Ыраштың қырағынан жүзінде алашубар буытлар қалқыған айдын басланып, туу алыстағы көк жийекке араласып кетеди. Суу кешкен сийрик-сийрек тораңғылларға қуслар уя сала баслаған. „Байтеректи“ солқылдақ бир нарт шақасын құрқылтай майыстырып отыр. Айдынның аспан менен араласқан жеринен қанатларын гүмиске малып алғандай ағараңлап қос қатарлы газлар тодасы сууырылып шығып киятыр.

Диаларамның қолының ушынан услап, ауыздағы өжиреге ымлап шықтым. Ол усындайда оятқанды жаман керетуғын еди. Соны сыбырлап түсиндирдим.

— Қайызға оғыры лирик адам-ау!—деди ол билинер-билинбес дәплерин қыбырлатып. — Мынауысы әри лиричний, әри лаконичный, Қарақалпақшасын билмеймен. Поэзия, сағыныш, адам әрманына асығады...

Шыраны жағып, пышық жүрис пенен, жалаң аяқ өжирени жыйнастыра басладық. Мийригүлдің зернағыслы тапчакасын „Қнип ал“ десем бармағының ушы менен илип, туалетке апарып таслады.

Анау күни келгенимде қандай болса, үйдің иши тап сол тәртіпте жайрап атыр еди. Еле бир сипсе урылмған

Мен шелекке суу толтырып, газге қойып келдим. Диларам колбасалардың, кемирілген нанның құйиклерин столдан жыйнап атырған екен. Еденде жайрап жатырған консерва қутыға аяғым тийип кетип, Мураты оятып алдым:

— Мирочка-а, сен емеспесе-ең?—деп дауыслады уйқылы-оюу. Сыртқа мениң сесгимди еситип шықты. Уялып „Пай, уйқыны буздың-ау, қошшым,—деди күлип. — Түсімде Мирочканы көрип атыр едим...“ Диларам маған жалт қарады: „сөйтин сүйиу керек“ дегенди аялатпақшы!

„Сондай бола қойды ма“,—деп, кеуил айтыудың да

иретин таппадық. „Ауҳал усындай, деп, өзи де айтпады. Ыңғайсызланып қалдық.

— Сен газларыңды қайтара бер,—дедим.—Бизлер мына полдан Мирочканын патас излерин жууып таслайық.—Диларам бетиме шоршынып қарады. „Кеуиллине тийеди-ау“ деп, қорқып отырғаны.

Мурат мастерскойына үнсиз кирип кетти. Мениң есиме усы үйде қалған жұмыс кийимим түстгн. Қалайы кәттиң үстине жыйындығымды шешип тасладым да гөнени кийип алдым. Мурат, жағын таянып, әлле қандай ойға шүмин, сигарета сорып отыр:

— Шылым шегетуғын болыпсан ғой,—дедим шығып баратырып. Үндеген жоқ, сонысының өзи менен-ақ „табалап қал“,—дегенди аялатып таслады.

Келиншегимиз екеуимиз столларды сүрисгирип, шалпылдатып полларды жууып тасладық. Аяғы аспанға қарап турған „Шопанды...“ тикейтип қойдық. Мен консерва қутыларды, Мийригүлжан менен Маятабар яшуллыдан қалған бос шийшелерин кенепке салып, төмен жууырдым да сыпырындық тасланатуғын яшикке швагырлатып келдим. Диларам столларды орынлы орынына қойып, үстин жауып атырған екен. Мурат мени шақырып алып: „Сен жейтуғын бир нәрсе әкелмейсең бе?“ деди. Кухняда қақ гөш, картошка, пияз көргеним бар. „Бары менен базар етемиз. Мына мастерскойды жууып таслайық. Сен мына жайға шығып отыр“, дедим. Ол шығып кеткеннен соң сипсени алып, қурымлауға киригим. Бул, мастерскойдан да бетер умытылып қалған кладовкаға мегзейтуғын еди.

Аздан соң перделерди, фортушкаларды ашып, жууып атырып - артыстырып, артық бояу банкарды қапшыққа салып, кереклиси текшелерге дизип, буны да бир жөнкил еткеннимизде дауыс шығаратуғын қарақалпақтай қос бүйирин таянып, Мурат кирди.

— Баурақеллә!—деди ғаррыларға қуспа.—Жана бир үй қусапты. Дина, бери кел, бизин мына сүфретке қалай қарайсан?

— Еле питпеген ғой,—деди келиншегим пикир айтыуға тартынған кейип пенен қамсынып —Натурасынан бир көрмейсиз бе?

— Көремен. Мен буны дәзир питкере жақ емеспен. Ерте бәхәрде барғанымда тууылған көлинне қайтып киятырған газлардың тәсир қалдырғанлығы соншелли,

елеге шекем көп штрихтарын ядтан билемен,—деді хәуес пенен еске алып. Батыс Германияда қалып қойған қарақалпақ, тууылған ауылын еслермекен. Адам, базда, қустан әззи. Бул жарқылықтар, шегара дегеннен билмейди, сағынған жерине бара береді...

— Айта жағыңыз солмеди?—дейді Диларам таңланып.—Мурат басын шайқайды,—Жа-ақ, ол емес. Мен буны сондай бір эмигранттың сағынышы менен салмақшы болғаным ырас. Бірақ, ол емес, айтайын дегенім. Усы жайды бір ненец художниктен сатып алып қалып едим. Сол маған кетерінде: „парнасты ізлеп бармаған жерим, шықпаған тауым қалмады. Енди биліп атырмай, ол менің балалығым өткен әтираптарда екен“ деп еді, келин. Менің балалығым, мына „Байтеректің“ саясында өтіп еді...

— Жаңа есиңе енип киятырсаң, яшуллы!—дегенімді билмей қалдым. Диларам да әлле бір жақларды еслегендей елижреді де:

— Айтқанымыз ыра-ас,—деді Муратқа.—Мен, неге екенін билмей жүр едим, басына ләйлек қонған минерларды, көгилдир гүмбезлерди, хәуиз бойындағы гүжимлерди, хәуизде жүзип жүрген ақ қуу менен қара қууды жақсы саламан. Балалығым сол кәраларда өткеннен соң екен-ау! Сиз, енди, сол ауылға бармақшымыз?

— Мынау Мақсет: „Совхоз шақырып атыр, художник-оформитель болсын деп атыр“ дегенди айтып келгенде, көзімнен жас шыққанша күлип едим. Қалай да „Ғаз айналып, көлине қонар“ деген гәп бар ғой, бизде. Устан дегеннің өзи киндик қаның тамған ылашықтан соғылып шыққан жалғыз аяқ соқпақтан басланбаймекен? Әдеп, „ата мекән“ деп аталған, сол бір кийели жерди сүймесек, кийсине ушырайтуғын қусаймыз. Бул, бир, екиншіден, газлар көлине ынтығады, адам—әрманына... Ғазлар көлин табады, әлбетте, адам да, газлардың көлин тапқанындай, өмирден орынның, сол орыннан бахытын табылды керек... Соның бәрін сыйдырғым келди... Ендиги бизиң жубанышымыз,—Мурат бирден мулды кейипке өтіп кетти де өжиреге алақанын жайып:—усы бир қат өжиредеги шала жұмыслар,—деді.—Қалаберди, мынау көкирекпен шықсам деп турған сулы сюжеттер,—деді.—Бәлким, қостардан бахыт таппасақ, кәсиптен бахыт табармыз...

— Жа-ақ, сиз өйдемең, қайнаға, бәринен де...

— Жа-ақ,—деп басын шайқайды Мурат.—Мен өмирде оғыры исенген адамнан пәнт жедім...

— Пәс пәслигине барады, қайнаға...

— Қой, келин, өйдеме. Мен оны жаман деп жүргенім жоқпан. Тек түсінбегенін айтамындағы, болмаса, сүймегені үшін биреуді „жаман“ деуге болмайды ғой, жақсы қыз еді, тек түсінбеген...

— Үйленбеу керек еді оған!—деп, мен гәпин бөлдим де түрсиден түсіп, сууырылған мыйықты форточкадан зынып жибердим.—Оның да тиймеуі керек еді, сен бир не, сүйе ме, сүймей ме, қызлар өзін сынап көре беретугын эксперименттисең?

— Қәтелік екеуімізден де болды,—деп шылымын тутандырды.—Биреу биреуді унатып қосылып-ақ шын мухәббет соң басланатуғын жағдайлар болады. Сен, бала, ағанды қыздырып, келиннің көзінше де сөйлете бердиң-ау! Енди, хәмме ақылғай, бизге!

Гәп кесилип қалды. Қайтеміз, бир нәрсе десек, ақыл айқан боламыз! Муратты қонақтай шоштытып отырғыздақ та, аухатқа айналыстық. Мурат шылымды үсти-үстиніне бурқыратып:

— Баяғыда „Шомылып атырған суу перисин“ тилкилемеуім керек екен,—деп өкиніп, мени бир едирейтип алды:

— Жыртпай не қыласаң, оны?!

— Көрип отырар едикдағы!-сын еситип, кухняға кирип кетемен. Изимнен сөйленип қалады:—Үйде нәрсе, сүүреті де қалмаған екен. Ядтан салыуға тәуекел етсем бе екен, Дилараам?—дейді кухнядағы келиншекке дауысын созып. Ол менің ала көзленіп қарағанымды көрип: „Умытқаныңыз мақул-ау, қайнаға,“ дейди елжиреп...

Үшеуіміз узақ сөйлесип отырдық. Келиннің училищеден алған хатын оқып көрип, меннен бетер қуанады:

— Жүдә жақсы болған екен, келин, жүдә жақсы болған. Бизиң Мақсет те зор жигит. Енди кәсипиннен кәмал тауып, көкирегіндегіннің бәрін журтқа дәстүрхандай жайып тасласаң, бахытлы адам сезе бер өзинди,—деп атыр.—Мақсет те, мен де көмеклесериміз. Бул да оқымағанлықтан шайыр бола алмай қалған бала. солай емес пе?—деп қояды ма-уллау күтип. Мен

дам үдемеймен, ишимде зил жатыр. Диларам үнсиз-
лигиме үнсизлик пенен мунайып жууап береді. Мураттың гэшиниң изи жасы қайтқанын пэтиясина усап кетти:—Нийетин жолдасың болсын, қарағым, бағытыңнан қайтпа! „Оқыған озар“ деген, тыным бол, сынық бол, сынықдықта ти нашар балаға жарасады. Уақыт тау да оқый бер, оқый бер, фантазияңды байыт. Сүбретши дегенге фантазия оғыры керекли нәрсе. Тек гана профессиональ болуу үшін емес, нағыз художник болуу үшін оқу керек. Мынақара, келин,—деп бармағын шошайтады. Мениң бары-жоғымды ұмытты булар:—Джек Лонданда нәрсе талант болмаған, талантты тартып алған дегенди оқыдым мен. Соның өмири талантлымызға, талантсызымызға да сабақ. Эрнест Хэменгуэйден биреу: „жамушының қандай типин талантлы дейсиз?“ деп сорағанда: „көп жазған қылын айта алмаймандағы, көп оқыған қылын таланттың тулпары деймен“ деген екен...

Әнгимелердин көбиси усындай мени жалықтыратуғын бағдарда кетти, мен түсине бермейтуғын терминлер балалап атыр. Зеригип отырғанымды абайлады ма, Мурат маған быйыл „жетиншиниң питкерди“ деген қағаз тауып беретуғынын, соның менен Ташкентке барғаннан соң, я кешки, я сыртқы мектепте оқуым кереклигин де туйдырып өтті. „Айырым пәнлерден болмаса, гуманитарный наукадан бизиң Мақсетте жетинши түе, оныншы классың билими бар,“ деп, марапатлап та қойды. Сөйтип, тағы да талант ҳаққында әнгимени уластырды...

Дөңгелек стол геометриядағы шеңбер болса үш жердеги үшеуимиз үш мүешшликтин МДМ деген периметрлерин қурап отырар едик. Бирақ, шеңбердин ишинен үш мүешшлик еле сызылмаған, бири биримиз бенен еле тугастырылмаған едик. Орынмыздан „любой“ ымыз турып кетсек те периметр бузылуы, үш мүешшликтин нәрсе жасалмауы мүкин еди. „Та-ак, — деймен мен ишимнен орысшалап.—Журтлар бахытын билимнен излегиси келеди екен. Биз қайдан излеимиз“.

Мен усы бүгин бир ойдың басына жип таққан едим. Адамлар өз бахытын излеп кете бере жақ екен, менше, мен?! Әлбетте, тири жанман, адамман, ҳэзирше подлец болсам да адамман, ийтке подлец делинбейди ғой!...

... Азанғы уақтары өлпен самал елип гана есип, билконларгы өткен ақшамы жайылған кирлерди билниер-билнибес тербен турады. Қауа да, пәкизе, тып-тынық. Сәскеге тамам тербелип, жайылған көпшик тыслар түе, көрпешелер жулқына баслады. Кирди жыйнап келген Диларам сөйленип кирди:

— Еки көпшик тыстың биреуин шамал ушырып кетипти.

— Сыртта зат қойма, аздан соң дауыл турады,—дедим мен айнадан сыртқа қарап отырып.—Бәхәрдин күнине исеним жоқ. Азандағы самалдын рәмәуизи сондай еди, дауыл туражақ.

— Күн бир басып жаумағанша, шағыттын уйтқып отырғаны екен ғой онда,—деди пийпәрға. Ақшамғы гүңкилдилен соң еле жибесе қоймаған.

— Нөкистин табиятын билесең ғой, өзин. Жауын да жауар, шаң да басылар, тағы аспан да ашылар...

— Соған шекем әбигершилиги бар,—деди кирлерди тақластырып атырып.

Екеуимиз үндеспей отырып чай иштик. Дәстүрханлар да жыйналды. Бүгин дем алыс, ертең тағы дем алыс. Айданысатуғын пахырпухарашылық жоқ. Моншан да, туалетин де, жатақ жайын да бәри де жайынның ишинде. Төменде сирә жұмысың жоқ. Бундайда дийхан ғаррылар ен болмаса бел-кетпен саплап, орақ тисеп отырады. Бизге олардың да ҳеш қайсысының кереги жоқ. Еки күн қатарынан дем алыс адамды зериктирип жибереди. Бурынлары китап оқый қоятуғын едим, жақында „Қызлар ансамбли“, „Ата мекан үстиндеги қызыл шығ“, „шопаным шадлығы“, „Халтуралы қоныс“ деген бир автордың төрт китабын оқып шыққалы китап оқу да түңилдирип жиберди. Соннан бери оны буны сылтаулап кетип, күндизги сеансқа баратуғынды шығарып жүрмен. Бүгинги ойым да сол еди. Кийинип, кетейин деп атырғанымда Диларам ирикти.

— Отыр, гәп бар,—деди. Өзинен өзи албырап жүр. Не де болса, бир суық хабарды еситтире жақлығын сезип отырдым. Лийкин, шоршындадым. Мен жаман хабарларды есите-есите, шоршына-шоршына енди шоршыбайтуғын болып қалған едим. Қапталыма келип,

ол да отырды. Тағы турды. Пальтомның илгегін жаздырып, кәттің басына тақлап қойып келді де шашымды тарай бастады. Мен бұны, қадімгі, еркеленетүгін әдетіне жорыдым да қойдым. Галстугімді дүзестірді. Соң бетіме телмире қарап:

— Әне, менин ялымда усмыдай болып елеслеп қал, сүйиклім, — деді де бірден жылап жиберді. Не қыларымды билмей албырап қалдым. Бауырыма басып, басынан аймаладым. Оннан бетер жылады. Жалыным:

— Сен жылама, не исле десең, бәрін ислейін, тек жылама, — деп жалына бердім. Ол оннан бетер жылады:

— Бір тілегім бар, соны орындамасаң, о дүнья, бұ дүнья ыразы емеспей! — деп жылады. — Берекет тап, айтқанымды ет, берекет тап...

— Айта бер, айта бер, қайылман, дедімго, айта бер, жыламаса...

— Жыламайман, — деді басын көтеріп, суқ бармағының арты менен көз жасын сүртіп отырып. — Сен, бірақ, маған өкпелеме. Мен екі жақта екі адамды бахытсыз етіп қойғым келмейді. Қайылман, мен, қайылман...

— Неге, неге енді...

— Екі адамды бахытсыз еткеннен бір өзімнің бахытсыз болғаным жақсы. Бірақ, маған өкпелеме, түссін гәпке. Өзімдей қыздың бахытынан өзімнің бахытымды артық санамайман. Күл тартпайман, көмешіме, түссін енді, түссін, бірақ, маған өкпелеме...

Жылап жүріп, чемоданымна киімлерімді тақластырып салды.

Жылап жүріп, чемоданымды қолыма берді.

Жылап турып: „ақырғы мәртебе бір сүйісейік“, деді.

Жылап турып: „күн желемик, аязлап қалма“, деп, шарфымды қымтастырды. Екеуіміз жылап турып хошластық, мен бір минутқа болса да Назлыны ұмытайын деген едім, қалып қойғандай да кейпім бар еді: „бар, әзізім, бар. Ол да бیرهуге бас қосар, ол жигитті де бахытсыз етер. Өзімнің бахытсыздығым менен тұрмай, бахытсызларды көбейтпей-ақ қояйын. Урыспаң. Кейіспен, жақсы жасаң, мени еске алып жасаң...“ деп, жылап, шығарып жиберді, жалынын шығарып жиберді.

Балконның тусынан өте бергенімде жан ағашқа асылып туып дирилдеген дауысы менен жоқарыдан*. Қайнаға менен хошласып ке-ет*, деді де ишке жууырып кетті.

Мен, изимнен жууырып шығат,ғындай бір майдан егленип турдым. Шықпады. Билдим, оның кәтке бөй таслап жылап атырғанын билдим.

Жаны бар нәрсе жарылмай тура ма, тереклердің жапырақтары бүртіклерін жарып шыға бастапты. Мен соны бүгін абайлағандай болдым. Бағанағы айтқанымыздай, ырасында да самал күшейіп, тозан тура бастаған еді. Батыстан илбип киятырған алашубар булт үстимізге келгенше қойуласажақ. Мен оның тезлеу жауып өтіп, мынау тозғып атырған тозаңды басып таслағанын тиледім.

Ара алыс болмаса да Мураттикіне болдырып келдім. Жоқарғы этажда шыққанымда демім қысқан адамдай пысынадым.

Мурат, анау күнгі салып атырғаны болып, астына: „Ғаз айналып, көліне қонар“ деп жазып атыр екен. Бастан-аяғыма, чемоданымна әжеппеніп қарады да бақырайды:

— Ты что-о?! — деді орысшалап; әлле нәрсе сезінгендей*

— „Ғаз айналып көліне қонар“, деген дурыс, ә, яшуллы?

— Ты что—ооо?!...

— Чтоңды қойып тур, сөзді тыңла, — деп, қалайы кәтке диз бүктім де ұсақ-түсегіне шекем қалдырмай хәммесін айтты бердім. Мына хәзір отырған қалайы кәттен қалайы туып, қалайы кеткенімді де, дийәлдың аржағындағы кәттің сықырлысын да, Диларамдикіне барғанымды да, Жанабайдан еснтен „подлец“ лерімді де, кулласы, нәрсесін қалдырмадым. Диларамның бүгінгі гәптерін айтқанымда шылымның үсті-үстіне сорып: „сондай да периұзадай тынық, көз жасындай кирсиз, периштедей пәк, үлкен адамгершиліклі адамлар көп екен-ау, бала;“ дей берді қайта-қайта: „Апырмай, бала, қалайы адамның көзі қыйып, таслап кетері!..“ Өжирснің ишінде қатты ойланғандағы әдетіне гөре өрден-ыққа сандалып гүңкилдейді. „Бیرهулер әрман еткен жулдыз бیرهулердің қолына түсер ме, ол да зыңғытып таслар ма!“ деп басын шайқайды.

— Неге керек тымсаллауды? — деймен шыншыула-
нып. Ол маған қарамай гүңкілдейди:

— Қошшым, ол адамның жанына түсінетуғи адам
еди. Сенни де көкирегіндегини оқып қойыпты ғой —
деп тикленеди. — Жаңағыдай гәпти айту анау-мынау
адамның қолынан келмейди ғой. Енди усиндай сап
хуждаулы нашарлар өзиндей пәк жүректи таба алса не
жақсы, таппаса әлле кимге хор болады-ау! Сояғын ай-
тамандағы! — деди басын шайқап. — Бәринен де бетер
ол искусствоға түсінетуғи еди. Ал, искусствоға тү-
сінетуғи адамнан жабайлық шықпайды. Со, иним,
изине қайта қоймаймысан?

Басымды шайқадым:

— Еле, аға, менин көкирегіндегини искусствоға тү-
сінсениз де сиз оқып алмапсыз ғой, — дедим Муратқа
өмиримше биринши мәртебе „сиз“ деп.

— Енди не қылмақшысан?

— „Байтеректин“ астына саған арналған отауды ти-
гемен де ата мәкәнимда анам жаққан отты Назлыға
тутандырғызаман, — дедим хәш өкпе-гийнәсиз, бийхә-
зар ыргак пенен. — Жаңа тигилген отауымызға немеу-
ринге не беремен деп қысыбаң. Мына „Ғаз айналып
кәлине қонар“ ыңызды апарып, керегемизге өз қолы-
ңыз бенен идирсениз, басқа тәмемиз жоқ.

— Ол қыйын мәселе емес, — деди Мурат жұмысын
бақалағанымға қеуилленип. — Сен еле буның мазмуны-
на түсинген жоқсан. Мен келин менен келгениңде
„Парнасым балалығым өткен жерде екен“, деп, Нарян-
марға көшкен кәсиплесимди мәзи айтқан жоқпан? Усы
сүүретте соны айтып қойыппан, хәууа, — деп шулғын-
ды. — Сен, қошшым, Гүмис көл менен „Байтеректи“
ғазлар құрақым яшуллымыз сағынбайды деп ойлап
кетпе, хәууа. Бәлким, биз де барып қалармыз. Бирақ,
академияға таярланып атырман, қәйдем... Шымбай
шайханаға шекем узатып салайын ба?

— Кереги жоқ, — дедим қолымды созып. Ол қатты
қысып турып:

— Сен, өзи, орыныңнан бийкар қозғаған екенмен,
әпиу ет, — деди. — Бирақ келинге обал болды. Искусст-
воға түсінетуғи адам еди. Жолын болсын. Келиңди
айтса, адамның жүрегине түсінетуғи... — Мен шы-
ғып кеттім. Тыңлай беріуге өзимнің ылықвалау миве-
зимнен қорықтым. Хәр жүрек өзін түсінетуғи жу-

рекке қаншели тарығады, десеңиз-ши! Мураттын жү-
реги — искусство, искусствоға түсінбей турып, оның жү-
регине түсинуі қыйын. Енди сол барлық өмирин ис-
кусствоға бағышлаган жүрек дәл өзиндей жүрекке та-
рығады. Сол жүрек бармеди Мийригүлде, сол жүрек-
ке ол түсинип пе еди? Искусствоны сүйген Диларам-
ның жүрегине мен түсинип пе едим? Несине Мийри-
гүлди кустаны қыламан, дүньяники мүдамы усиндай
шәлкем-шалыслық, лийкин, хәр нәрседә де хәр ким
өз орынын билгени мақул. Буны әзелден ойлануымы
керек екен, кәсиптен орынымызды тауып, бизге ылай-
ық нәзелий сиздә, сизин сәрбиназыңыз алжасын биз-
де жүрсе, бәри бир, төртеуимиз де бахытсыз болады
екенбиз. Адам болып, „қудайдың“ түсінбегенин түсин-
сек те усы бири биримиздеги алақандай жүректин тал-
ғауын түсинисе бермеймиз-ау! Түсинисеуимиз керек
екен, болмаса, өзимиз де аласамыз, кисини де аласты-
рады екенбиз. Соң, ойланған менен кеш болады. Бул
нәрсени „адасқанның айыбы жоқ, қайтып жолын тап-
қаннан соң“, деген нақыл менен ақлай алмаймыз. Мен
адасқаным үшін айыплыман, лийкин, менин жолым
өзим менен кетсин, басқаға бермесин бул жолды.

Киси жүрегине көп-көп үнилип, өз жүрегимиздин
өзегі өртегенше сүйген өмирден де, муҳаббеттен де
тапқан орынымыз қутлы бола берсин, әумийн...

„МИИРБАНЫМ МАҚСЕТІ“

Қанша хат алысып тұрсақ та көрислегенимызге бес
жылдан асып баратыр ау, шамасы. Айтқан шығар, бир
сапарғы хатыма Назлы жууап берди. Сен онда техни-
кумдағы жазғы сессияна кеткен екенсең. Бул уақытта,
бәлким, питкерип те келип жүрген шығарсан. Питкер-
ген болсан, еле сол шопанлығын ба, я мамандығың
бойынша зоотехник болдың ба, ояқларын билмеймен.
Соңғы перзентиниздин қыз болғанын, атын менин хұр-
метиме Диларам қойғанын, Назлы жыллы леп пенен
жазыпты. Бәринен де рахмет, бәлким, муҳаббеттен өз
орынымды тауып, перзентли болсам, еслең жүриуим
ушын мен де сизлердин атларыңызды қоярман.

Сен билесең бе, билмейсең бе, Мурат аға маған Ле-
нинград академиясынан хат жазып турады. „Искусство“
журналының нәубеттеги санында Мурат ағаның сүүрет-

лерине орын беришти, соны көргенше асығып жүрмен. Орын берилгенлигин маған Мурат ағаның өзи жазды. Бірақ, қай сүүреті екенлигин айтпапты. Бәлким, балалығы өткен жерлердің пейзажы шығар. Бәлким, „Газ айналып көліне қонар“ деген шығармасы болар. Екеуіміз барғандағы көргенде мен оған жөнлі түсінбеппен. Тек ғана пейзаж, тууылған жерге сағыныш деп қараппан. Олай емес екен, мына училищені тамамлағаннан кейін барып, оның толық мәнісіне түсінип жүрмен. Газлар айналып көліне қонады екен. Адам да шарқ урып өмірден өз орынын ізлейди ғой. Өзіне мәлім, өмір деген кен түсінік, буган мекен да, кәсіп те, мухаббет те кире береді. Усыларсыз өмір де болмайды. Солардың хәммесинен өз орынын тапқанда ғана адам шын мәнісінде бахытлыман десе болар. Өмірден орынын таппаған адам — көлінен адасқан газ. Газлар қай ұзақ-бір ұзақ көліне қонбай турмайды. Жол-жөнекей талай толқынларда тербеліп, аңсаған көліне жетемей дегенше қаншалы қара булытларды қақ жарып өтпейди дейсен. Мың-мыңлаған шақырымлардан, асқар-асқар шыңлардан шарықлап өтеді. Қуласы, тууылған көліні табады. Адам да сондай. Лийкин, жол-жөнекей көлдерге күні ушы, дем алыу үшін қонады. Бірақ, адамлар ондай болмаса екен... Ол сүүреттің несіні айтасан, онда усылардың бәрі бар екен ғой! Оны бүгін мухаббеттен, кәсіптен, қуласы, өмірден өз орының тапқан өзінің символы десе де болады.

Бизің ағхал бұрынғысынаша. Сол училищені пәтке-рип келген жұмысымда еле іслеп атырман. Бизің Бухараны музей қала десе де арзыйды. Жән-жақтан туристлер, гузали-бәхәр гирес-гирес келип турады. Мен жақынды бул кәрада бир хәял менен танысып қалдым. Мениң менен танысатуғын да түри жоқ еди. Бир жерде көргенге шырамытып турып-турып есиме түсире қойдым: „Шомылып атырған суу перисн“. Баяғыда сені директор апай: „шақырып кел“ деп жибергенде дийуалында көрген сүүретім-ше? Билесең ғой, художниктің памятының қандай күшли болатуғынын. Мен оны бирден-ақ таныйтуғын едим, бірақ, түри-түси қарауытың, жыйрықланып, өзгерип кетипти. Үйге ертіп аварып қондырып жибердим, бахытсыз адамды табаламсақ тәубе еткенмен. Бастан өткенлерін өкнінш пенен айтып берди. Малтабар деген менен мектебине

практикаға келгенинде танысқан екен. Онда Мийригул сегизинши класс. Соннан, хеш қашан да байланысы үзбепти. Қатте, сизің үйде жүргенде де.

Малтабар Нөкистеги жайын барлық олжасы менен бир пиво сататуғын грузинге он сегиз мың манатқа сатып, Жызаққа көшипти. Бул кәрада бир складқа орналасқан екен. Растрата жасап, еки жылдан соң он сегиз жылға қамалып кетипти. Миригул Жызақтың бир ата-манына турмысқа шыққан екен, ол да адам гонағаны ушын қамалып, усы жақтағы бир турмеге келип түсипти. Енди соны көрип, қайтып баратырғаны екен. Бала-шағасы жоқ. „Биринши баланы алдырып таслаған нашар туумайды екен ғой“ деп, жылай береді. Мен жубата алмай-ақ қойдым. Енди жылаған менен орынына келе ме, тағдыр деген қатал судья, қыз күнінде қыя басқан адымың ушын қатты жазалайды. „Қыз баланың жүрер жолы тар болар“ деп, ата-баба мәзи айтпаған. Бұрынғы сулыұлығы жоқ, азып-тозған. Күлип отырған жоқпан, сирәдағысын айтып атырман. Бірақ: „тозбайтуғын сулыұлық адамның жақсы ниет, арзыу-эрманға толған жүрегінде. Сыртқы сулыұлық, бес күник қонақ,“ деген пикирме тағы бир мәртебе ісенди-рип өтті. Мен оны „турмыстан сабақ алған шығар“ деп едим, „қолайлы биреу болса, қала қояр едим“ деген сөзін еситип, түнилип кеттим. Енди, Нөкиске қайтқандай түри бар.

Мурат аға не қылды, сорап жазайын десем уялман. Бәлким, саған жазатуғын шығар. Мирочкасын гүрсинип еслегенди қойды ма, жоқ па, әй, қайдем, мениң сыным тийсе, ол хәр нәрсеге де шынтлап берилсе сууымағы қыйын адам еди.

«Мурат аға маған академияға келип кириўди мәслә-хәт етеди. Кәсіптен тапқан бахытыма еле қанаатланып жүргеним жоқ. Сонлықтан, усы быыл бир тәўекел етип көрсем бе деген де ниетим бар. Егер, барып түсе алсам, әлбетте, өзлеринизге билдиремен. Қалай да түсетуғын шығарман. Үлкен жерден устаз көрмегенше қыйын. Өзим де еле сауаттын кемислигин сезип, хәу-лығыман да жүремен. Жубанышым — жұмысым. Бир өзим бир жайда жасайман. Кеўилде үмитлер, эрманлар, ғалмағаллар көп. Барып бир Назлының қолынан дуз ишип қайтыуға хәуеспен, ол да хаты сайын мирәт

етеди. Ынғайсызланып жүргенім жоқ, Ұақыт таба алмай жүрмен.

Баяғы Мурат ағашылап, бос Ұақтымның көбесін мастерскойымда өткеремен. Жақсы адамларды еслеймен, жақсы түслер көрнп шығаман. Базда булытлардың үстінде қайтқан ғаздай қолларымды сермеп сизлер тәрепке ушып баратырып оянаман. Базда өзімнің ата-бабаларымның Түркстаннан посқан ел менен кете бермей усы туста үйиринен қалған тырнадай қалып қойғанына налынаман. Күнлер сөйтіп өтіп атыр. Хат жазып тур. Биреу биреуді өле өлгенше умытпағайлы болсын. Биримизден биримиз жаманлық көрген жоқ едик. Жора-жолдасларына, мениң атласым Диларамжанға сәлем айт. Жақында оған арнап жақсы кийим-кеңшек жиберемен. Дайын менен жеңгеннің, еки кишкене үкеңнің сүүретін жиберсең, жүдә миннетдар боламан. Мениң ушып Назлыжанды уұылжытып, бир сүйніп қой, мына жақта жүрнп, дәплеріңнің жыллығын мениң дәплерім сезінетугын болсын.

Бухараға жолыңыз түссе, Назлы менен қыдырып келиң. Адресім бурынғы.

Басқа не айтайын, сау бол, бахытлы бол, сен бахытлы болсаң Назлы да, бала-шағаң да бахытлы, мен де бахытлыман. Жақсыларға бахыт тілеуден артық не бар дүньяда. Хат жазып тур. Саулық пенен көрнскеймиз, деп, сағынышлы сәлем жоллаушы Диларам.

1973-жыл, 13-май, Бухара.

